

МІНІСТЕРСТВО -ОСВІТИ УРСР
СТАНІСЛАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК

ВИПУСК IV

СТАНІСЛАВСЬКЕ ОБЛАСНЕ КНИЖКОВО-ГАЗЕТНЕ ВИДАВНИЦТВО

1960

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УРСР
СТАНІСЛАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК

ВИПУСК IV

НБ ПНУС

142048

СТАНІСЛАВСЬКЕ ОБЛАСНЕ КНИЖКОВО-ГАЗЕТНЕ ВИДАВНИЦТВО

1960

84024
142048

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Г. В. Січка**, доцент, кандидат історичних наук
(відповідальний редактор),
- В. М. Кравець**, кандидат філософських наук,
Г. К. Потоцький, кандидат історичних наук,
Г. М. Ордовська, кандидат історичних наук,
І. І. Червінкін-Корольов, кандидат історичних наук.

Г. К. ПОТОЦЬКИЙ,

кандидат історичних наук.

ВИЗВОЛЕННЯ СТАНІСЛАВЩИНИ І ВОЗЗ'ЄДНАННЯ Ї З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ

Великий радянський народ відзначив у 1959 році знаменну дату — двадцятиріччя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Особливо радісним є те, що відзначення цієї дати збіглося з розгортанням всенародної боротьби за перетворення в життя історичних рішень ХХІ з'їзду КПРС, з вступом нашої країни в новий період свого розвитку — період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.

Велика Жовтнева соціалістична революція була поворотним пунктом в долі народів нашої країни, в тому числі і в історичному розвитку українського народу. У братерській співдружності всіх радянських народів він здобув свою вільну, суверенну державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку.

Народження Радянської України захоплено вітав великий Ленін. «Радянський уряд Росії,— писав В. І. Ленін,— висловлює своє захоплене співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України, які в даний час є одним з передових загонів всесвітньої соціалістичної революції»¹.

В. І. Ленін і Комуністична партія були натхненниками і організаторами перемоги українського народу. Радянська Україна при братерській допомозі великого російського народу, всіх народів СРСР стала могутньою соціалістичною державою, відстояла в суворих випробуваннях Великої Вітчизняної війни свою свободу і незалежність. Вперше в історії всі українські землі були возз'єднані в єдиній Українській державі, що було історичною подією в житті народу. Радянська Україна стала центром для возз'єднання всіх українських земель.

Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі — невід'ємній частині СРСР — відбулось всупереч волі західноєвропейських і американських імперіалістів, які виношували загарбницькі плани щодо України. Але пла-

¹ В. І. Ленін, Про Україну, К., 1957 р., стор. 406.

ни їх були зірвані успіхами будівництва соціалізму в СРСР і визвольною боротьбою трудящих Західної України і Західної Білорусії. Боротьба трудящих мас за своє соціальне визволення відіграла вирішальну роль у ліквідації історичної несправедливості і давно підготувала возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

В ході другої світової війни склалась відповідна обстановка, яка тільки прискорила справу возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

1 вересня 1939 року фашистська Німеччина напала на Польщу і протягом перших десяти днів захопила основні політичні і економічні центри країни. Незважаючи на героїчний опір і мужність польського народу, Польща була окупована, територія розчленована, незалежність її знищена, в країні встановлений кривавий окупаційний режим.

Основна причина швидкої поразки буржуазно-поміщицької Польщі у війні з Німеччиною полягала в її внутрішній слабості, яка була породжена глибокими класовими і національними суперечностями. Режим «санації»¹, який тримався на постійних карних експедиціях — «пацифікаціях»² проти українського і білоруського населення, підірвав сили країни. Швидкій поразці Польщі у війні з фашистською Німеччиною сприяло те, що Англія і Франція не виконали своїх союзницьких зобов'язань. Вони і пальцем не поворушили в ті дні, коли лилась кров польського народу, коли під ударами німецьких військ розпадалася Польська держава. Поведінка тодішніх урядів Англії і Франції була зрадницькою щодо Польщі і всього світу. Це затушковують різні фальсифікатори історії, але не можна приховати того, що англо-французькі «гарантії» виявилися мнимими, англо-французькі «союзники» здійснили найпідступніший злочин, залишивши Польщу на розшматування гітлерівській Німеччині, прискорили її катастрофу.

Польська буржуазно-поміщицька експлуататорська держава не витримала хуртовини війни, розвалилась. Урядова кліка авантюристів покинула населення напризволяще, втекла за кордон. Країну охопила анархія, мародерство і поліцейсько-бандитські погроми.

Із Станіславського воєводства уже 2—3 вересня почали втікати державні чиновники і поліція. Щоб замести сліди своєї зради і боягузтва, вони поширювали провокаційні чутки, підпалювали села, розстрілювали мирне населення. Так було в Стрию, Станіславі, Коломиї, Рогатині, Городенці та в багатьох селах. Тільки висока класова свідомість, організованість й інтернаціо-

¹ «Санація» або «оздоровлення», — демагогічний лозунг, яким приховували свою антинародну політику польські фашисти, захопивши владу в свої руки в результаті перевороту Пілсудського (1926 р.).

² «Пацифікація» — «втихомирення» — криваві погроми в селах Західної України, які систематично чинив уряд Пілсудського.

нальна солідарність робітничого класу наших міст дали можливість запобігти масовій міжнаціональній різні, яку так старанно провокували польські і українські націоналісти. В ці тяжкі дні населення Станіславщини зберегло свою організованість. Під керівництвом комуністів і комсомольців, запобігаючи кровопролиттю, робітники і трудове селянство брали владу в свої руки.

Тоді, коли катастрофа панської Польщі настала, коли її армія, як організована одиниця, перестала існувати, а для населення Західної України, Західної Білорусії створилась загроза німецько-фашистського поневолення, склалась небезпечна обстановка для мирних кордонів Радянського Союзу. В цій обстановці Радянський уряд прийняв історичне рішення визволити з біди єдинокровних братів — західних українців і західних білорусів, перегородити шлях фашистському агресорові.

Такий хід подій і такі факти, що підготували воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Ранком 17 вересня 1939 року уряд Союзу РСР вручив ноту польському послу в Москві. У ноті вказувалося, що «Радянський уряд не може байдуже ставитися до того, що єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися без захисту. З огляду на таку обстановку Радянський уряд дав наказ радянським військам перейти кордон і взяти під захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії»¹. Текст ноти уряду СРСР польському послу в Москві того ж ранку був вручений усім послам і посланникам держав, які мали дипломатичні відносини з СРСР.

Будучи вірним своєму інтернаціональному обов'язкові, Радянський уряд заявив у тій же ноті, що він має намір одночасно вжити всіх заходів до того, щоб визволити польський народ із злополучної війни, в яку його було ввергнуто нерозумними керівниками Польщі, і дати йому можливість зажити мирним життям.

Рішення Радянського уряду було одностайно, з величезним патріотичним піднесенням сприйнято всім радянським народом, його підтримувало все прогресивне людство світу. Трудячі міст і сіл на своїх мітингах приймали резолюції про повне схвалення зовнішньої політики Радянського уряду і Комуністичної партії. Наприклад, робітники і службовці Кіровського заводу (Ленінград) в резолюції мітингу говорили:

«Рішення уряду про визволення частинами Червоної Армії Західної України і Західної Білорусії є вияв волі всього 170-

¹ Внешняя политика СССР. Сборник документов, т. IV, ст. 448, М., 1946.

мільйонного радянського народу»¹. Робітники заводу взяли на себе зобов'язання збільшити випуск продукції для допомоги Радянській Армії і трудящим визволених районів.

Хороше висловили волю усього українського народу робітники заводу «Укркабель»: «Ми з вами, дорогі брати Західної України і Західної Білорусії! Ми не залишимось байдужими до вашої долі. Ми готові за першим закликком нашого радянського уряду, нашої партії... стати в ряди РСЧА і допомогти вам розгромити польських панів і звільнитися від гноблення і експлуатації»².

Це був вираз безмежної любові до братів із Західної України і Західної Білорусії.

День 17 вересня 1939 року назавжди увійшов в історію Радянської України як видатна історична дата. В цей день народи Радянського Союзу подали руку братерської допомоги своїм єдинокровним братам — трудящим Західної України і Західної Білорусії. Радянська Армія перейшла кордон польської буржуазно-поміщицької держави по всій лінії, від Західної Двіни до Дністра. На південному напрямку — в Західній Україні частини Червоної Армії форсували р. Збруч і надвечір 17 вересня зайняли міста Ровно, Дубно, Збараж, Тернопіль і Коломию.

Радянські війська швидко просувалися вперед, не зустрічаючи серйозного опору. Це підтверджує повний розвал і розклад польської держави, польської армії, відсутність будь-якої підтримки їх народними масами.

Звістка про історичне рішення Радянського уряду і слова звернення командуючого військами Українського фронту до населення Західної України котилися з села до села, переходили з уст в уста. Народні маси прийшли в рух. З величезним захопленням і радістю трудящі Станіславщини готувались зустрічати доблесну Радянську Армію, яка несла їм визволення від гноблення польських панів та іноземних монополій.

У зверненні до робітників і селян Західної України командуючого фронтом говорилось:

«Не повинно бути місця на землі Західної України панам і підпанкам, поміщикам і капіталістам. Забирайте до своїх рук панську землю, випаси, луги і вигони. Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю»³.

Вступ Радянської Армії на територію Станіславщини і звернення командуючого військ Українського фронту викликали рішучі революційні виступи трудящих проти поміщиків і капіталістів. Робітники і селяни, відповідаючи на заклик командувача Українського фронту, ще до прибуття частин Радянської

¹ «Правда» за 19 вересня 1939 р.

² Газета «Комуніст» за 20 вересня 1939 р.

³ До робітників і селян Західної України, листівка 17/IX—1939 року.

Армії скидали ненависних чиновників буржуазної влади, відкривали двері тюрем, брали під свою охорону заводи, фабрики і громадські установи, організовували революційні комітети — перші органи Радянської влади на місцях. Такі комітети були створені в м. Станіславі, Коломиї, Рогатині, Снятині, Косові, Калуші, Надвірній та інших містах, які давно були відомі своїми революційними традиціями, а також у багатьох селах.

Революційні комітети, очолювані комуністами і комсомольцями, створювали озброєні загони робітників і селян, які діяли під назвою «Робітничо-селянська гвардія». Вони роззброювали поліцаїв і жандармів, вступали в бій з бандами пілсудчиків та українських буржуазних націоналістів, які то тут, то там чинили опір — розстрілювали невинних людей, підпалювали хати, заводи і фабрики.

Гостра боротьба розгорілася в м. Станіславі 17 вересня. З ініціативи і під керівництвом комуністів, підтриманих масами трудящих, був утворений Революційний Комітет і загін робітничо-селянської гвардії. Протягом 17 і першої половини дня 18 вересня трудящі зламали опір поліцейсько-жандармських частин і розсіяли їх. Ще тоді, коли в місті йшов бій, на найвишому будинку — ратуші був піднятий червоний прапор — символ утвердження в Станіславі Радянської влади. Захищаючи цей прапор від куль оскраженілих пілсудчиків — офіцерів, загинули комсомольці товариші А. Євчук і Б. Гундерт¹.

Ще на деяких вулицях і вокзалі точилася перестрілка загонів робітничо-селянської гвардії з втікаючими білополяками, а в центрі міста збиралися робітники і селяни навколишніх сіл на демонстрацію. Демонстранти, очолені Революційним Комітетом, вийшли за місто зустрічати славних воїнів Радянської Армії, які наближались до Станіслава. Люди з червоними прапорами і квітами, з сльозами радості кидалися в обійми до радянських воїнів, підносили їм хліб-сіль, дарували квіти, частували яблуками. Це була зустріч армії-визволительки, армії, братерського народу, який врятував трудящих Станіславщини, як і всієї Західної України, від розорення і злиднів, дав їм можливість вступити на широкий шлях політичного, економічного і культурного відродження.

¹ Трудящі Станіслава свято шанують пам'ять про тих, хто всі свої сили, своє життя віддали справі боротьби за щастя народу, за Радянську владу. Одному з таких — комсомольцю Августину Євчуку в день 17-х роковин визволення Західної України з-під панського гніту на цвинтарі, де похований Августин Євчук, відкрито пам'ятник. На пам'ятнику викарбувані слова:

«Августин Євчук
18 червня 18 вересня
1911 1939

Комсомолец-підпільник, який розстріляний білополяками при встановленні червоного прапора на ратуші м. Станіслава в день звільнення від польсько-шляхетського гніту».

18 вересня 1939 року Станіслав був визволений. Робітники негайно взялися за організацію нового життя. Вони на своїх мітингах і зборах приймали рішення — «ніякої влади — крім радянської, негайно націоналізувати землю, велику промисловість і банки»¹.

В цих рішеннях висловлювалась воля трудящих; вони ставали господарями своєї долі, піднімались до політичного життя.

Активно виступали на підтримку Радянської Армії трудящі селянські маси, які найбільш за всіх страждали від панського гніту, кривавих «пацифікацій», погромів, всякого безправ'я і експлуатації. В селі Кобаках, Косівського району, 17 вересня були організовані Ревком і Червона гвардія. 18 вересня відбувся масовий мітинг, на якому проголошено встановлення Радянської влади. В Червону гвардію записалося більше 100 чоловік. За один день гвардія захопила 8 автомашин і 7 мотоциклів з офіцерами, що втікали в Румунію. Були захоплені також 2 літаки, що приземлилися біля села².

В селі Дебеславцях, Коломийського району, де в 1930 році проходили масові демонстрації проти польських окупантів, 17 вересня відбулися загальні збори селян, на яких було обрано Ревком і організовано загін Червоної гвардії. Загін допомагав селянам сусідніх сіл роззброювати поліцію і охороняти шляхи від нападів офіцерських загонів. Червоногвардійці з Дебеславець і сусідніх сіл допомогли робітникам міста Коломиї роззброїти поліцію, яка разом з буржуазними націоналістами зайняла міську ратушу. Робітники Коломиї разом з селянами і підоспівшими їм на допомогу радянськими воїнами визволили місто, захопили тюрму і цим самим врятували політ'язнів від розстрілу, який готували поліція і тюремна варта³.

19 і 20 вересня Радянська Армія і революційні загони робітничо-селянської гвардії завершили визволення міст і сіл Станіславщини від панського гніту.

Так, в результаті поєднання визвольного походу Радянської Армії і всенародної революційної боротьби робітників і селян була забезпечена швидка і, по суті, безкровна перемога. На руїнах старої буржуазно-експлуататорської держави трудящі Станіславщини, як і всієї Західної України, почали створювати нову революційну владу, нові революційні органи, усвідомлюючи, що лише таким шляхом можна добитися перемоги Радянської влади і здійснення споконвічної мрії про національне

¹ Тези для доповідачів про першу роковину Радянської влади в західних областях УРСР 17.X.1939 р.—17.IX.1940 р. ст. 3. Відділ пропаганди і агітації Станіславського ОК КПУ.

² Див. М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.). Держполітвидав УРСР, К., 1955, стор. 230.

³ Там же.

возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Командування Радянської Армії надавало всебічну допомогу трудящим масам у створенні тимчасових органів народної влади на місцях. У його зверненні до трудящих від 29 вересня говорилось: «Починається нове життя без панів-поміщиків, без гніту і насильства, які висіли над трудящими Західної України довгі роки. До політичного життя піднімаються широкі верстви населення. Нове життя треба організувати. Політичною основою цього для громадян Західної України є створення в містах тимчасових управлінь, у повітах і селах — селянських комітетів»¹. У відповідь на Станіславщині було створено 10 повітових управлінь, 119 волосних і 915 селянських комітетів².

Тимчасові органи народної влади створювалися трудящими на основі пролетарської демократії і інтернаціоналізму. «Геть тепер з усякими роздорами між окремими націями. Жодна сила в світі не відірве нас більше від Радянського Союзу»³ — говорилось у постанові зборів робітників металургійного промислу в Коломиї.

Ленінські принципи демократії і інтернаціоналізму стали основою, на якій обиралися трудящими тимчасові міські, сільські і обласні органи народної влади. 3 жовтня 1939 року Військова рада Українського фронту затвердила обласне тимчасове управління Станіславського воеводства, до якого ввійшли представники робітників, селян, трудової інтелігенції та Радянської Армії. Утворення Станіславського тимчасового управління дало можливість швидко встановити на території області твердий революційний порядок, придушити опір розбитої буржуазії та її націоналістичних партій, розгромити і знешкодити озброєні банди пілсудчиків та українських буржуазних націоналістів, яких підтримували католицько-уніатські клерикали⁴.

Під керівництвом тимчасових управлінь і селянських комітетів трудящі області проявили величезну енергію і самовідданість у відбудові промислових і комунальних підприємств, культурних закладів, шкіл і кооперативних приміщень. Через декілька днів після визволення Станіслава і Коломиї відновили роботу всі промислові і комунальні підприємства цих міст. За короткий час стали до ладу зруйновані нафтові, гірничі і лісові промисли Станіславщини. Розгорнулася робота по віднов-

¹ До трудящого населення Західної України. Додаток до книги акад. І. Трайніна «Национальное и социальное освобождение Западной Украины», М., 1939.

² Про соціалістичні перетворення на Станіславщині. Збірник статей до сорокаріччя УРСР. Станіславське облвидавництво, 1957 р., стор. 22.

³ Станіславський облдержархів, газета «Червоний прапор» за 4 жовтня 1939 р., м. Коломия.

⁴ Див. Володимир Росович (Я. Галан) «З хрестом чи з ножем?», Видавництво «Вільна Україна», м. Львів, 1945 р., стор. 12.

ленню законсервованих підприємств (з 1929 по 1939 рік польськими та іноземними капіталістами було законсервовано 35 проц. з 351 підприємства). До роботи залучались безробітні, яких налічувалося понад 25 тис. чол., безробіття швидко йшло на спад і згодом було повністю ліквідовано¹.

Робочий день, який до визволення Західної України тривав 13 — 14 годин, був скорочений до 8 годин. Встановлено робітничий контроль над виробництвом, збутом і споживанням. Селяни одержували поміщицькі землі і розгортали осінню сівбу.

Після довгих років чужоземного гніту на Станіславщині, як і по всій Західній Україні, вільно залунала українська мова. Відкривались школи з рідною мовою викладання, видавалися перші українські газети, організовувалися радіопередачі, театри і кіно.

Створення тимчасових органів народної влади і налагодження нормальних умов життя і праці трудящих відбувалося в гострій класовій боротьбі. Розбиті експлуататорські класи і їх агентура — буржуазні націоналісти, підтримувані Ватіканом і західноєвропейськими «соціалістами» — лакеями імперіалізму, всіма засобами намагалися перешкодити робітникам і селянам будувати нове, вільне життя. Митрополит Шептицький виступав проти створення комсомольських і піонерських організацій та розподілу монастирських земель між селянами. Ворожі елементи намагалися пролізти до органів народної влади, щоб гальмувати і зривати їх роботу, дискредитувати їх революційні заходи. Але класовий ворог не міг загальмувати історичний процес соціального і національного визволення.

Тимчасові органи народної влади на території Станіславщини за своїм соціальним, класовим характером і завданнями були революційними органами робітників і трудящих селян, визволених Радянською Армією з-під гніту експлуататорів. Всі питання вони вирішували в інтересах народу, з активною участю широких мас трудящих. Керівну роль в них відіграв робітничий клас на чолі з комуністами. Органи народної влади були виявом союзу робітничого класу і трудящого селянства при керівній ролі робітничого класу і його Комуністичної партії.

Робітники, селяни, трудова інтелігенція об'єднувалися навколо Комуністичної партії. Вони заявляли: «Віднині визнаємо лише одну партію — партію більшовиків — єдину партію в світі, що бореться проти капіталізму, проти національного пригночення, успішно і непереможно буде соціалістичне суспільство»².

Тимчасові органи народної влади відіграли величезну роль у підготовці вирішення корінних питань — про державну владу, про возз'єднання з Радянською Україною та інших. Ці пи-

¹ Станіславський облпартархів, ф. I, од. I, од. зб. арк. 15.

² Там же, арк. 158.

тання міг розв'язати лише верховний представницький устан-
свчий орган народної влади, створений усім населенням За-
хідної України шляхом загальних, рівних і прямих виборів при
таємному голосуванні.

Трудящі Станіславщини на своїх численних мітингах і збо-
рах всебічно обговорювали головне питання — питання про сус-
пільний і державний устрій на території області. Вони одно-
стайно схвалювали звернення до Радянського Уряду і Комуніс-
тичної партії, в якому висловлювали своє палке бажання вста-
новити Радянську владу і приєднатися до Радянської України,
якнайшвидше злитися в єдину сім'ю народів великого Радян-
ського Союзу. Тому ініціатива Львівського тимчасового управ-
ління про утворення Комітету в організації виборів до Україн-
ських Народних Зборів і звернення його 4 жовтня 1939 ро-
ку до Станіславського, Тернопільського та Луцького тимчасо-
вих управлінь в цій справі одностайно були підтримані тру-
дящими Станіславщини.

Станіславське тимчасове управління на своєму засіданні
гаряче підтримало звернення Львівського тимчасового управ-
ління і виділило своїх представників до складу Комітету в ор-
ганізації виборів до Народних Зборів Західної України. Серед
представників від нашої області були відомі комуністи — борці
за владу трудящих — Созонт Букатчук, Петро Майданський,
робітник-лісоруб Г. В. Гавришук, селянка-батрачка Г. Г. Го-
голь та інші.

Комітет в справі організації виборів і тимчасові органи на-
родної влади розгорнули діяльну і широку підготовку до вибо-
рів депутатів Народних Зборів, залучаючи до активної участі
в цій масово-політичній кампанії найширші маси трудящих.

7 жовтня 1939 року опубліковано постанову Комітету по
організації виборів і про день виборів до Народних Зборів За-
хідної України та день їх скликання. Днем виборів до Наро-
дних Зборів Західної України встановлена неділя — 22 жовт-
ня 1939 року. Скликання Народних Зборів було призначено
на 26 жовтня 1939 року у м. Львові¹. Опубліковано також
Положення про вибори до Українських Народних Зборів За-
хідної України.

Положення про вибори встановлювало, що вибори депутатів
до Народних Зборів проводяться всіма громадянами на основі
загального, рівного і прямого виборчого права при таємному
голосуванні. Всі громадяни Західної України, яким минуло 18
років, незалежно від расової і національної приналежності,
віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального стану,
вища, майнового стану і колишньої діяльності, мають право

¹ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській
державі (1939 — 1949 рр.). Збірник документів і матеріалів, К., 1949, стор. 31.

брати участь у виборах депутатів і бути обраними до Українських Народних Зборів¹.

Положення про вибори до Народних Зборів Західної України відбивало справжню народну свободу, дійсні права народу, гарантувало вільне волевиявлення населення Західної України. В них виявлявся могутній вплив ідей і принципів Радянської Конституції, соціалістичного демократизму.

Трудящі Станіславщини готувалися до виборів як повновладні господарі своєї долі. Активну участь в підготовці до виборів брала молодь. Молодь міста Коломиї, зібравшись на мітинг, присвячений виборам, однотайно схвалила резолюцію, в якій записано: «В голоді і злиднях жила трудяща молодь Західної України за польської влади. Сотні тисяч молоді були безробітні, залишались на голодну смерть і не мали ніякого порятунку. Учебні заклади для нас були зачинені. Минув той час назавжди. Червона Армія принесла нам нове, щасливе та радісне життя. Ми навіки позбулися нужд і голоду, катування, безробіття. Як рівноправні господарі, ми будемо разом з молоддю і всім народом СРСР будувати собі комуністичне життя. Нам тепер відкрита дорога всюди — до праці, науки і відпочинку. Разом з усіма трудящими Західної України ми будемо чесно і самовіддано кріпити наше життя, грудьми стояти на захисті завоювань Червоної Армії.

Ми звертаємось до всієї молоді Коломийського повіту прийняти активну участь у підготовці і проведенні виборів представників до Українських Народних Зборів Західної України, які виконають волю всіх трудящих про встановлення Радянської влади і приєднання Західної України до великого СРСР»².

Підготовка до виборів у Народні Збори викликала серед трудящих області величезне трудове піднесення. Поліпшувалась робота промисловості, зростала продуктивність праці. Селяни закінчували осінню сівбу. Восени 1939 року селяни засіяли озимини на 16654 гектари більше, ніж у 1938 році³. Про вересневі дні 1939 року селянин Федір Плошак з с. П'ядики Коломийського району говорив: «Ще не замовк за Коломиєю гуркіт радянських танків, а на поля поміщиків Гординського та Гуньо вийшло все село.

— Землю будуть ділити, — передавалося з уст в уста.

Старики, жінки, діти — всі вийшли на поле, яке вони споконвіку обробляли, але яке було не їхнім, а поміщицьким.

¹ «Радянський Львів» (1939 — 1955). Документи і матеріали. Книжково-журнальне видавництво, Л.— 1956, стор. 34.

² Станіславський облдержархів, газета «Червоний прапор» за 14 жовтня 1939 року, м. Коломия.

³ Тези для доповідачів про перші роковини Радянської влади в західних областях УРСР (17.IX.1939 р.— 17.IX.1940 р.), стор. 7. Відділ пропаганди та агітації Станіславського ОК КПУ.

1950 моргами землі володіли поміщики Гординський та Гу-ньо. І тільки 350 моргів мали селяни села П'ядики — менше, ніж півморга на двір. З малих літ шукав наймів селянський син, віддавав за безцінь свою працю поміщикам. В шуканні щастя, їхали в заморські краї — Бразілію, Аргентину, Канаду»¹.

Розподіл поміщицьких і монастирських земель відбувся революційним порядком у кожному селі. Серед 27.500 безземельних і малоземельних господарств області було розподілено 178.578 га земельних угідь, в тому числі 111.000 га орної землі. Близько 46.000 га лугів і пасовиськ було передано земельним громадам для громадського користування².

Селяни, як і всі трудящі нашої області, з великим ентузіазмом зустріли Звернення Комітету по організації виборів від 18 жовтня 1939 року як свою виборчу програму. І це зрозуміло. У Зверненні говорилось: «Корінне питання, яке повинні вирішити Українські Народні Збори,— це питання про характер майбутньої влади на Західній Україні. Чи буде вона радянською, чи буржуазною?»³. Трудящі мали змогу вільно визначити основи нового державного і суспільного устрою життя в інтересах щастя і свободи для себе і своїх дітей. Вони одностайно висловлювалися і приймали свої рішення про встановлення Радянської влади, про бажання возз'єднання з Радянською Україною.

22 жовтня 1939 року, в день виборів до Народних Зборів, трудящі Станіславщини одностайно засвідчили свою волю і непохитне прагнення встановити Радянську владу і ввійти до братньої сім'ї народів Радянського Союзу. В першій половині дня вже більшість виборців проголосувала. На виборчих дільницях м. Станіслава, як писали про це газети, до початку голосування зібралося 7480 виборців. В Станіславському повіті протягом перших двох годин проголосувало 22276 виборців, серед них 8974 жінки. Початок голосування виборці зустрічали співом «Інтернаціоналу», палко обіймали і цілували червоноармійців, дякували за визволення.

Один з молодих виборців м. Станіслава заявив на виборчій дільниці: «Вчора з Англії по радіо передавали брехню, начебто більшовики організують вибори в Західній Україні батогами й карабінами. Нехай би подивились, як ми всі, трудящі Західної України — українці, поляки, євреї,— дочекавшись свого щасливого часу, дружно й радісно йдемо до виборчих урн, щоб голосувати за Радянську владу в Західній Україні»⁴.

¹ «Прикарпатська правда» за 17 вересня 1947 р. Що дала радянська влада селянам села П'ядики.

² Станіславський облпартархів № 1, оп. I—I, од. зб. 307, арк. 34.

³ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.). Збірник документів і матеріалів, К., 1949, стор. 35.

⁴ Б. М. Бабій. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. Вид. АН УРСР. К., 1954, стор. 97.

День виборів перетворився на велике свято більного народу, на всенародне торжество. В цей день трудящі маси здобули велику перемогу. По м.Станіславу з 49990 виборців брало участь у голосуванні 46353 чоловіка, або 92,72 проц. всіх виборців. За виставлених кандидатів голосувало 43671 чоловік, або 94,21 проц. тих, що брали участь в голосуванні¹.

В цілому по Станіславщині з 979735 виборців брало участь у голосуванні 941830 чоловік, або 96,13 проц. всіх виборців. За виставлених кандидатів голосувало 877851 чоловік, або 93,2 проц. тих, що брали участь у голосуванні².

Підсумки виборів до Народних Зборів мали велике політичне і правове значення. Всенародне голосування обумовило вирішення корінних питань суспільного і державного життя на користь трудящих мас. Це був референдум за встановлення Радянської влади, воз'єднання з могутнім Радянським Союзом та встановлення історично справедливого польсько-радянського кордону³.

26 жовтня 1939 року у м. Львові, в приміщенні оперного театру, в урочистій обстановці відкрились Народні Збори Західної України. Серед депутатів були робітники, трудящі селяни і інтелігенція.

Виконуючи непохитну волю своїх виборців, на другий день депутати Народних Зборів одноставно прийняли історичну декларацію про встановлення радянської влади в Західній Україні. В ній говорилося:

«Виражаючи одноставно волю визволеного народу Західної України, наслідуючи приклад народів Радянського Союзу, Українські Народні Збори проголошують встановлення радянської влади на всій території Західної України. Віднині влада в Західній Україні належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих»⁴.

Українські Народні Збори висловили надію, що встановлення Радянської влади, керованої Комуністичною партією, приведе до розквіту економіки, культури, всього добробуту трудящих Західної України.

Другим історичним актом, який ухвалили Народні Збори, було одноставне прийняття «Декларації про входження Захід-

¹ Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, (1939 — 1949 рр.), Збірник документів і матеріалів, К., 1949, стор. 41.

² Там же. стор. 41.

³ Цим трудящі Західної України ліквідували несправедливість, припущену Ризьким договором 1921 р., який був нав'язаний Радянському Союзу щодо українців, населяючих Західну Україну. (Див. про це заяву Рад. Уряду про радянсько-польські відносини 11.1.1944 р. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, том II, Огиз, 1946, стор. 59).

⁴ Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939 — 1949 рр.). Збірник документів і матеріалів, К., 1949, стор. 43.

ної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

Трудящі Західної України глибоко усвідомили, що, возз'єднавшись в єдиній державі — Радянській Україні, вони матимуть змогу вільно будувати нове, соціалістичне життя. І тому Народні Збори, виражаючи волю і прагнення трудящих, в цій декларації записали: «Просити Верховну Раду Союзу РСР прийняти Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, включити Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки з тим, щоб з'єднати український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу»¹.

Депутат Народних Зборів від Станіславщини Ганна Григорішна Гоголь у своїй промові, висловлюючи волю всіх трудящих Прикарпаття, говорила: «Товариші, закликаю Вас усіх голосувати, віддати всі голоси, як один, за приєднання Західної України до Радянської України як невід'ємної частини великого Радянського Союзу»². Возз'єднання в єдиній братерській сім'ї народів великого Радянського Союзу — це щастя, яке було вистраждане 20-річною боротьбою трудящих Західної України.

Народні Збори також прийняли декларації про конфіскацію поміщицьких земель і передачу їх в користування трудового селянства, про націоналізацію банків та великої промисловості. Одноставне схвалення всіх цих історичних документів перетворилося в хвилюючу і яскраву демонстрацію величезних переваг соціалізму над капіталізмом, радянського суспільства і державного ладу, життєвості і непереможності радянської демократії, великих ідей і принципів пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Так Народні Збори Західної України законодавчим порядком розв'язали найважливіші життєві питання, закріпили великі завоювання трудящих.

В привітанні Народних Зборів Комуністичній партії і Урядові Радянського Союзу говорилося:

«Було дві України, та не з народної волі! Єдине тіло українського народу було розтяте і неприродно, штучно переділене несправедливим кордоном. Та тепер не стало цього кордону. Злучилися брати. По цей і той бік Збруча — єдина земля, єдиний народ, єдина вільна Радянська Україна.

Ніхто ніколи нас не роз'єднає, ніхто ніколи не похитне нашої моці, єдності, інтернаціональної дружби. Трудящий українець, руський, поляк, єврей, які живуть на Західній Україні, — віднині брати між собою і брати радянських усіх народів. Хай тільки хтось спробує відновити стару національну незгоду і розбрат! Нешадний гнів народу розчавить його»³.

¹ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1944 рр.). Збірник документів і матеріалів, К., 1949, стор. 45.

² Газета «Советская Украина» за 2 листопада 1939 р.

³ Газета «Комуніст» за 28 жовтня 1939 р.

Мудрість трудящих Західної України виявилася в тому, що, пройшовши тяжкий шлях боротьби і випробувань за соціальне і національне визволення, вони побачили своє краще майбутнє в нерушій братерській дружбі з народами Радянського Союзу, і насамперед з російським народом, який завжди був активним захисником пригноблених народів і подавав їм безкорисливу братерську допомогу. Трудящі маси відчували, побачили свою силу в дружбі народів Радянського Союзу.

1 листопада 1939 року в столиці великого Радянського Союзу — Москві — п'ята сесія Верховної Ради Союзу РСР заслухала доповідь Повноважної Комісії Народних Зборів Західної України та промови членів комісії. З величезною увагою була вислухана промова члена Повноважної Комісії Народних Зборів, посланця Гуцульщини Григорія Васильовича Гаврищука. Він говорив:

«Коли Червона Армія вступила на нашу землю, ми всі, західні українці, ми, верховинці, зустріли її як визволительку, побачили ясне сонце, яке засяяло нам із Москви. І його промені долетіли до моєї рідної Верховини.

Мене прислали сюди наші верховинці з Карпатських гір для того, щоб тут, у червоній Москві, від імені нашого народу я вітав Радянський уряд, великий радянський народ... і просив... прийняти нас у сім'ю народів Радянського Союзу»¹.

Верховна Рада Союзу РСР на доповідь Повноважної комісії ухвалила історичний Закон про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і з'єднання її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. В законі записано:

1. Задовольнити просьбу Народних Зборів Західної України і включити Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, із з'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою.

2. Доручити Президії Верховної Ради призначити день виборів депутатів у Верховну Раду СРСР від Західної України.

3. Запропонувати Верховній Раді Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

4. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки подати на розгляд Верховної Ради СРСР проект розмежування районів і областей між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою².

Цей закон має велике історичне значення. В ньому втілені принципи ленінської національної політики Комуністичної пар-

¹ Позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР. 31 жовтня — 2 листопада 1939 року. Стенографічний звіт, стор. 52 — 53.

² Там же, стор. 99.

тій і прагнення трудящих Західної України до возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі — невід'ємній частині СРСР. Трудящі Західної України стали повноправними членами братньої сім'ї народів Радянського Союзу, стали громадянами багатонаціональної Радянської соціалістичної держави. Це була видатна подія не тільки в житті трудящих Західної України, а всієї братньої сім'ї народів Радянського Союзу. Возз'єднання українського народу яскраво продемонструвало велику силу ленінської національної політики, ідеології пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів Радянського Союзу.

15 листопада 1939 року позачергова Третя сесія Верховної Ради Української РСР вітала історичну постанову Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 року про включення Західної України до складу Радянського Союзу і постановила:

«Прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і возз'єднати тим самим великий український народ в єдиній Українській державі.

Доручити Президії Верховної Ради УРСР призначити день виборів депутатів у Верховну Раду УРСР від Західної України.

Доручити Президії Верховної Ради УРСР визначити адміністративний поділ областей і районів Західної України і, у відповідності з пунктами «в» і «г» статті 19 Конституції УРСР, подати на затвердження Верховної Ради СРСР проект про утворення нових областей та проект розмежування районів і областей між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою»¹.

Історичні закони Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР трудящі Станіславщини, як і всіх західних областей, сприйняли з великою патріотичною гордістю. Це були незабутні дні торжества перемоги великої дружби народів СРСР.

Возз'єднання Західної України з Радянською Україною знову підтвердило геніальні слова В. І. Леніна, сказані ним ще в 1913 році: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»².

Соціальне і національне визволення, возз'єднання на базі соціалізму в новій, соціалістичній українській нації, об'єднання в єдиній Радянській соціалістичній державі, поширення дії Конституції СРСР і всіх чинних законів Радянської держави створили великий простір для широкого і швидкого розвитку економіки і культури в західних областях України. Вільна праця стала владикую життя, а людина праці — господарем рідної країни, творцем свого щастя.

Трудящі Станіславщини, возз'єднавшись з матір'ю-Вітчиз-

¹ Позачергова Третя сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, 1940, стор. 72.

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 14.

ною, приступили до будівництва нового, соціалістичного життя. Кожен день визволеної творчої праці на себе, на свій народ і свою рідну державу приносив молодим радянським громадянам все нові і нові успіхи. На заводах і фабриках, в місті і на селі — скрізь панувало трудове піднесення. В боротьбі з пережитками старого, вмираючого народжувалося нове, радянське, соціалістичне. Комуністична партія, як рідна, дбайлива мати, піклувалася про західні області, допомагала трудящим швидко ліквідувати вікову відсталість і наздогнати в економічному і культурному розвитку східні області.

4 грудня 1939 року Президія Верховної Ради СРСР, розглядаючи подання Президії Верховної Ради УРСР, затвердила утворення Станіславської області. В Указі говорилось: «У склад Станіславської області включити місто Станіслав і повіти: Городенківський, Долинський, Калуський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський, Рогатинський, Снятинський, Станіславський, Тлумацький»¹. Цим було закріплено ліквідацію воеводства.

Після утворення області протягом деякого часу на Станіславщині залишався старий адміністративно-територіальний поділ на повіти і гміни (волості). Лише в січні 1940 року повністю було ліквідовано старий поділ і утворено в області районні і сільські Ради.

На початку грудня 1939 року Центральний Комітет КП(б)У своєю постановою затвердив склад бюро Станіславського обкому партії, а Президія Верховної Ради УРСР затвердила обласний виконавчий комітет Станіславської області. Склад бюро обкому партії і обласного виконавчого комітету був опублікований 9 грудня 1939 року в центральній і місцевій пресі.

Партійна організація Станіславщини під керівництвом і з допомогою ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У розгорнула і провела велику роботу в організації повітових і міських партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і кооперативних організацій. З організацією повітових і міських виконкомів тимчасові управління припинили свою діяльність. Всі справи тимчасових управлінь були передані відповідним виконкомам.

Зміцнюючи радянську владу на місцях, партійні організації провели велику роботу по висуненню місцевих кадрів на партійну і радянсько-господарську роботу. Тільки в органах місцевих Рад працювало з корінного населення 5928 чоловік, з них жінок — 1034 і молоді — 660 чоловік².

Ось приклад того, що принесла Радянська влада знедоленим Станіславщини. Сім'я вдови Теклі Петрівни Майданської із села Опришівець, Лисецького району, яка мала п'ять синів і од-

¹ Воз'єднання українського народу в єдиній Українській державі (1939 — 1949 рр.). Збірник документів і матеріалів, К., 1949, стор. 86.

² Станіславський облпартархів, ф. 1, оп. 1 — 1, од. зб. 3, арк. 38.

ну дочку, терпіла безпросвітні злидні, постійне недоїдання, переслідування синів її за марксистсько-ленінські переконання. Василь, Петро і Дмитро Майданські просиділи в польських тюрмах 4197 днів. На волю їх випустила Радянська Армія. Після цього комуністів Петра і Дмитра Майданських селяни обрали депутатами Народних Зборів. Петро став працювати інспектором обласної освіти, Василь — завідувачим відділом кадрів Станіславської міськради, Дмитро поступив у міліцію, Степан був обраний головою Лисецької райради Тсоавіахіму, а Михайло поступив учитися на майстра кондитерської фабрики¹. Так колишні безправні і знедолені люди приступили до керівництва державними і господарськими органами, до будівництва нового соціалістичного життя.

Під життєдайним сонцем Радянської влади почався розквіт справжнього народовладдя, демократії трудящих і для трудящих. Перші вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР пройшли на Станіславщині як всенародне торжество, утверджуючи радянський лад і возз'єднання в єдиній братерській сім'ї народів великого Радянського Союзу.

В голосуванні взяло участь 98,95 проц. виборців, з них 97,6 проц. голосували за кандидатів блоку комуністів і безпартійних². Всі 18 кандидатів були обрані депутатами Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР.

Вибори до найвищих органів Союзу РСР і Української Радянської Соціалістичної Республіки були новим яскравим підтвердженням волі трудящих, їх згуртованості навколо Радянського Уряду і Комуністичної партії. Трудящі назавжди закріпили Радянську владу, возз'єдналися в єдиній Українській Радянській державі — невід'ємній частині Радянського Союзу.

В ті дні трудящі Станіславщини поклялися: **«Радянську владу, яка дала волю трудящим, будемо зміцнювати і зберігати, як зіницю ока, від усіх ворогів»**³. Свою клятву трудящі Станіславщини додержали в дні Великої Вітчизняної війни. На заклик рідної Комуністичної партії вони одностайно піднялись на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників і їх підлих найманців — українських буржуазних націоналістів. В ході героїчної боротьби проти ворогів ще більше виросла і загартувалася нерушима дружба робітників, селян і трудової інтелігенції з усіма народами Радянського Союзу.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни трудящі Станіславщини, як і всієї Радянської України, при братерській допомозі всіх народів Радянського Союзу, під мудрим

¹ Радянська Станіславщина, збірник, стор. 112, Станіслав, 1940 р.

² Станіславський облпартархів, ф. 1, оп. 1—1, од. зб. 3, арк. 27.

³ Станіславський облпартархів, ф. 1, оп. 1—1, од. зб. 3, арк. 28. (Підкреслення наше — Г. П.).

керівництвом Комуністичної партії успішно залікували рани, заподіяні війною, і добилися великих успіхів у розвитку соціалістичної економіки і культури. Тепер робітники, колгоспники, інтелігенція, натхнені історичними рішеннями ХХІ з'їзду КПРС, семирічним планом, який сприйняли як свою рідну, кровну справу, з величезним ентузіазмом б'ються за дострокове виконання семирічки, роблять гідний вклад у велику всенародну справу — будівництво комунізму.

І. Н. ПОБЕРЕЖНИЙ.

кандидат історичних наук.

**СОЦІАЛІСТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
НА СТАНІСЛАВЩИНІ**

Комуністична партія у своїй національній політиці виходила і виходить з ленінського положення про те, що соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей і особливостей, а, навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки та культури всіх націй і народностей. «Послідовне проведення в життя ленінської національної політики, братерська взаємодопомога,— говорив М. С. Хрущов у своїй доповіді на XXI з'їзді КПРС,— привели до того, що раніше відсталі в економічному і культурному відношенні національні республіки мають тепер могутню сучасну промисловість, велике механізоване сільське господарство, широку сітку учбових, наукових і культурно-освітніх закладів, численні кваліфіковані кадри»¹.

Яскравим проявом піклування Комуністичної партії про врахування національних особливостей народів СРСР є ті великі соціалістичні перетворення, що відбулися за роки Радянської влади в молодих радянських областях, зокрема в Станіславській області Української РСР.

Внаслідок перемоги соціалістичного ладу в нашій країні і завдяки неухильному впровадженню в життя ленінської національної політики здійснились споконвічні мрії українського народу про возз'єднання всіх його земель в єдиній Українській Радянській державі. У вересневі дні 1939 року на Прикарпатті засяяло сонце Радянської влади.

Вірна принципам ленінської національної політики, Радянська держава не нав'язувала трудящим Західної України форми суспільно-політичного ладу. Це питання вирішив сам народ, прийнявши Декларацію про встановлення Радянської влади по всій території Західної України, про входження Західної України до складу УРСР, про конфіскацію земель поміщиків, мо-

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, К. 1959, стор. 14.

настирів та крупних урядовців, про націоналізацію банків і великої промисловості. Західна Україна, на просьбу її трудящих, була включена до складу СРСР і возз'єднана з УРСР.

Трудящі возз'єднаних західних областей Радянської України, в тому числі і Станіславщини, за роки Радянської влади в братній сім'ї радянських народів, під керівництвом Комуністичної партії, завдяки величезній допомозі Радянської держави досягли визначних успіхів у ліквідації колишньої господарської і культурної відсталості, в розвитку економіки і культури, національної формою і соціалістичної змістом, в піднесенні свого матеріального добробуту.

Автор, звичайно, не ставить своєю метою в одній статті повністю висвітлити всі сторони даної теми.

Успіхи в розвитку соціалістичної промисловості

Промисловість Станіславщини, як і всіх західних областей Української РСР, до возз'єднання була відстала, одноманітна і дуже обмежена. Це впливало, насамперед, з колоніального становища західноукраїнських земель. Іноземні окупанти робили все для того, щоб перетворити загарбані землі на свої внутрішні колонії, а населення — на своїх покірних рабів. Тому вони по-хижацькому експлуатували природні багатства окупованих ними земель, перетворили ці землі на ринок збуту своїх промислових товарів, джерела сировини і дешевої робочої сили. У промисловості і будівництві був зайнятий незначний процент населення. На Станіславщині, наприклад, 85,5 проц. населення складали селяни, робітники — 6,2 проц., ремісники — 2,9 проц., торгівці — 3,1 проц., службовці та інтелігенція — 2,3 проц.¹ Польські та іноземні капіталісти вивозили звідси ліс та лісоматеріали, нафту, озокерит, калійні солі, а також сільськогосподарські продукти.

Промисловість характеризувалась відсталою технікою і переважанням карликових напівкустарних підприємств. В Станіславському воєводстві на одне підприємство металообробної промисловості в середньому припадало 25 робітників². Переважали ті галузі промисловості, які були пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини, з експлуатацією місцевих корисних копалин і лісових масивів. Великим гальмом у розвитку продуктивних сил західноукраїнських земель було засилля і хижацьке хазяйнування в багатьох галузях виробництва іноземного капіталу, зокрема, монополій США, Англії, Франції та інших капіталістичних країн. Частка іноземного капіталу в усіх акціонерних товариствах Польщі в 1937 році становила понад 40 проц., а в таких найважливіших галузях промисловості, як

¹ Станіславський облпартархів, фонд 1, оп. 1, справа 5, арк. 15.

² Кон'юнктурний бюллетень журналу «Мировое хозяйство», 1939, № 11, стр. 8 — 11.

нафтовій,— 87,5 проц., електротехнічній — 64,5 проц., хімічній — 59,9 проц., в гірничо-металургійній — 52,1 процента¹.

Колоніальне становище західноукраїнських земель, засилля іноземних монополістів вели до скорочення тут промислового виробництва. Зацікавлені в усуненні конкуренції, іноземні монополії тримали курс на ліквідацію нафтової та інших галузей промисловості Західної України. Якщо, наприклад, видобуток нафти на Прикарпатті у 1913 році становив 1004 тис. тонн, то в 1923 р.— 649 тис. тонн, в 1928 р.— 624 тис. тонн, в 1932 р.— 421 тис. тонн, в 1937 р.— 337 тис. тонн, в 1938 р.— 325 тис. тонн². У Станіславському воеводстві видобувалось в 1937 році 46 тисяч тонн нафти³,— менше, ніж дає тепер одна свердловина у Долині. Подібна картина спостерігалась і в інших галузях промисловості.

За останні 10 років перед возз'єднанням кількість підприємств на Станіславщині зменшилась на 35 проц.⁴. Тут залишилось 351 більш-менш значне промислове підприємство, з яких 100 були законсервовані⁵.

Комуністична партія, виходячи з ленінської національної політики, яка вимагає знищення фактичної нерівності націй, забезпечення їх всебічного розвитку, взяла курс на індустріалізацію західних областей. Це забезпечило прискорені темпи відбудови і дальшого розвитку в них промисловості.

Яскравим прикладом цього є Станіславська область. Щоб більш повно уявити собі, як багато за роки Радянської влади зроблено тут, як і в усіх інших західних областях Радянської України, треба враховувати не тільки низький рівень промислового розвитку на західноукраїнських землях в дорадянський час, але й наслідки руйнувань, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками. В роки чорної окупації гітлерівські фашисти зруйнували майже всі підприємства.

Втрати, заподіяні ними лише промисловості м. Станіслава, становлять 750 млн. карбованців⁶. Загальні ж втрати від руйнувань, заподіяних ворогом народному господарству і культурному будівництву області, становлять 14.332.324 тис. крб.⁷

Комуністична партія і Радянський уряд вжили всіх заходів, щоб допомогти трудящим західних областей України, в тому числі і Станіславщини, якомога швидше залікувати рани війни, відбудувати промисловість, рушити її вперед.

¹ Maly rocznik statystyczny, 1939, стор. 108.

² Rocznik statystyczny, 1924, стор. 57; 1937, стор. 112, 1939, стор. 128.

³ Там же.

⁴ Станіславський облдержархів, фонд 2, оп. 3, справа 198, арк. 24.

⁵ Станіславський облпартархів, ф. 1, оп. 1, справа 5, арк. 41.

⁶ Станіславський облдержархів, Німецько-фашистські окупанти на Станіславщині. Збірник документів, справа 7.

⁷ Станіславський облдержархів, ф. Р-98/58с, стор. 10, арк. 39 — 40.

В післявоєнні роки з новою силою проявилась дружба радянських народів. На підприємства стало надходити нове устаткування з усіх кінців Радянського Союзу. Робітники, інженерно-технічні працівники Станіславщини, використовуючи ту величезну допомогу, яку подали області партія і уряд, брати народи нашої країни, і насамперед великий російський народ, в короткі строки залікували рани війни. Вже в 1947 році були повністю відбудовані всі промислові підприємства. Характерним для промисловості області є те, що її розвиток в післявоєнні роки почався на новій, більш досконалій технічній базі. Велика робота проведена по розширенню та переобладнанню старих підприємств, будівництву нових шахт, фабрик і заводів, по механізації трудомістких процесів у нафтовій, соляній, лісовій, харчовій, вугільній, легкій та інших галузях промисловості. Це значно прискорило темпи промислового розвитку області, про що свідчить така таблиця:

Ріст обсягу валової продукції промисловості
Станіславської області (у порівняльних цінах) ¹

Роки	В процентах до 1940 р.	Роки	В процентах до 1950 року		
			Вся промисловість	В тому числі:	
				крупна промисловість	дрібна промисловість
1940	100	1950	100	100	100
1950	169	1951	113	117	94
1951	190	1952	130	134	106
1952	219	1953	142	148	108
1953	239	1954	161	168	125
1954	272	1955	169	175	136
1955	285	1956	187	196	130
1956	316	1957	198	209	138
1957	345	1958	206	215	142
1958	410				

Промисловість розвивається на основі використання місцевих природних ресурсів. В надрах області є різноманітні корисні копалини, багаті мінеральні джерела, все нові запаси яких відкривають радянські геологи. Лише в умовах Радянської влади стало можливим їх широке використання.

У розвиток економіки Прикарпаття за роки Радянської влади вкладені величезні кошти. Так, на капітальне будівництво області лише протягом двох післявоєнних п'ятирічок витрачено 1,3 мільярда карбованців ². З кожним роком змінюється структура промисловості області. Раніше найбільшу питому вагу мали лісова, харчова і легка промисловість. Зміна структури йде

¹ За даними Статистичного управління Станіславської області.

² П. Щербак. Великі роковини. Газета «Прикарпатська правда» за 12 червня 1957 року.

и бік збільшення питомої ваги нафтової, хімічної, металообробної промисловості. Це, звичайно, не значить зменшення випуску предметів народного споживання. Ні, їх випуск щорічно зростає в значних розмірах, але ще швидшими темпами зростають різні галузі важкої індустрії. Так, наприклад, щорічне зростання нафтовидобутку по Станіславській області характеризується такими показниками:¹

Р о к и	В процентах
	до 1945 р.
1945	100
1950	155,5
1955	602,9
1956	1.150,0
1957	1.747,1
1958	2.386,7

Долинський нафтопромисел на Станіславщині по видобутку нафти посідає перше місце на Україні. Собівартість тонни долинської нафти найнижча в республіці². Поряд з цим досить важливим є те, що прикарпатська нафта багата парафіном, продукти переробки якого можуть успішно вивільнити для народного споживання велику кількість зерна, жирів, картоплі³.

Великого розмаху в своєму розвитку набрала лісова і деревообробна промисловість — одна з провідних галузей промислового виробництва області.

Третина території області вкрита лісовими масивами. Раніше колонізатори по-хижацькому використовували лісові багатства краю. Радянська ж влада, поруч із лісорозробками, проводить великі роботи по відновленню лісів. Загальновідомо, що в майбутньому кількість заготовленої на рік у Карпатах деревини дорівнюватиме кількості річного приросту лісу. Масштаби заготівель лісу зменшаться. За роки Радянської влади в лісову промисловість Прикарпаття вкладено понад 200 млн. крб. Держава забезпечила лісову промисловість найновішою вітчизняною технікою. Майже всі види лісозаготівельних робіт механізовані. Невпізнанно змінились умови праці лісорубів. Вона стала незрівняно легшою. Головна увага приділяється більш повній, більш глибокій переробці деревини на місці. Тому неухильно зростає обсяг випуску продукції деревообробними підприємствами. Так, у 1956 р. він збільшився порівняно з 1945 роком майже у 8 разів⁴. Якщо, наприклад, чорнових мебльових заготовок треба заготовити в 1959 році за планом 149,5 тис. кубометрів, то в 1960 р. — 167 тис. кубометрів. Це значить, що буде

¹ За даними Статистичного управління Станіславської області.

² Газета «Прикарпатська правда» за 26 листопада 1958 р.

³ Б. Іщенко. Природні багатства Прикарпаття — на службу народові. Газета «Прикарпатська правда» за 7 січня 1959 р.

⁴ За даними Статистичного управління Станіславської області.

більше меблів¹. Продукція деревообробної промисловості Станіславської області йде головним чином у південні малолісні області УРСР, в шахти Донбасу і Криворіжжя, на різні новобудови України.

Неухильно розвивається хімічна промисловість області, зокрема видобуток калійних солей, газу.

Видобуток калійних добрив щороку зростає, про що свідчить така таблиця²:

Р о к и	Проценти
1950	100,0
1955	254,7
1958	276,6

Станіславщина є багатим газоносним районом. Перспективи розвитку газової промисловості дуже великі. Уже тепер проводиться газифікація Станіслава, Калуша, Долини, Болехова, Рогатина, Косова, розгортаються підготовчі роботи по газифікації Кут, Заболотова, Коломиї, Снятина, споруджується газопровід Косів — Чернівці. Використання газу значно підносить культуру виробництва, знижує собівартість продукції і поліпшує побут трудящих.

Газова промисловість області, хоч і молода, але швидко розвивається, що видно із такої таблиці³:

Р с к и	Видобуток газу (в тис. куб. метрів)
1930	48,5
1940	48,5
1945	49,4
1950	39,9
1955	40,5
1956	63,7
1957	237,1
1958	347,6

Нові широкі горизонти перед промисловістю Станіславщини, що має великі запаси цінної хімічної сировини, відкрили постанова травневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС про прискорення розвитку хімічної промисловості, контрольні цифри семирічного плану на 1959 — 1965 рр., затверджені XXI з'їздом партії, рішення червневого (1959 р.) Пленуму ЦК КПРС про технічний прогрес. В недалекому майбутньому Станіславська область пе-

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 4 листопада 1959 року.

² За даними Статистичного управління Станіславської області.

³ За даними Статистичного управління Станіславської області.

ретвориться в один з важливіших районів Радянської України не лише в галузі нафтовидобутку, але й в галузі хімічної промисловості.

За роки Радянської влади значного розвитку набрала вугільна промисловість області. Якщо в 1935 році, за офіційними даними польської державної статистики («Рочнік статистични»), в Станіславському воєводстві видобуто 1.400 тонн вугілля, то в 1958 р. Коломийське шахтоуправління видало 87,7 тисячі тонн¹. Отже проти дорадянського часу видобуток вугілля на Станіславщині збільшився майже в 63 рази.

Швидкими темпами розвивається металообробна промисловість і промисловість будівельних матеріалів. Коломийські машинобудівники перші в Радянському Союзі освоїли випуск грейферних навантажувачів. В 1960 р. вони приблизно вдвоє збільшать їх випуск. Значно зросте і випуск газових лічильників у Станіславі. Завод «Станіславприлад» і далі розширюватиметься, буде в країні основним постачальником газових лічильників. Але найбільш характерною є цифра зростання випуску збірних залізобетонних конструкцій в області: в 1960 році їх випуск зросте в порівнянні з 1959 р. в 12 разів².

Систематично зростає в області і випуск продукції підприємств легкої і харчової промисловості.

Широкі перспективи дальшого розвитку промисловості області відкрила проведена реорганізація управління промисловістю і будівництвом, створення Станіславського раднаргоспу. Зокрема, відкрилися більш ефективні можливості комплексного використання природних багатств краю, дальшої реконструкції і розширення промисловості. Ця реорганізація дає свої чудові результати. Промисловість, підпорядкована раднаргоспу, з року в рік не тільки виконує, але й значно перевиконує виробничі завдання: в 1957 р. план по валовій продукції виконано на 107,5 проц., в 1958 р.— 105,2 проц., в першому півріччі 1959 р.— 105,4 процента.

В порівнянні з періодом, що передував створенню раднаргоспу, виконання плану по валовій продукції можна бачити з такої таблиці³:

	Друге півріччя 1956 р.	Друге півріччя 1957 р.	Друге півріччя 1958 р.
	Перше півріччя 1957 р.	Перше півріччя 1958 р.	Перше півріччя 1959 р.

Валова продукція в
оптових цінах під-
приємств на 1-е
липня (в процентах)

100

113,4

122,9

¹ За даними Статистичного управління Станіславської області.

² Газета «Прикарпатська правда» за 4 листопада 1959 року.

³ За даними Статистичного управління Станіславської області.

З цієї таблиці ми бачимо, що якщо в перший рік роботи раднаргоспу приріст продукції становив 13,4 проц., то в другий рік, в порівнянні з роком, що передував створенню раднаргоспу, приріст становив 22,9 процента.

Промислове виробництво на Станіславщині неухильно йде вгору. Колективи підприємств виконали 10-місячний план 1959 року по виробництву валової продукції на 104 проценти. Випуск валової продукції зріс за 10 місяців цього року порівняно до відповідного періоду 1958 року на 8,6 процента, в тому числі видобуток нафти — на 42,4 процента, вугілля — на 20,5 процента, виробництво шкіряного взуття — на 34,8 процента¹.

Працівники промисловості області взяли на себе високі зобов'язання. Вони борються за те, щоб у 1964 році досягти рівня виробництва, запланованого на 1965 рік. Колективи підприємств місцевої промисловості вирішили досягти рівня 1965 року по виробництву товарів широкого вжитку в 1963 році, а по виробництву будівельних матеріалів — у 1962 році. Семирічний план по виробництву промислової продукції область в цілому зобов'язалась виконати за шість з половиною років. Працівники промисловості Болахівського, Галицького, Тисменицького, Надвірнянського, Рожнятівського районів і міста Станіслава прагнуть вийти на рівень 1965 року у 1963 році. Працівники нафтової промисловості вирішили збільшити в 1965 році, порівняно до 1958 року, видобуток нафти у 5,8 раза, замість передбаченого планом у 5,1 раза. По лісовій промисловості обсяг деревообробки зросте в два рази, в тому числі меблів у 3,8 раза. Вже в 1961 році обсяг виробництва меблів перевищить рівень, передбачений на 1965 рік².

Бурхливе піднесення промислового виробництва області, особливо провідних його галузей — нафтової, хімічної, газової — говорять про те, що Станіславщина твердо йде по шляху індустріального розвитку.

Проведення в життя курсу Комуністичної партії на індустріалізацію західних областей супроводжується зростанням в них міцного загону робітничого класу. В Станіславській області за післявоєнні роки кількість робітників зросла в 4 рази³.

Значно підвищилися кваліфікація і культурний рівень робітників, росте їх соціалістична свідомість, що проявляється в комуністичному ставленні до праці. Шириться рух бригад і ударників комуністичної праці. На кожному підприємстві є багато прославлених майстрів. Добре відомі на Станіславщині імена моториста електротири Ділятинського ліспромкомбінату Героя Соціалістичної Праці Д. Гоголя, машиніста паровоза Перегінського ліспромгоспу К. Гумінського, знатного майстра по видо-

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 13 листопада 1959 року.

² Газета «Прикарпатська правда» за 14 листопада 1959 року.

³ За даними Статистичного управління Станіславської області.

бутку нафти дільниці № 1 Долинського нафтопромислу І. Флунта, формувальника ливарного цеху паровозоремонтного заводу С. Щербія та багато інших. 1859 працівників промисловості області за самовіддану працю на благо своєї Батьківщини нагороджені орденами і медалями СРСР.

На підприємствах області широко розгортається соціалістичне змагання з робітниками, інженерно-технічними колективами промислових підприємств Російської Федерації та інших радянських республік, що є виразом дружби народів, важливішим джерелом дальшого промислового розвитку Прикарпаття.

Успіхи в соціалістичному сільському господарстві

За часів панування на західноукраїнських землях австро-угорської монархії, а потім панської Польщі, сільське господарство Станіславщини знаходилося в стані нечуваного занепаду. Безземелля і малоземелля основної маси селян, з одного боку, і величезні поміщицькі латифундії, з другого, — ось що насамперед характеризувало прикарпатське село. На Станіславщині напередодні її возз'єднання з Українською РСР 24.862 селянських двори зовсім не мали землі. Із загальної кількості 241.380 селянських господарств 43 проценти дворів мали в середньому по 0,98 га землі на господарство¹.

Загальний розподіл земельних володінь на Станіславщині до возз'єднання її з Українською РСР ми бачимо з такої таблиці:²

Категорії землекористувачів	Їм належало землі	
	гектарів	у проц.
Бідняцько-середняцькі господарства	414.644	29,50
Осадники і куркулі	308.226	22,12
Помішки	276.611	19,75
Церкви і монастирі	70.877	5,06
Публічна (державна) власність	329.413	23,57
Всього:	1.399.771	100,00

Ці дані показують, що буржуазно-поміщицькій державі, церквам і монастирям, куркулям та осадникам належало 70 проц. орних земель, лісів і пасовищ. При цьому треба врахувати, що їм належали найзручніші і найродючіші землі, а селяни витіснялися на найгірші землі. Про розорення прикарпатського села яскраво свідчить і те, що на Станіславщині за даними перепису худоби в 1927 р. 57,5 проц. господарств не мали коней³, 75,4 проц. не мали корів або мали одну корову⁴. Трудящий се-

¹ Станіславський облпартархів, ф. 1, оп. 1, спр. 67, арк. 48.

² Там же, ф. 1, оп. 1, справа 5, арк. 14.

³ Kwartalnik statystyczny, 1928, т. V, zes. 1, стор. 662.

⁴ Kwartalnik statystyczny, 1928, т. V, zes. II стор. 517, 598.

лянин попадав у все більшу кабалу до поміщика, до куркуля. Пригноблення трудящих поглиблювалось численними феодално-кріпосницькими пережитками (здольщина, відробітки, «шарварки» і т. д.). Напівкріпосницькі методи експлуатації трудящого селянства доповнювались важким податковим тягарем. Складна і непосильна система податків була побудована так, що податкові платежі лягали на плечі трудящих селян.

Крім поземельного податку, селяни платили місцевий (на «самоврядування»), маєтковий, страховий, базарний, зрівняльний і безліч інших. Гуцули зобов'язані були окремо платити «кліматичний податок» — за проживання в гірській місцевості, «місцевості курортів». Всього в панській Польщі існувало більше ста різних податків і поборів, в тому числі і податок на податок: 16 липня 1926 р. був введений 10-процентний податок на прямі податки. Прикарпатське село було доведено до крайніх злиднів і розорення. Гірська ж частина Станіславського воєводства, за словами самого воєводи, була «краєм невигаючої нужди»¹.

З встановленням Радянської влади, яка передала селянам конфісковану у поміщиків землю, реманент, худобу тощо, становище трудового селянства докорінно поліпшилося. Трудяще селянство Станіславської області одержало понад 200.000 га землі, 4.733 коней, 7.796 корів, 31.900 цнт. хліба². Але одноосібне селянське господарство лишалося все ж дрібним, малотоварним і малопродуктивним, неспроможним забезпечити справді заможне і культурне життя селян.

Комуністична партія з перших днів Радянської влади на західноукраїнських землях розгорнула велику організаторську роботу, піднімаючи трудове селянство на об'єднання одноосібних господарств у великі колективні господарства, здатні широко використовувати сільськогосподарську техніку, досягнення науки і давати все більше і більше різної сільськогосподарської продукції. Кероване партійними організаціями, трудове селянство Станіславщини, ламаючи опір куркульства, буржуазних націоналістів, впевнено стало об'єднуватись в колгоспи. Цей процес розпочався ще до Великої Вітчизняної війни. До літа 1941 року в області було 295 колгоспів, в яких об'єдналося 24.740 селянських господарств.

Війна не тільки перервала, але й ускладнила процес соціалістичних перетворень у сільському господарстві області. Німецько-фашистські загарбники та їх поплічники — українські буржуазні націоналісти вщент зруйнували колгоспи, радгоспи і МТС. Шкода, заподіяна тільки колгоспам Станіславщини, обчислюється сумою 599.429,8 тис. карбованців³. В роки Вітчиз-

¹ Станіславський облдержархів, ф. 2, оп. 8, спр. 838, арк. 1.

² Газета «Радянська Україна» за 16 січня 1940 р.

³ Станіславський облдержархів, ф. Р-98/58с, спр. 15, арк. 1.

няної війни і без того відстале сільське господарство області зазнало великих руйнувань. Посівна площа в селянських господарствах скоротилася вдвічі, поля вкрилися бур'янами, різко знизилась врожайність. Тяжких втрат зазнало тваринництво. Фашистські загарбники забрали в селян і знищили або вивезли до Німеччини 19234 голови коней, 68976 голів великої рогатої худоби, 10061 голову свиней, понад 19 тисяч голів овець, багато сільськогосподарських продуктів і майна¹. В результаті масового пограбування селянства на час визволення області 68517 селянських господарств не мали корів, 134400 — були безкінними і 36400 господарств — безземельними². Десятки тисяч трудівників сільського господарства в роки війни були замордовані або ж вивезені в Німеччину на каторжні роботи.

В умовах капіталізму, зазнавши таких руйнувань, сільське господарство залишилось би на довгі роки в стані глибокого занепаду, а селянство було б на десятиріччя приречене на неймовірні злидні і страждання. Але радянська держава не допустила цього. Як тільки почалось визволення Станіславської області від окупантів, Комуністична партія і Радянський уряд, братні радянські народи, незважаючи на труднощі, зв'язані з веденням наступальних дій на фронтах, негайно надали трудящому селянству велику матеріальну допомогу, а також кадрами кваліфікованих спеціалістів та досвідчених керівників.

Після війни трудящі з усією енергією взялися за відновлення і організацію нових колгоспів. Партійна організація Станіславської області, керуючись ленінською теорією колективізації сільського господарства, рішеннями партії та уряду, всіляко підтримувала прагнення бідняцько-середняцьких мас у відновленні колгоспів, вела наполегливу організаторську і агітаційно-масову роз'яснювальну роботу, спрямовану на підвищення політичної і виробничої активності селян у виконанні завдань, що стояли перед сільським господарством, на пропаганду переваг колективного господарювання.

Переконавшись у перевагах колгоспного господарювання перед дрібним односібним господарством, трудове селянство твердо стало на шлях колгоспного життя, правильність якого була доведена досвідом соціалістичних перетворень на Україні і в усьому Радянському Союзі. Весною 1950 року в області в основному завершилася суцільна колективізація селянських господарств. Це була видатна перемога партії, трудового селянства. Проведення суцільної колективізації означало ліквідацію куркульства як класу, ліквідувало тут соціально-економічну базу українського буржуазного націоналізму.

Партія і уряд вжили заходів до того, щоб зміцнити молоді

¹ Станіславський облдержархів, ф. Р-798 — 58с, спр. 4, арк. 34.

² Газета «Прикарпатська правда» за 3 січня 1945 р.

колгоспи. Держава щедро постачає сільському господарству найновіші машини та механізми.

Важливішим кроком у дальшій механізації сільського господарства була реорганізація МТС, перебудова виробничо-технічного обслуговування колгоспів. Колгоспами області за 1958 рік куплено 1,4 тисячі тракторів, 0,3 тисячі зернових комбайнів, 0,1 тисячі силосозбиральних комбайнів, 1,1 тисячі тракторних плугів, 1,8 тисячі сівалок, 1,6 тисячі культиваторів, 4,3 тисячі інших сільськогосподарських машин і знарядь¹.

Якщо в 1941 р. на полях Станіславщини працювало 229 тракторів, то в 1959 році їх було вже більше трьох тисяч (у 15-сильному обчисленні). В 1945 р. в області не було зернових комбайнів, а в 1959 р. їх працювало 401. Крім цього в сільському господарстві області в 1959 р. було 473 буряко-кукурудзо-та картоплезбиральні комбайни, 2300 вантажних автомашин². Майже всі роботи по підготовці ґрунту до сівби, сівба, збирання врожаю і обмолот зернових виконується машинами. Оснащення сільського господарства сучасною технікою полегшило працю колгоспників і робітників радгоспів, підвищило продуктивність праці. В сільському господарстві області знаходить дедалі ширше застосування електроенергія.

Величезну роль у піднесенні сільського господарства відіграли рішення вересневого (1953 року) і січневого (1955 р.) Пленумів ЦК КПРС, рішення XX і XXI з'їздів КПРС і наступні документи партії й уряду. Проведення в життя таких заходів, як запровадження нової системи планування сільського господарства, підвищення заготівельних і закупочних цін на сільськогосподарські продукти, більше матеріальне заохочення колгоспів та колгоспників, організаційне зміцнення колгоспів та забезпечення їх досвідченими кадрами, реорганізація МТС та утворення ремонтно-технічних станцій і ряд інших мали велике значення в зміцненні колгоспного ладу. Станіславська обласна партійна організація направила на село велику групу комуністів, 150 з яких очолили відстаючі колгоспи³. Вона провела значну роботу по зміцненню колгоспних кадрів, створенню партійних організацій на селі. Після вересневого Пленуму ЦК КПРС створено 239 колгоспних парторганізацій, ряди сільських комуністів зросли у два з половиною рази. Колгоспні організації в січні 1959 року нараховували в своїх рядах близько 4.300 комуністів⁴.

¹ За даними Статистичного управління Станіславської області. Газета «Прикарпатська правда» за 25 січня 1959 року.

² Газета «Прикарпатська правда» за 17 і 20 вересня 1959 р.

³ Газета «Прикарпатська правда» за 14 жовтня 1958 року.

⁴ З доповіді секретаря обкому КП України т. Шербака П. К. на січневому (1959 р.) Пленумі обкому КПУ «Підсумки роботи грудневого Пленуму ЦК КПРС і січневого Пленуму ЦК КП України та завдання обласної парторганізації». Газета «Прикарпатська правда» за 11 січня 1959 р.

Головами колгоспів, бригадирами і завідуючими фермами працює в 1959 році 270 колишніх керівників партійних, радянських і господарських організацій, в тому числі 15 секретарів, 65 завідуючих відділами і інструкторів райкомів партії та 47 працівників радянських органів¹. Якщо в 1953 році 69 процентів голів колгоспів мали початкову освіту і лише одиниці були спеціалістами сільського господарства, то в 1959 р. 63 проценти голів колгоспів мають вищу, незакінчену вищу і середню освіту².

Все це допомогло партійним організаціям значно поліпшити організаційно-партійну і масово-політичну роботу на селі, мобілізувати зусилля колгоспників на боротьбу за подолання відставання районів і колгоспів, за різке піднесення всіх галузей сільського господарства.

Боротьба колгоспного селянства області під керівництвом партійних організацій за перетворення в життя рішень партії і уряду по крутому піднесенню сільського господарства привела до підвищення врожайності сільськогосподарських культур, зростання поголів'я худоби та її продуктивності. Про підвищення врожайності сільськогосподарських культур яскраво свідчить така таблиця³:

Урожайність (в цнт з га)	1955 р.	1956 р.	1957 р.	1958 р.	1959 р.
Всіх зернових культур	7,9	10,4	14,7	12,9	19,9
Цукрових буряків	135,0	140,0	242,0	197,0	243,0
Льону-волокна	1,0	2,5	2,9	2,4	3,5
Картоплі	29,0	58,0	76,0	80,0	74,0

З цієї таблиці видно, що найвишого врожаю колгоспи області досягли в 1959 році. Вони зібрали в середньому з гектара по 19,9 центнера зернових при зобов'язанні 15,7 центнера, в тому числі зерна кукурудзи по 34,7 центнера при зобов'язанні 24 центнери; цукрових буряків по 243 центнери при зобов'язанні 240. Зеленої маси кукурудзи зібрано по 505 центнерів з гектара, що дозволило нагромадити достатню кількість кормів для громадської худоби. Закладено 1.434 тисячі тонн силосу або 26 тонн на корову та по 3,9 тонни качанів кукурудзи на свиноматку. На 20 процентів більше, ніж у 1958 році, заготовлено сіна природних і сіяних трав⁴.

Разом з всемірним розвитком зернового господарства, зокрема, розширенням посівів кукурудзи, виробництво зерна якої в 1958 році зросло в порівнянні з 1953 роком в 3,8 раза⁵, все

¹ Я. Лисенко, секретар обкому КП України. Добір, підготовка та виховання кадрів — головне в партійній роботі. Газета «Прикарпатська правда» за 3 листопада 1959 року.

² Газета «Прикарпатська правда» за 28 жовтня 1959 року.

³ За даними Статистичного управління Станіславської області та річними звітами колгоспів.

⁴ Газета «Прикарпатська правда» за 13 і 22 листопада 1959 року.

⁵ Газета «Прикарпатська правда» за 9 січня 1959 р.

більшу роль в економіці колгоспів області відіграють технічні культури — цукрові буряки, льон-довгунець та інші, про що свідчить така таблиця:

Динаміка посівних площ основних культур в колгоспах
Станіславської області

	Р о к и	Посівна площа (тис. га)
Всі зернові та зернобобові, включаючи люпин на насіння	1950	208,6
	1955	211,6
	1958	175,1
З них:		
Кукурудза на зерно	1950	14,5
	1955	27,2
	1958	27,7
Всі технічні	1950	19,6
	1955	34,3
	1958	42,9
З них:		
Цукрові буряки	1950	11,2
	1955	24,0
	1958	24,2
Льон-довгунець	1950	0,7
	1955	1,1
	1958	15,2
Картопля	1950	25,4
	1955	45,4
	1958	43,3
Всі кормові	1950	31,9
	1955	49,4
	1958	88,0
З них:		
Кукурудза на силос та зе- лений корм	1950	—
	1955*	6,3
	1958**	15,0

Характерно, що до 1955 року колгоспи області майже зовсім не вирощували льону. В 1958 р. посівні площі під цією культурою складали 15,2 тисячі га, одержано високі доходи від льону, які значно зміцнили економіку колгоспів.

Помітно зростає тваринництво, як провідна сільськогосподарська галузь Станіславської області. Слід, однак, відзначити, що саме ця галузь була найбільш занедбаною. Тільки завдяки заходам партії, які були накреслені постановою вересневого Пленуму ЦК КПРС і здійснені, тваринництво пішло вго-

* Тільки на зелений корм.

** Зменшення посівних площ зернових і зернобобових культур в 1958 р. пояснюється ростом посівних площ кукурудзи на зерно і зелений корм, ростом посівних площ технічних культур, в основному льону-довгунця і кормових культур.

ру. Якщо в 1953 році в колгоспах області на 100 гектарів було лише 2,8 корови, то в 1958 році їх стало по 10 голів. Колгоспи ряду районів (Яблунівського, Перегінського, Жаб'ївського, Галицького, Долинського, Заболотівського і Калуського) за п'ятиріччя (з 1953 по 1958 р.) збільшили поголів'я корів у 5—6 разів. За цей же період по всіх категоріях господарств поголів'я великої рогатої худоби зросло на 40 проц., в тому числі корів на 31,9 проц., свиней — на 41,1 проц. В тому числі по колгоспах поголів'я великої рогатої худоби зросло на 75,8 проц. (в тому числі корів — на 238 проц.), свиней — на 127,1 проц., овець — на 30 проц. Це зростання йшло за рахунок громадського поголів'я худоби колгоспів.

Виробництво молока в 1958 році в порівнянні з 1953 роком по всіх категоріях господарств зросло на 157,3 проц., в тому числі по колгоспах в 5,7 раза; виробництво м'яса відповідно збільшилось у 2,3 і 3,4 раза. Виробництво свинини збільшилось по всіх категоріях господарств на 174,6 проц., а в колгоспах — у 3,2 раза.

Підвищилась продуктивність корів. Середній надій молока на фуражну корову в колгоспах становив у 1958 році 1969 кілограмів проти 978 кілограмів у 1953 році. Завдання січневого Пленуму ЦК КПРС (1955 р.) — у 1960 році мати 1.700 кілограмів молока від корови — виконане ще в 1957 році¹.

Перший секретар ЦК КП України тов. Підгорний М. В. в доповіді на січневому Пленумі ЦК КПУ (1959 р.) вказував, що виконуючи завдання наздогнати США по виробництву м'яса на душу населення Станіславська область може збільшити виробництво м'яса (в забійній вазі) на сто гектарів по всіх категоріях господарств до 95 центнерів². Січневий Пленум обкому КПУ констатував, що ця цифра настільки реальна, що її можна досягти за 4 — 5 років³.

Багато колгоспів області, наслідуючи приклад рязанців, вирішили виконати семирічку в тваринництві за 2 — 3 роки, а ряд районів — за 3 — 4 роки.

Борючись за виконання взятих зобов'язань в галузі тваринництва, колгоспи області досягли за 10 місяців 1959 року таких показників: поголів'я великої рогатої худоби зросло на 16,6 проц.; в тому числі корів — на 13,3 проц., поголів'я свиней збільшилось на 19,2 проц.; птиці — на 57,2 проц.; валове виробництво м'яса зросло проти відповідного періоду минулого року на 46,6 проц.; молока — на 21,8 проц.; на 100 гектарів земельних угідь вироблено по 33,4 центнера м'яса та 193,7 центнера молока. Своє зобов'язання по виробництву м'яса область виконала на 101,3 проц., молока — на 100,7 процента⁴.

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 11 січня 1959 р.

² Газета «Прикарпатська правда» за 6 січня 1959 р.

³ Газета «Прикарпатська правда» за 11 січня 1959 р.

⁴ Газета «Прикарпатська правда» за 13 листопада 1959 року.

Трудівники колгоспного села борються за те, щоб у 1960 році виробити на 100 гектарів угідь по 60,4 центнера м'яса і по 288 центнерів молока, тобто досягти показників, запланованих на 1961 рік¹; вони впроваджують науково-обґрунтовану систему землеробства, щоб з кожного гектара угідь одержувати 25 — 30 цнт кормових одиниць і 80 — 100 грамів білка на кормову одиницю². Колгоспи Станіславщини зобов'язались в 1962 році виробити м'яса в 3,5 раза, молока — в 2,7 раза більше проти 1958 року³.

Важливіші показники господарської діяльності колгоспів Станіславської області за 1950 — 1958 рр. характеризуються такими даними:⁴

	1950 р.	1955 р.	1958 р.
Кількість сільськогосподарських артільей	606	466	400
В них наявних дворів (тисяч)	166,2	187,7	186,9
Неподільний фонд колгоспів (млн. крб.)	41,7	257,2	603,3
Загальний грошовий прибуток колгоспів (млн. крб.)*	57,0	197,7	516,4
В тому числі:			
від рослинництва	47,0	100,6	256,2
від тваринництва	3,2	54,4	147,7
Кількість вантажних автомашин	140	1192	1648
Всього нараховано трудоднів (тис.)	24598,1	43574,3	50313
В тому числі:			
в рослинництві	16109,3	24541,8	25776
в тваринництві	1423,9	8040,9	9519

* Не враховуючи продуктів сільського господарства, виданих в натуральному вигляді колгоспникам на трудовні або витрачених натурою на господарські потреби колгоспу; вартість цих продуктів значно перебільшує грошві прибутки колгоспів.

Ці дані говорять про дальший ріст громадського господарства колгоспів, як головної умови підвищення добробуту колгоспників.

В результаті дальшого розвитку основних галузей колгоспного виробництва — землеробства і тваринництва молоді колгоспи області зміцніли економічно, зросли їх грошові доходи і неподільні фонди.

В колгоспах вирости численні кадри кваліфікованих рільників, тваринників, механізаторів — трактористів, комбайнерів, машиністів, електриків, шоферів, спеціалістів по будівництву і т. д. Підвищилась соціалістична свідомість людей. Ширяться ряди передовиків сільськогосподарського виробництва. Серед них Герої Соціалістичної Праці доярки Марія Ферлей і Анастасія Шабат, ланкові Марія Яремійчук, Марта Лозиняк, Марія Мойса, а також такі передовики, як комсомолка Ганна Лелюк

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 22 листопада 1959 року.

² Газета «Прикарпатська правда» за 28 листопада 1959 року.

³ Газета «Прикарпатська правда» за 15 листопада 1959 року.

⁴ За даними Статистичного управління Станіславської області.

— знатна доярка області, ланкові Василина Гавриш, Емілія Михайлишин, Марія Новосільська, Ганна Танчин та ін.

Особливо важливе значення для нового піднесення сільськогосподарського виробництва має успішне перетворення в життя постанови лютневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію МТС. Хід весняної сівби і збирання врожаю 1958 і 1959 років в Станіславській області практично показав, що трактори та інші сільськогосподарські машини використовуються значно краще. Одержавши в свої руки багату техніку, колгоспи з допомогою первинних партійних організацій, райкомів партії, радянських органів і спеціалістів сільського господарства вжили заходів, щоб високопродуктивно її використовувати.

Розв'язання завдань дальшого розвитку сільського господарства вимагало поліпшення і системи заготівель сільськогосподарських продуктів. Це важливе питання всебічно обговорив червневий (1958 р.) Пленум ЦК КПРС, який на доповідь товариша М. С. Хрущова прийняв постанову «Про скасування обов'язкових поставок і натуроплати за роботи МТС, про новий порядок, ціни і умови заготівель сільськогосподарських продуктів».

Рішення партії в питаннях реорганізації МТС, а також про новий порядок заготівель та єдині ціни, знаменують початок нового етапу в економічних взаємовідносинах між державою і колгоспами.

Досягнуті успіхи колгоспного села показують, що сільське господарство Станіславської області, як і всієї нашої країни, йде по шляху крутого піднесення.

Однак у роботі молодих колгоспів області є ще ряд серйозних недоліків. В окремих колгоспах ще низька врожайність сільськогосподарських культур, недостатнє використання сільськогосподарської техніки, велика затрата праці і матеріальних засобів на виробництво одиниці сільськогосподарської продукції, висока її собівартість, низька продуктивність тваринництва, не на належному рівні організація і дисципліна праці.

Під керівництвом партійних організацій колгоспне селянство області усуває ці недоліки і, перетворюючи в життя історичні рішення XXI з'їзду КПРС, зосереджує свою увагу на нерозв'язаних завданнях колгоспного виробництва — насамперед на піднесенні культури землеробства і зростанні врожайності, на підвищенні продуктивності худоби. Воно бореться за те, щоб внести гідний вклад у розв'язання висунутого передовими колгоспами і радгоспами заклику — в найближчі роки перевершити США по виробництву продуктів тваринництва на душу населення.

Успіхи в піднесенні добробуту і культури трудящих Станіславщини.

Неухильне піднесення всіх галузей народного господарства Радянської країни, постійне піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про розквіт західних областей України забезпечили зростання добробуту трудящих Станіславщини.

У Комуністичної партії немає інших інтересів, крім інтересів народу. Підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям, скорочення робочого дня у передвихідні і передсвяткові дні, перехід на семигодинний і шестигодинний робочий день, збільшення державних асигнувань на соціальне страхування, безплатне навчання і медичне обслуговування населення, новий закон про державні пенсії, підвищення заготівельних і закупочних цін на сільськогосподарську продукцію — все це сприяло зростанню реальної заробітної плати робітників і службовців та доходів колгоспників.

З перемогою колгоспного ладу в селах області встановилась соціалістична система господарства. Перехід селян на соціалістичний шлях розвитку сільського господарства, організаційно-господарське зміцнення колгоспів привели до розширення посівних площ і поліпшення обробітку землі, запровадження правильної сівозміни і значного підвищення врожайності всіх сільськогосподарських культур, а також до швидкого розвитку тваринництва і допоміжних галузей колгоспного виробництва. На основі неухильного зростання громадської власності колгоспів значно збільшились прибутки колгоспів, а, значить, значно зріс колгоспний трудовень.

В 1956 році кількість сільськогосподарських артілей, які видали колгоспникам на трудовень по 2—3 кілограми хліба, збільшилась у порівнянні з 1955 роком в 3,5 раза. В 1957 р. їх число збільшилось в порівнянні з 1956 роком в 6 разів. Одночасно зростають і грошові прибутки колгоспників. Так, в 1956 р. вони зросли в порівнянні з 1950 роком на 236 процентів¹. Колгоспи з року в рік забезпечують добру оплату трудовня колгоспників. Наприклад, члени сільськогосподарської артілі ім. 17 вересня, Бурштинського району, — середньої по доходах артілі району — одержали в 1956 році на трудовень по 3,3 кілограма зерна та по 6 карбованців грішми.

В 1957 р. колгосп імені ХХ з'їзду КПРС, Снятинського району, видав на трудовень по 9 крб. грішми та по 3 кг хліба².

В 1958 році колгосп «Перше Травня», Снятинського району, видав на трудовень по 3 кілограми хліба і по 11 карбованців. Високі прибутки дозволили колгоспу виділити два мільйони карбованців на будівництво клубу, один мільйон карбованців — на будівництво школи-десятирічки, сотні тисяч карбованців

¹ Дані Станіславського обласного управління сільського господарства.

² Газета «Прикарпатська правда» за 21 грудня 1957 року.

на інші соціально-культурні заходи¹.

На Станіславщині за післявоєнні роки збудовано десятки тисяч нових хат, десятки шкіл, клубів, лікарень та інших соціально-побутових і культурних закладів. Все це дало можливість значно поліпшити матеріальні і культурно-побутові умови життя колгоспників.

Все більше і більше колгоспів області переходять від оцінки праці в трудоднях на нові, більш прогресивні форми обліку й оплати праці, спрямовані на дальше підвищення продуктивності праці і матеріальної заінтересованості колгоспників у збільшенні виробництва сільськогосподарських продуктів. Серед цих форм найбільше застосування знаходить щомісячна гарантована грошова оплата праці без нарахування трудоднів, коли колгоспникам замість трудоднів за виконані роботи по спеціально розроблених розцінках нараховують і щомісяця видають грошову оплату. Для цього з доходів минулих років створюються спеціальні грошові перехідні фонди. Яскравим прикладом цього є досвід застосування нової, прогресивної форми оплати праці в колгоспі імені Б. Хмельницького, Тлумацького району на Станіславщині. З 1 січня 1958 року, за рішенням загальних зборів колгоспників, тваринників артілі було переведено на грошову оплату праці без нарахування трудоднів. Це значно піднесло матеріальну заінтересованість і вплинуло на зростання виробництва продукції, що видно з поданої нижче таблиці.

Вироблено молока і м'яса в артілі

Назва продукції	Вироблено		Ріст у процентах
	1957 р.	1958 р.	
М'яса всього (в центнерах)	300	1046	349
В тому числі:			
свинини	98	330	337
Молока (в тис. літрів)	280,4	341,4	122

Якщо в 1957 р. на одного працюючого в тваринництві було вироблено 15 центнерів м'яса, то в 1958 р. — 50 цнт. Значно знизилась затрата праці і коштів на центнер виробленої продукції, підвищились грошові доходи. Середній заробіток, наприклад, телятниці становив в 1958 р. 640 — 680 крб. в місяць. Зникла плінність кадрів у тваринництві, на ферми прийшли працювати люди з середньою освітою, стали краще застосовувати передові методи праці. Ось чому колгоспники цієї артілі вирішили вже з початку 1959 року перейти на грошову оплату в рослинництві та інших галузях колгоспного виробництва².

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 15 лютого 1959 р.

² Газета «Прикарпатська правда» за 17 лютого 1959 р.

Постійне підвищення матеріального рівня життя трудящих знаходить свій яскравий вияв у збільшенні народного споживання, у розвитку радянської торгівлі і громадського харчування. В 1958 р. трудящим продано в порівнянні з 1950 роком: жирів — в 8,4 раза більше, молока та молочних продуктів — в 6,4 раза, цукру — майже в 4,3 раза. Обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі збільшився в 1958 р. проти 1945 р. в 7,1 раза¹. Роздрібний товарооборот Станіславської області в 1960 році зросте майже на дев'ять з половиною процента і становитиме суму в понад два мільярди карбованців. Ще більше зросте торгівля на селі, де товарооборот збільшиться майже на десять з половиною процентів².

Далеко нижчим був рівень споживання населення в дорядянські часи. Цього не приховувала навіть польська буржуазна статистика. В селах з населенням приблизно 5 тисяч чоловік продавалось промислових товарів в середньому на 5 злотих в місяць, що становило один гріш на кожні 10 чоловік. Якщо взяти для порівняння, наприклад, Цинявське сільське споживче товариство, Рожнятівського району, яке обслужує таку ж приблизно кількість населення, то товарооборот по цьому споживчому товариству становив в 1956 році 3,4 мільйона, тобто 519 крб. на душу населення. За 1956 рік жителям сіл Циняви, Дуби, Ясеновиці та інших, які обслужує це товариство, продано: 21 велосипед, 11 радіоприймачів, 21 швейну машину, 17 фотоапаратів, годинників на 20,5 тисячі крб. та багато інших товарів широкого вжитку³.

Потреби населення задовольняються не тільки через широку сітку державних і кооперативних торговельних підприємств, але й шляхом дальшого зростання ринкової торгівлі. Починаючи з 1950 року, в ринковій торгівлі швидко зростає питома вага колгоспної торгівлі. Загальний обсяг товарообороту ринкової торгівлі за роки п'ятої п'ятирічки, наприклад, в м. Станіславі, зріс майже в 2 рази, а колгоспна ринкова торгівля — в 7,7 раза⁴. Трудящі області мають можливість купувати все більше і більше високоякісних продуктів харчування, добротного одягу і взуття, різних товарів домашнього вжитку. Тепер у багатьох селян Станіславщини, які за капіталістичного ладу завжди бідували, появились килими, нікельові ліжка, красиві меблі, велосипеди, мотоцикли, швейні машини, радіоприймачі, а останнім часом і телевізори. В містах і селах виростають нові вулиці.

Разючі зміни сталися в культурному житті Станіславщини. Здійснена справжня культурна революція. В дорядянський час колонізатори, спираючись на уніатську церкву, на лютих воро-

¹ За даними Статистичного управління Станіславської області.

² Газета «Прикарпатська правда» за 4 листопада 1959 р.

³ Газета «Прикарпатська правда» за 12 червня 1957 р.

⁴ За даними Статистичного управління Станіславської області.

гів трудящих — українських буржуазних націоналістів, прагнули знищити культуру українського народу, а українців насильно полонізувати. Українські школи, театри, газети і журнали закривали. Забороняли українську мову в державних установах, звільняли з роботи українських вчителів і службовців. На Станіславщині були всього дві гімназії з українською мовою навчання (Станіслав і Коломия). Число учнів у них весь час скорочувалося. У 20-х роках в Коломийській гімназії навчалось близько 700 учнів, а в 30-х роках — уже тільки 300¹. Доступ до навчання в гімназії дітям трудящих був по суті закритий. У 1932—1933 навчальному році у 3-й Станіславській гімназії з 328 гімназистів лише один був сином промислового робітника². На всю територію Західної України не було жодного вищого українського учбового закладу. Біля 70 проц. населення Станіславщини було неписьменними. За роки Радянської влади проведена величезна робота по ліквідації цієї жахливої спадщини минулого — неписьменності населення. Неписьменність в основному ліквідовано, на порядок дня ставиться завдання, щоб кожний робітник, колгоспник мав середню освіту.

В галузі народної освіти обласна партійна організація боролася за подолання відриву навчально-виховної роботи від практики повсякденного життя, за дальший розвиток політехнічного навчання.

Всенародне схвалення і гарячу підтримку трудящих дістала розроблена Центральним Комітетом КПРС і Радою Міністрів СРСР програма перебудови радянської школи і дальшого розвитку народної освіти в нашій країні. Працівники народної освіти Станіславщини під керівництвом і при активній допомозі партійних організацій з великим творчим піднесенням працюють над перетворенням у життя накресленої партією і урядом програми перебудови школи. В 1958—1959 навчальному році працювало 859 загальноосвітніх шкіл (без шкіл робітничої, сільської молоді та дорослих), з них 307 початкових, 398 неповних середніх, 151 середня школа³. З року в рік зростає кількість учнів у масових школах області. Якщо в 1958—1959 навчальному році навчалось 145.930 учнів, то в 1959—1960 навчальному році — 153.892 учні, а в 1965—1966 — 188 тисяч учнів⁴.

Крім загальноосвітніх шкіл, в області в 1958—1959 навчальному році працювало: шкіл робітничої молоді — 26, шкіл сільської молоді (включаючи класи при масових школах) — 73, одна середня школа для дорослих, педагогічний і медичний ін-

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 28 червня 1958 року.

² Збірник «Про соціалістичні перетворення на Станіславщині», Станіслав, 1957, стор. 165.

³ Г. Ворожун. Школи Станіславщини в новій семирічці. Газета «Прикарпатська правда» за 20 лютого 1959 р.

⁴ За даними Статистичного управління Станіславської області.

ституту, 12 середніх спеціальних учбових закладів. Загальна кількість учнів в загальноосвітніх школах, школах робітничої, сільської молоді та дорослих, у вищих та середніх спеціальних учбових закладах становила 164.496.

Важливішим завоюванням ленінської національної політики на Станіславщині, як і в усіх західних областях УРСР, є створення тут великого загону нової, радянської інтелігенції з корінного населення. Лише вищі учбові заклади Станіславщини за період з 1945 до 1959 року підготували більше 4-х тисяч лікарів і вчителів. Крім того, вчительський і педагогічний інститути закінчили заочно близько двох тисяч чоловік. Середні спеціальні учбові заклади Станіславщини за період з 1946 до 1959 року закінчили 7.123 чол. і 1.551 чоловік здобув освіту заочно. А скільки молоді — дітей робітників, селян, інтелігенції Прикарпаття навчається в учбових закладах всієї країни! У вищих учбових закладах Москви, Ленінграда, Києва в 1956/1957 навчальному році навчалось понад 200 випускників середніх шкіл Станіславщини. Серед них — Геннадій Любан, син колгоспника села Нижній Березів, Яблунівського району, — студент Московського державного університету імені Ломоносова; Зіновій Костюк, син робітника Брошнівського деревообробного комбінату, та Олексій Мадрига з сім'ї колгоспника села Рашків, Городенківського району — студенти Київської сільськогосподарської академії; Людмила Рабик, вихованка Коломийського дитячого будинку, навчається в Ленінградському державному університеті.

Велику роль у підвищенні культурного рівня трудящих відіграють культурно-освітні заклади. Тільки за Радянської влади на Станіславщині створені справжні вогнища культури: клуби, театри, музеї, бібліотеки, будинки культури. В 1958 році в області було 959 бібліотек, 810 клубних установ, 274 кіноустановки. В області працюють три театри, обласна філармонія, гуцульський ансамбль пісні і танцю, п'ять музичних шкіл, будинок народної творчості, культосвітній технікум та інші культосвітні установи¹. Всі міста і села області радіофіковані.

У побут кожної сім'ї міцно ввійшли книги, газети, журнали. На соціально-культурні заходи в області держава щороку асигнує великі кошти. В 1958 р. асигновано на 90 мільйонів карбованців більше, ніж у 1954 році².

Широкого розвитку набрала охорона здоров'я трудящих. В дорадянський час на Станіславщині не існувало державної системи безплатного лікування. За подану медичну допомогу хворий змушений був платити від 60 до 240 злотих³. На всій території воєводства було лише 6 невеликих стаціонарів на 175

¹ За даними Станіславського обласного управління культури.

² Газета «Прикарпатська правда» за 16 березня 1958 року.

³ Газета «Прикарпатська правда» за 5 жовтня 1958 року.

ліжок; у великих повітових центрах діяло кілька дитячих і жіночих консультацій, які були на утриманні держави. На утриманні т. зв. «каси хворих» (з внесків застрахованих робітників та службовців) було 6 лікарень на 657 ліжок. Крім того, були ще 3 приватних пансіонати-стаціонари¹. З року в рік гнали в могилу населення Прикарпаття такі хвороби як натуральна віспа, висипний тиф, черевний тиф, дизентерія, скарлатина та інші гострозаразні захворювання. Дуже поширені були також туберкульоз, венеричні хвороби, ендемічний зоб, трахома та інші захворювання. Смертність на одну тисячу чоловік населення становила: в 1927 р.— 21 проц., в 1930 р.— 20,1, в 1936 р.— 16,9, в 1937 р.— 17,5 проц. Особливо катастрофічною була смертність дітей. Так, у 1936 р. в Долинському повіті рівень дитячої смертності становив — 22,2 проц., у Косівському — 23, Надвірнянському — 21 проц., тобто з 100 народжуваних дітей 21 — 23 вмирали, не доживши до року². Витрати на охорону здоров'я були мізерні. В 1931 р. вони становили в середньому на душу населення по Станіславському воєводству 1,54 злото, а в повітах Городенківському — 0,48 злото, Тлумацькому — 0,58³.

В радянський час охорона здоров'я населення Прикарпаття стала державною справою. На 1 січня 1959 р. на Станіславщині працювало більше 1000 медичних закладів, в т. ч. 86 міських лікарень і диспансерів на 4.595 ліжок, 92 сільських лікарні і диспансери на 1.750 ліжок, 25 лікарських здорюпунктів на підприємствах, 92 фельдшерсько-акушерських пункти в селах, 10 пунктів швидкої допомоги, станція переливання крові, 7 санаторіїв для хворих туберкульозом на 700 ліжок, санаторій для дітей, 3 будинки грудної дитини, 3 міських санстанції, 31 санітарно-епідемічний відділ, будинок санітарної культури, бюро судово-медичної експертизи, 49 дитячих міських ясел на 1.540 місць, 25 дитячих сільських ясел на 550 місць⁴. Держава щедро відпускає кошти на охорону здоров'я трудящих. Лише в 1958 р. по обласному бюджету на охорону здоров'я було витрачено 140.244 тис. крб., а на 1959 р. асигновано 147.606 тис. крб.

В області створена широка мережа жіночих та дитячих консультацій, родильних будинків, дитячих садків і ясел. Із завершенням суцільної колективізації в селах появилась така нова форма дитячих ясел, як сезонні колгоспні ясла. Загальна кількість їх, наприклад, влітку 1956 року становила 557 з охопленням 21.949 дітей колгоспників. В тому ж році працювало 60 постійно діючих дитячих садків на 2.877 місць⁵.

¹ Станіславський обласний державний архів, фонд 2/1с, опис 5, справа 29.

² Станіславський обласний державний архів, одиниця збереження 5, 69, 72, 75.

³ Там же, одиниця збереження 12.

⁴ За даними Станіславського обласного відділу охорони здоров'я.

⁵ За даними Станіславського обласного відділу охорони здоров'я.

В області працюють тисячі лікарів і середніх медичних працівників. Лише Станіславський державний медичний інститут, створений на Прикарпатті, відразу ж після закінчення Великої Вітчизняної війни, випустив близько півтори тисячі лікарів — в основному синів і дочок робітників і селян західних областей України. Це дало змогу укомплектувати райони області основними спеціалістами-лікарями, а також направити значну частину медичних кадрів на сільські лікарські дільниці. Тепер на кожний колгосп припадає в середньому по чотири медичних працівники.

Розвиток радянської системи охорони здоров'я, організація системи профілактичних заходів та відпочинку трудящих разом з докорінним поліпшенням їх матеріального і культурного рівня дало змогу ліквідувати на Станіславщині небезпечні епідемічні захворювання, різко зменшити смертність населення і значно продовжити вік життя людини.

Зростання добробуту і зміцнення здоров'я трудящих Станіславщини є безперечним доказом того, що лише повалення капіталізму і побудова соціалізму можуть привести до оздоровлення трудящих мас, врятувати їх від вимирання.

Погляньмо на гуцульське село сьогодні, і перед нами стануть у всій своїй красі великі соціалістичні перетворення. Безповоротно відійшли в минуле часи, описані в новелах Василя Стефаника і Марка Черемшини. «Село вигибає» — так підсумовував трагічну долю гуцулів Марко Черемшина. А тепер радісно і щасливо живуть колгоспники сільськогосподарської артілі імені XXI з'їзду КПРС села Кобаки, земляки відомого українського письменника-демократа. Велике механізоване землеробство колгоспу принесло достатки в кожному колгоспну сім'ю. З року в рік міцніє колгосп і зростає вартість колгоспного трудодня. Грошовий прибуток колгоспу в 1957 р. становив 2.209.677 крб. Колгоспники одержали на трудодень по 8 крб. грішми, біля 3 кг зерна, по 3,5 кг картоплі. Колгосп збудував електростанцію, яка забезпечує електроенергією громадське господарство та побутові потреби колгоспників.

За роки Радянської влади змінився зовнішній вигляд села. Замість маленьких, з почорнілою солом'яною покрівлею хатинок, в яких жили раніше кобаківчани, побудовані нові простори, світлі будинки з дахом, критим черепицею, або шифером чи оцинкованим залізом. Побудовані чудові приміщення колгоспу — ферми, клуб, гараж, амбари, кузня, майстерня та ін. В селі працюють середня школа, 4 бібліотеки, 2 медпункти, родильний будинок, клуб імені Марка Черемшини, в якому три рази на тиждень демонструється кіно. В 1952 році (27 квітня) в селі Кобаки відкрито пам'ятник видатному письменнику-демократу М. Черемшині. В цей же день в хаті, де народився і провів своє дитинство Марко Черемшина, відкрито хату-читальню і

меморіальну дошку. В цьому ж 1952 р. побудовано стадіон і посаджено парк.

В дорадянський час 80 проц. населення села Кобак було неписьменне. За роки Радянської влади в селі повністю ліквідована неграмотність. За післявоєнні роки майже всі випускники Кобацької школи здобули якщо не вищу, то середню спеціальну освіту. Понад 50 чол. закінчили вищі учебні заклади. Діти колишніх батраків стали вчителями, лікарями, інженерами і техніками, керівниками обласних і районних організацій.

Або взяти Жаб'ївський район — один з найвідсталіших куточків Гуцульщини в минулому. До возз'єднання тут не було жодної середньої школи. В семирічній та кількох початкових школах навчалось трохи більше 500 учнів. Переважна більшість населення була неписьменною та малописьменною. Із медичних закладів були лише одна поліклініка та одна приватна аптека. Не було тут і будь-яких культурно-освітніх закладів.

В 1957 році в цьому районі працювали дві середні, 15 семирічних та 29 початкових шкіл, 6 лікарень, 26 медичних пунктів, 10 колгоспних родильних будинків, дві аптеки, санстанція, 21 бібліотека з книжковим фондом понад 116 тисяч примірників, районний Будинок культури, 13 клубів, 14 хат-читалень, 6 кінопересувок та одна стаціонарна кіноустановка, 3 радіовузли. Багато сіл району радіофіковано і електрифіковано¹.

Важко перелічити всі ті величезні перетворення, які сталися на Прикарпатті за роки Радянської влади. Щасливим, радісним життям живуть трудящі області у братній сім'ї радянських народів. Найважливішим результатом ленінської національної політики тут є зміна духовного обличчя трудящих, ріст нових людей, вихованих Комуністичною партією. Це люди з новими, соціалістичними поглядами на працю, активні будівники комуністичного суспільства. Особливо яскраво виступає ця зміна в прикарпатському селі. Спільна власність на засоби виробництва, колективна праця, широка механізація і ріст громадського господарства, щоденне піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про колгоспи і колгоспників, прекрасна радянська дійсність на фоні загниваючого капіталістичного світу створили виключно сприятливі умови для перевиховання колгоспників у комуністичному дусі. Комуністична партія підняла простого селянина до активного громадського діяча, учасника будівництва комуністичного суспільства. Звільнені від кайданів соціального і національного рабства, трудящі Прикарпаття самовіддано працюють на всіх ділянках народного господарства і культури. З свого середовища вони висувають здібних організаторів державного і культурного будівництва. Доблесна праця багатьох трудівників міст і сіл області високо оцінена Радян-

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 12 червня 1958 р.

ським урядом. Більше чотирьох тисяч трудящих області нагороджено за післявоєнні роки орденами і медалями Союзу РСР. В області є вісім Героїв Соціалістичної Праці. Великій групі працівників Станіславщини присвоєні почесні звання заслуженого вчителя школи УРСР, заслуженого лікаря УРСР, заслуженого артиста УРСР.

Величезні соціалістичні перетворення, що відбулися на Станіславщині за роки Радянської влади, до невпізнання змінили долю жінки. В минулому затуркана, темна жінка в благодатних умовах соціалістичного ладу розкрила свої таланти і здібності активного будівника комуністичного суспільства. Жінки Прикарпаття виступають ініціаторами соціалістичного змагання на підприємствах, новаторами колгоспного будівництва; тисячі жінок області висунуті на керівну партійну, радянську, господарську роботу. Вони працюють директорами підприємств, головами колгоспів, інженерами, лікарями, педагогами, головами сільських Рад та на інших ділянках. Досить характерним є те, що з 4.320 робітників, колгоспників, інженерно-технічних працівників області, нагороджених за післявоєнні роки орденами і медалями Союзу РСР, — 1.245 жінок, а з восьми Героїв Соціалістичної Праці — жінок 6. В усьому цьому з особливою виразністю ми бачимо чудове завоювання соціалістичної демократії.

Яскравим свідченням розквіту радянської демократії є те, що на всіх відповідальних ділянках державного, господарського, культурного будівництва стоять вихідці з народу, що все більше посилюються зв'язки Рад з масами. На останніх виборах, що відбулися 1 березня 1959 року, в Станіславській області було обрано 13.805 депутатів місцевих Рад проти 12.559 депутатів, що обиралися раніше — на попередніх виборах¹. Серед депутатів обласної Ради депутатів трудящих ми бачимо Анастасію Іллівну Шабат — Герою Соціалістичної Праці, знатну доярку колгоспу імені Жданова, Городенківського району, Степана Онисимовича Черновського — вибійника шахти Ковалівського шахтоуправління, Дмитра Олексійовича Івасютина — бригадира Коломийського заводу сільськогосподарських машин і інших. До Верховної Ради УРСР обрані Емілія Омелянівна Михайлишин — ланкова комсомольсько-молодіжної ланки колгоспу імені Жданова, Отинянського району, Теодор Іванович Соколовський — машиніст підйомної машини шахти Калуського калійного комбінату, Тетяна Миколаївна Борин — краща доярка колгоспу імені Леніна, Лисецького району, Стефанія Йосипівна Хромичева — голова колгоспу імені Ів. Франка, Городенківського району, та інші представники робітничого класу, колгоспного селянства і радянської інтелігенції Станіславщини.

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 11 лютого 1959 р.

19 кращих синів і дочок народу обрані депутатами Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР¹.

Саме радянський суспільний і державний лад відкрив невичерпні можливості для прояву творчої енергії і сил трудящих, для розвитку талантів, для їх широкої і активної участі в управлінні державою. Одним з головних політичних завдань, яке буде залишатись в центрі уваги Комуністичної партії Радянського Союзу в поточній семирічці, як відзначається в резолюції XXI з'їзду КПРС, є дальше зміцнення радянського соціалістичного ладу, єдності і згуртованості радянського народу, розвиток радянської демократії, активності і самодіяльності широких народних мас у будівництві комуністичного суспільства².

Дальшим розвитком радянської демократії буде проведення в життя наміченого XXI з'їздом партії курсу на поступовий перехід ряду функцій органів державного апарату до громадських організацій, в тому числі до найбільш масових і авторитетних з них — Рад депутатів трудящих. «Цей курс, — як підкреслив товариш М. С. Хрущов у своїй промові на зборах виборців Калінінського виборчого округу міста Москви 24 лютого 1959 року, — є виявом дальшого розвитку радянської соціалістичної демократії до тієї найвищої мети, коли, за визначенням В. І. Леніна, всі люди навчаться управляти і будуть насправді самостійно управляти всіма справами суспільства. До цього, товариші, тепер іде діло...»³.

Соціалістичні перетворення, які відбулись на Станіславщині, є яскравим свідченням торжества ленінської національної політики Комуністичної партії. Свое нове яскраве вираження ленінська національна політика нашої партії знаходить в семирічному плані, який передбачає розвиток в кожній республіці саме тих галузей господарства, для яких там є найбільш сприятливі природні і економічні умови. Це дозволить ефективніше використати ресурси республіки і забезпечити правильне поєднання місцевих і загальносоюзних інтересів.

«В наших планах, — говорив М. С. Хрущов на XXI з'їзді КПРС, — яскраво виражена ленінська національна політика, яка забезпечує широкі можливості для всебічного розвитку економіки і культури всіх народів»⁴.

Трудящих Станіславщини особливо радує те, що семирічний план розвитку народного господарства розкриває величні перспективи для бурхливого розвитку економіки і культури області. Загальний випуск валової продукції по Станіславській об-

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 15 березня 1959 р.

² Резолюції XXI з'їзду КПРС.

³ М. С. Хрущов. Промова на зборах виборців Калінінського виборчого округу м. Москви, 24 лютого 1959 р. Газета «Радянська Україна» за 25 лютого 1959 р.

⁴ М. С. Хрущов. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959 — 1965 роки, Київ, 1959, стор. 44.

ласті повинен зрости за семирічку в 2,4 раза, а валова продукція нафтової промисловості в 6,2 раза, хімічної — більш як у 20 разів, легкої — в 4 рази¹.

Семирічка внесе докорінні зміни в структуру промисловості Станіславщини. При теперішній структурі промисловості області найбільшу питому вагу мають лісова, харчова та легка промисловість. Нафтова ж, хімічна, машинобудування займають разом приблизно десяту частину всього обсягу виробництва Станіславщини. В результаті виконання семирічного плану в число провідних за обсягом виробництва ввійдуть хімічна, нафтова і газова галузі промисловості².

Від загального обсягу валової продукції на важливіші галузі важкої промисловості — хімічну, нафтову, газову, приладобудування — в 1965 році припадатиме 60 процентів³. Глибокі зміни стануться в лісовій промисловості; тут береться курс на збільшення переробки деревини. Значно зміцниться енергетична база області, майже в 4 рази зросте приладобудування, майже в 3 рази — виробництво сільськогосподарських машин. Загальний обсяг капіталовкладень в промислове будівництво передбачений в розмірі 6 млрд. крб., з яких 4,9 млрд. крб. буде направлено на розвиток хімічної і нафто-газової промисловості⁴. Станіславщина наприкінці семирічки стане областю високорозвинутої промисловості, в якій перевагу матиме важка промисловість. Одночасно швидкими темпами зростатиме промисловість, яка виготовляє предмети народного споживання.

Великі зміни стануться і в сільськогосподарському виробництві. Перед трудівниками сільського господарства області стоїть завдання збільшити в семиріччі виробництво зерна на 142 проценти, цукрових буряків — на 128 процентів, льону-довгунця — на 205, картоплі — на 155 процентів. Виробництво м'яса в живій вазі по всіх категоріях господарств має збільшитись на 84 проценти, молока — в 3,4 раза, вовни — в 1,8 раза, яєць — у 1,9 раза⁵.

Семирічний план пройнятий постійним піклуванням партії про те, щоб з кожним роком повніше задовольнялися побутові та соціально-культурні потреби трудящих.

В Станіславській області за семирічку обсяг робіт у комунальному будівництві зросте порівняно з 1952 — 1958 роками в

¹ З резолюції зборів активу Станіславської обласної і міської партійної організації. Газета «Прикарпатська правда» за 17 лютого 1959 р.

² Газета «Прикарпатська правда» за 26 листопада 1958 р.

³ IX обласна партійна конференція. Газета «Прикарпатська правда» за 10 січня 1959 р.

⁴ Газета «Прикарпатська правда» за 17 лютого 1959 р.

⁵ З резолюції зборів активу Станіславської обласної і міської партійної організації. Газета «Прикарпатська правда» за 17 лютого 1959 р.

5,5 рази. Будуть газифіковані 10 міст — Станіслав, Коломия, Косів, Калуш, Кути, Снятин, Долина, Надвірна, Болехів, Рогатин та повністю закінчене будівництво водопровідної сітки в Станіславі, Коломиї та Калуші. Планом передбачається розгортання робіт по дальшій електрифікації міст, райцентрів і сіл області.

На протязі семиріччя поліпшаться житлові умови трудящих. В житлове будівництво буде вкладено 326 з лишком млн. крб., або в два з половиною рази більше, ніж за попередню семирічку¹. Це дасть змогу побудувати 8 тисяч нових квартир, гуртожитки для робітників будівельного тресту, управління будматеріалів, для студентів педагогічного і медичного інститутів, ряду середніх спеціальних учбових закладів та гуртожитки для 8 шкіл-інтернатів. Крім цього, 4,5 тисячі квартир будуть збудовані за рахунок інших джерел фінансування та з участю робітників і службовців.

Нові жилі квартали виростуть у центрах промислового будівництва області — Долині, Калуші, Надвірній, велике житлове будівництво розгорнеться в Станіславі та Коломиї.

Обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі зросте за семиріччя на 66 проц., по підприємствах громадського харчування — на 70 проц. Значно збільшиться випуск розфасованої продукції і напівфабрикатів, розвиватимуться прогресивні форми обслуговування трудящих.

Капітальні вкладення у будівництво закладів охорони здоров'я збільшаться майже в 9 разів. Набагато зросте сітка лікувально- та санітарно-профілактичних закладів. Буде здійснена суцільна кінофікація і радіофікація всіх населених пунктів області. За рахунок державних капіталовкладень та інших джерел у багатьох районних центрах та в м. Станіславі і Коломиї будуть споруджені приміщення для культурно-освітніх закладів.

На базі існуючих 859 шкіл передбачається організувати 146 загальноосвітніх середніх політехнічних шкіл з 11-річним навчанням, 396 обов'язкових 8-річних шкіл, 307 початкових шкіл, а також розширити школи робітничої та сільської молоді і заочне навчання.

В найближчий час трудящі Станіславщини, як і всі радянські люди, житимуть ще краще. За семиріччя буде значно поліпшене харчування населення, трудящі в достатку будуть забезпечені добротним і красивим одягом, взуттям, поліпшаться їх житлові умови. Семирічним планом передбачено підвищення заробітної плати, особливо значне для низько і середньооплачуваних груп робітників і службовців. Великі кошти виділені на виплату пенсій і допомоги, на організацію виховання дітей, на розширення, поліпшення і здешевлення громадського харчування. Вже в цьому році по всій країні здійсниться

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 10 січня 1959 р.

перехід на семи—шестигодинний робочий день усіх робітників і службовців без зменшення заробітної плати. 1960 рік несе збільшення доходів робітникам і службовцям у середньому в понад два з половиною рази, а селянам — майже в два з половиною рази в порівнянні з 1940 роком.

Історичні рішення XXI з'їзду КПРС викликали небувале трудове і політичне піднесення трудящих Станіславщини.

Багато робітників підприємств області взяли на себе підвищені соціалістичні зобов'язання, створили бригади комуністичної праці. Бригада автомоторного цеху Станіславського авторемонтного заводу, яку очолює Степан Соловчук, дала слово виконати завдання семирічки за 4,5 року, бригада Раїси Никифорової з Станіславської трикотажної фабрики—за чотири роки. Таких прикладів багато. Трудівники сільського господарства у відповідь на рішення XXI з'їзду КПРС зобов'язались виконати завдання семирічки за п'ять років. В боротьбі за дострокове виконання семирічки якнайактивнішу участь беруть комсомольці і молодь Станіславщини.

Реконструкцію і спорудження підприємств хімічної і нафтової промисловості Станіславська обласна комсомольська організація оголосила комсомольськими будовами. У сільськогосподарському виробництві комсомольці і молодь особливу увагу приділяють вирощуванню кукурудзи. Для цього в області ще до початку весни 1959 р. було створено більше 600 комсомольсько-молодіжних ланок, близько 100 молодіжних агрегатів комплексної механізації, 120 учнівських бригад. В дні роботи XXI з'їзду КПРС 163 комсомольсько-молодіжні бригади включились в змагання за звання бригад комуністичної праці, 21 комсомольсько-молодіжна ферма бореться за звання ферми комуністичної праці¹.

Збори обласного комсомольського активу, що відбулися в лютому 1959 р., схвально зустріли пропозицію про те, щоб кожен молодий громадянин Станіславщини посадив стільки дерев, скільки йому років, щоб область стала квітучим садом. Семирічним планом ставиться завдання на кінець 1965 року довести площу садів в області до 52.150 гектарів², в тому числі в колгоспах — 37 тисяч гектарів³.

Успішне виконання семирічного плану ще більше зміцнить радянський лад і його непохитну основу — союз робітничого класу і селянства. Ще тіснішою стане дружба і політична єдність усіх братніх народів нашої країни, на новий ступінь піднесеться розвиток соціалістичних націй.

Успіх в здійснених соціалістичних перетвореннях забезпечений керівною і направляючою роллю Комуністичної партії, яка

¹ Газета «Прикарпатська правда» за 22 лютого 1959 р.

² Газета «Прикарпатська правда» за 18 лютого 1959 р.

³ Газета «Прикарпатська правда» за 10 жовтня 1959 р.

сама є живим втіленням пролетарського інтернаціоналізму. Комуністична партія вела і веде боротьбу проти будь-яких відступів від ленінської національної політики, зокрема, проти українських буржуазних націоналістів, які намагались зірвати процес соціалістичних перетворень в західних областях УРСР, вона виховує маси в дусі полум'яного патріотизму, безмежної вірності великим ідеям марксизму-ленізму, згуртованості зі всіма трудящими соціалістичного табору, солідарності з міжнародним робітничим і комуністичним рухом, в дусі підтримки народів колоніальних і залежних країн, що борються за свою свободу і незалежність. Розгром антипартійної групи, учасники якої проявляли елементи шовінізму, невір'я в здібності кадрів вирішувати загальнодержавні завдання, сприяв дальшому зміцненню дружби між народами і згуртуванню їх навколо партії.

Трудящі Прикарпаття, як і всі радянські люди, схвалюють і палко підтримують мудру політику Комуністичної партії. Вони бачать у ній вираження своїх кровних життєвих інтересів. Як зіницю ока, вони бережуть і зміцнюють віковичну дружбу і взаємозв'язок з братнім російським народом, з усіма народами нашої Батьківщини.

Прикарпаття нерозривно зв'язане з усіма районами нашої неосяжної Батьківщини. Станіславський раднаргосп щоденно одержує сировину, півфабрикати і готову продукцію з 52 раднаргоспів РРФСР, з трьох раднаргоспів Казахстану, двох раднаргоспів Узбекистану, а також із раднаргоспів всіх інших союзних республік і всіх раднаргоспів України. В той же час Станіславський раднаргосп посилає свою продукцію і сировину 50 раднаргоспам Російської Федерації, майже в усі інші союзні республіки і раднаргоспи України.

Нафтовики Прикарпаття палко відгукнулись на заклик працівників нафтових і газових підприємств Башкирії розгорнути змагання за дострокове виконання нафтовою промисловістю семирічного плану. Вже кілька років трудівники сільського господарства Станіславщини змагаються з колгоспниками Новгородської області. Ця дружба, яка так наочно проявляється в обміні досвідом, взаємодопомозі, у всенародному соціалістичному змаганні, є могутньою силою у здійсненні великих накреслень XXI з'їзду КПРС. Це яскравий приклад братнього, соціалістичного принципу співробітництва і взаємодопомоги. Це соціалістичний інтернаціоналізм у дії.

Велична програма дальшого піднесення економіки і культури, передбачена семирічним планом, ставить перед усіма партійними, радянськими і господарськими працівниками завдання правильно розуміти і здійснювати свій інтернаціональний обов'язок, вести рішучу боротьбу проти пережитків капіталізму і шовінізму, проти національної обмеженості.

Трудящі Прикарпаття проявляють пильність і непримиренність до будь-яких проявів ворожої ідеології українських бур-

жуазних націоналістів — цих кривавих безбатченків, які посягали на священне братерство України з Росією, намагалися відвернути Україну від будівництва нового життя, віддати наш народ у кабалу імперіалістам, творили страхітливі злочини, під час німецько-фашистської окупації. Трудящі області на власному досвіді переконалися, що лише завдяки братерській допомозі всіх радянських народів стало можливим таке бурхливе піднесення економіки і культури Станіславщини, як і всіх інших областей Радянської України. Вони розуміють, що співдружність радянських народів — великий рушій прискореного зростання і розквіту нашої Батьківщини, її всезростаючої могутності. Тому вони всемірно зміцнюють братерську дружбу народів, морально-політичну єдність радянського суспільства і всі свої думи й зусилля спрямовують на те, щоб під керівництвом своєї рідної Комуністичної партії успішно виконати семирічний план і внести гідний вклад у справу будівництва комунізму в нашій країні.

Л. С. БОРИСЮК,

кандидат історичних наук.

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ ПІД ГНІТОМ ПАНСЬКОЇ ПОЛЬЩІ

Велика Жовтнева соціалістична революція повалила владу капіталістів і поміщиків і встановила політичне панування робітничого класу, перетворивши його з пригніченого в панівний клас.

В ході переможної соціалістичної революції робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії використав об'єктивний закон відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, ліквідував буржуазні виробничі відносини і створив нові, соціалістичні виробничі відносини.

Радянська влада усупільнила експропрійовані у експлуаторських класів засоби виробництва, перетворила їх в соціалістичну власність і тим самим заклала економічну основу для переходу від капіталізму до комунізму. Нові, соціалістичні виробничі відносини, що установились в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, стали вирішальною силою, яка визначила бурхливий розвиток продуктивних сил СРСР.

Велика Жовтнева соціалістична революція поряд з установленням диктатури пролетаріату, ліквідацією експлуатації людини людиною, вирішила також корінне питання буржуазно-демократичної революції, не вирішене на першому етапі революції, — аграрне питання.

В результаті конфіскації поміщицьких, церковних, монастирських, удільних земель, розподілу серед селян поміщицького реманенту і великої частини землі було ліквідовано поміщицьке землеволодіння і ліквідований клас поміщиків.

Тривала боротьба проти поміщиків закінчилась повною перемогою селянства завдяки соціалістичній революції, при керівній ролі в ній робітничого класу і його партії.

Трудове селянство одержало в безплатне користування понад 150 млн. гектарів нових земель, визволилось від орендних платежів поміщикам, а також від витрат на купівлю землі в

загальній сумі понад 700 млн. карбованців золотом щорічно¹. Крім того, селяни були визволені від боргів Селянському поземельному банку, що становило до 1914 року понад 1300 млн. карбованців золотом².

Націоналізація землі стала важливішою умовою, що полегшувала перехід селян від дрібного індивідуального відсталого сільськогосподарського виробництва до великого механізованого соціалістичного сільського господарства.

Революційне аграрне законодавство Радянської влади відіграло величезну революціонізуючу роль в справі активізації селянських мас капіталістичних країн в їх боротьбі за революційне розв'язання аграрного питання.

Велика Жовтнева соціалістична революція не тільки визволила трудящих нашої країни від капіталістичного гніту і напівкріпосницьких відносин на селі, але й ліквідувала національне поневолення, визволила всі раніш пригнічені і безправні народи Росії, проголосила право націй на самовизначення, аж до відокремлення, надала їм широкі можливості національного відродження.

Яскравим прикладом того є перемога Радянської влади на Україні і утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки, яка в братній сім'ї радянських народів швидко розвивалася по соціалістичному шляху.

Але після утворення УРСР частина українських земель залишилась за межами нашої Радянської Вітчизни.

Польська буржуазно-поміщицька контрреволюція на основі рішення «Ради десяти» на Паризькій мирній конференції 25 червня 1919 р. здійснила окупацію Східної Галичини з переважною більшістю українського населення, жорстоко розправилась з трудящими масами, потопила в крові революційно-визвольний рух за возз'єднання Східної Галичини з Радянською Україною.

Після закінчення радянсько-польської війни 1920 року і укладення Ризького мирного договору польські імперіалісти при активній підтримці імперіалістичних урядів США, Англії і Франції захопили Західну Волинь і приступили до здійснення кривавого окупаційного режиму на західноукраїнських землях³.

Польські імперіалісти проводили політику перетворення західноукраїнських земель в аграрно-сировинний придаток корінної, більш розвинутої в промисловому відношенні, Польщі,

¹ Народное хозяйство СССР в 1956 г. Статист. ежегодник, стор. 103

² Е. Кочетовская. Национализация земли в СССР. Госполитиздат, 1952, стор. 146.

³ До складу Західної України входили: 1) Східна Галичина (Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства), які до першої світової війни були в складі австро-угорської імперії, 2) Західна Волинь (Волинське воєводство), яке було в складі Російської імперії.

в своєрідну внутрішню колонію польського імперіалізму, в ринок збуту промислових виробів по високих монопольних цінах, при умові одержання звідти дешевих сільськогосподарських продуктів і промислової сировини.

Західна Україна за хижацькими планами польських імперіалістів перетворилась в джерело одержання максимальних прибутків за рахунок посиленої експлуатації і розорення трудящих.

Одним з проявів колоніального характеру політики, що її проводила польська буржуазна держава на західноукраїнських землях, було створення штучних перешкод, які гальмували розвиток промисловості. В результаті такої політики економіка Західної України в складі буржуазної Польщі мала яскраво виражений аграрний характер.

В Тернопільському воєводстві, за переписом 1921 року, населення, зайняте в промисловості і кустарних промислах, становило 5,9 проц., а в сільському господарстві — 81,8 проц¹.

Протягом дальших років, в результаті скорочення промислових підприємств, особливо в кризисні 1929 — 1933 рр., процент промислового населення значно знизився.

На 560 діючих промислових підприємствах Тернопільського воєводства в 1927 р. працювало всього 3919 робітників².

Наведені дані свідчать про те, що промислові підприємства за кількістю зайнятих на них робітників належали до категорії дрібних, переважно до харчової і деревообробної промисловості.

Основною перешкодою, яка гальмувала розвиток промисловості Західної України і, зокрема, Тернопільського воєводства, була колонізаторська політика польського буржуазного уряду, диктована польським монополістичним капіталом і інтересами іноземних імперіалістів, вузькість внутрішнього ринку, як наслідок систематичного зниження купівельної спроможності трудящих мас, значні залишки докапіталістичних відносин на селі.

Основна риса землеволодіння в Західній Україні — це наявність великої кількості безземельних, малоземельних, карликових селянських господарств, на одному полюсі, і порівняно невеликої кількості поміщиків, в руках яких було зосереджено близько половини всієї землі, на другому полюсі. Між цими двома діаметрально протилежними групами сільських господарств незначний прошарок становили куркульські господарства з високим рівнем землезабезпеченості.

Під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістич-

¹ Województwo Tarnopolskie, 1931, стор. 66. Цей історико-економічний нарис написаний колективом польських буржуазних економістів і істориків головним чином на матеріалах офіційної статистики, а тому потребує критичного ставлення.

² Там же, 1931, стор. 262.

ної революції, її аграрного законодавства розгорнувся широкий рух трудящих мас селянства Польщі і Західної України за революційне розв'язання аграрного питання в інтересах селянства.

Селянська боротьба за землю, при підтримці її з боку польського робітничого класу і робітників Західної України, набувала широкого розмаху і загрожувала поміщицькому землеволодінню. Це примусило польський буржуазно-поміщицький уряд в своїй політиці по відношенню до селянства стати на шлях маневрування, проведення аграрного законодавства (10/VII 1919 р., 15/XII 1920 р. і 28/XII 1925 р.), суть якого полягала в так званій парцеляції.

Проводячи аграрне законодавство, польський буржуазно-поміщицький уряд ставив своєю метою: 1) дезорганізувати селянську боротьбу за революційне розв'язання аграрного питання, 2) зберегти поміщицькі землі в руках їх власників, а селянам продати непридатні землі на вигідних для поміщиків умовах, 3) посилити соціально-економічну опору уряду на селі, створивши на парцельованих землях значний прошарок куркульських господарств у вигляді військових і цивільних осадників-колоністів польської національності, і посилити економічні позиції українського куркульства, 4) максимально обмежити можливість придбання навіть найменших ділянок землі бідняцькими господарствами шляхом устанавлення високих цін на землю, відмовлення в кредитах в земельному банку.

Польський буржуазно-поміщицький уряд своїм аграрним законодавством надавав широкі можливості поміщикам звільнитися від обов'язкової парцеляції або збільшити граничну норму шляхом підведення поміщицького господарства під категорію високоінтенсивного господарства чи зарахування його до категорії господарств, що виробляють сільськогосподарську сировину для промисловості: картоплі до 350 га і цукрових буряків до 700 га¹. В обох випадках вирішальне слово належало самому поміщику і комісії, яка складалась з поміщиків. Парцеляції не підлягали зовсім т. зв. зразкові маєтки.

В Тернопільському воеводстві в 1921 р. нараховувалось 978 поміщиків із землеволодінням понад 100 га і загальною земельною площею 584.106 га. За законом про земельну реформу не підлягали обов'язковій парцеляції 235.662 га земельної площі (ліси, ставки, озера, непридатні землі).

Землі, що підлягала продажу, на території Тернопільського воеводства було 348.544 га². Але польський уряд вилучив з вказаної земельної площі 741 господарство з земельною площею 154541 га. До цієї групи віднесено 491 маєток з площею 100 — 180 га кожен і 250 звільнених від парцеляції під приво-

¹ ТОДА, ф. 2, оп. 6, од. зб. 729, арк. 1, 13.

² Wojewodztwo Tarnopolskie, 1931, стор. 106, 107, 232, 256.

дом ведення високоінтенсивного сільськогосподарського виробництва¹. Тільки 237 поміщицьких маєтків з земельною площею 193.903 га залишились для створення парцеляційного земельного фонду.

В ході здійснення аграрної реформи і цей мінімальний фонд був значно скорочений. Всього на 1 січня 1938 р. було парцельовано 169.998 га².

Польський буржуазно-поміщицький уряд своїм реакційним аграрним законодавством посилював соціальний гніт західноукраїнського селянства, віддаючи його в цілковиту залежність від поміщиків і куркульства. А політикою насадження на західноукраїнських землях осадників-колоністів польські правлячі кола прирікали трудящі маси селянства на розорення і злидні.

Колоністи-осадники наділялись кращими землями, лісами, луками, пасовищами, їм надавались пільгові кредити, сільськогосподарські машини, вони звільнялись від податків за рахунок посилення податкового тягара західноукраїнських селян.

Все це супроводилось насильницьким захопленням селянських земель і переселенням селян на неродючі землі.

Польські правлячі кола, насаджуючи осадників з реакційних куркульських елементів польської національності, створювали собі соціально-політичну опору для боротьби проти революційно-визвольного руху і проведення примусового ополячування українського населення, а також для виконання поліцейсько-шпигунських функцій.

При продажу землі в ході проведення парцеляції штучно підвищувались ціни на землю в усій Польщі. Можливості придбання землі селянами-бідняками були обмежені. В земельному банку надавали кредити платоспроможним клієнтам-куркулям.

Трудящі маси селянства Західної України були поставлені в більш тяжкі умови, ніж навіть селянство корінної Польщі. Високі ціни на парцельовану землю в Польщі значно підвищувались в західноукраїнських воєводствах, особливо при купівлі дрібними парцелями. Так, в Тернопільському воєводстві в 1924 — 1928 р.р. ціна 1 га землі була вище середньої ціни по всій Польщі на 310 — 680 злотих³. Це насамперед відбивалось на безземельних і малоземельних селянах, бо вони саме могли бути покупцями дрібних парцел.

Хоч селяни користувались правом одержання позики в земельному банку для купівлі, але під одержувану 7-процентну позичку вимагалась застава-зобов'язання про передачу банкові всієї селянської землі в разі несвоечасної сплати процентів або несвоечасного погашення позички. Селянин, одержуючи

¹ Województwo Tarnopolskie, стр. 257.

² Sprawozdanie wojewody Tarnopolskiego, 1937 — 1938 р., стр. 35.

³ Województwo Tarnopolskie, 1931, стр. 191.

на таких умовах кредит, попадав у кабальну залежність, часто позбавлявся свого майна і остаточно розорявся.

Отже, безземельні і малоземельні селяни Західної України по суті були позбавлені можливості користуватися позичками в земельному банку на купівлю землі. Про це свідчать такі дані: земельний банк видав селянам Тернопільського воєводства протягом 1925 — 1929 рр. позички на суму 5.994 тис. злотих, що становить 2,2 проц. загальної суми, призначеної для цієї мети в усій Польщі¹.

Але і ці незначні кредити потрапляли в руки куркулів і осадників, які, користуючись кредитом в банку, виступали в ролі лихварів-посередників по відношенню до селянської бідноти і шляхом позичок закабалювали її.

Таким чином, аграрне законодавство і вся політика польського буржуазного уряду щодо селянства Західної України неминуче вели до дальшого погіршення становища основних мас селянства і разом з тим посилювали соціально-економічні позиції куркульства. Політика польського уряду з особливою силою прискорювала розорення і зубожіння селянських мас на західноукраїнських землях, де соціальний гніт посилювався національним гнітом і політичним безправ'ям.

Керуючись вказівками В. І. Леніна про класове групування сільських господарств в капіталістичних країнах, в сільському господарстві буржуазної Польщі (на основі даних польської офіційної статистики) можна виділити такі групи господарств: бідняцькі, середняцькі, куркульські і поміщицькі.

Ці основні групи господарств за кількістю і землезабезпеченістю в колишньому Тернопільському воєводстві були представлені, на наш погляд, приблизно в такому вигляді:

Групи господарств	Всього господарств		Всього землі	
	Кількість	Процент	Кількість	Процент
1. Бідняцькі до 4 га	202480	80,5	329401	25,2
2. Середняцькі 4—7 га	33115	13,1	157502	12,2
3. Куркульські 7—50 га	14558	5,8	197534	15,2
4. Поміщицькі 50 га і більше	1360	0,6	611164	47,4
Всього	251513	100,0	1295601	100,0 ²

Група бідняцьких господарств складалась з двох підгруп: карликових господарств з наділом до 2 га і дрібних селянських господарств із землезабезпеченістю від 2 до 4 га.

В. І. Ленін карликові господарства називає пролетарськими, власники яких є в капіталістичних країнах не самостійними землевласниками, а по суті робітниками з наділом.

¹ Województwo Tarnopolskie, 1931, стор. 250.

² Таблиця складена на, основі даних польської державної статистики.

«Землеробство тут — підсобне заняття; а головне — найма-на праця в землеробстві і в промисловості»¹.

В умовах Тернопільського воєводства, як і в усій Західній Україні, основна робоча сила цих господарств через низьку забезпеченість землею і низький рівень розвитку промисловості використовувалась в поміщицьких і куркульських господарствах.

Карликовий наділ служив засобом забезпечення поміщицького господарства дешевою робочою силою постійно, сезонно і поденно.

Таких господарств у Тернопільському воєводстві нараховувалось 55,2 процента, з середньою землезабезпеченістю на господарство 1 га.

До дрібних селянських господарств В. І. Ленін відносив дрібних землевласників, які володіли «...на праві власності або оренди, такими невеликими ділянками землі, що, покриваючи потреби своєї сім'ї і свого господарства, вони не вдаються до наймання чужої робочої сили»².

Ці господарства в колишньому Тернопільському воєводстві становили 25,3 проц. господарств. Вони володіли 14,1 процента землі і залежали від поміщиків по лінії відробітків і оренди землі.

Всі бідняцькі господарства, як це видно з таблиці, становили 80,5 проц. всіх господарств, в їх володінні знаходилося 25,2 проц. всієї землі (припадало в середньому на одне господарство по 1,6 га).

Середняцькими господарствами В. І. Ленін вважає дрібних землевласників, які володіють невеликими ділянками землі, що дають не тільки скудне утримання сім'ї господарства, але і можливість одержувати певний лишок. Такі господарства, як говорив В. І. Ленін, вживають досить часто чужу найману робочу силу.

Середняцькі господарства в Тернопільському воєводстві становили 13,1 проц. господарств і володіли 12,2 проц. всієї землі. На одне господарство в середньому припадало 4,7 га землі.

До великих (куркульських) господарств В. І. Ленін відносив капіталістичних підприємців у землеробстві, які господарюють з кількома найманими робітниками і зв'язаних з «селянством» лише невисоким культурним рівнем, звичаями життя, особистою фізичною роботою в своєму господарстві. Це — найчисленніший з буржуазних шарів, які є прямими і рішучими ворогами революційного пролетаріату³.

Куркульських господарств в Тернопільському воєводстві налічувалось 5,8 проц. всіх господарств, їм належало 15,2 проц.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 179.

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 127.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 130.

всієї землі. При високій забезпеченості родючими землями, наявності від двох і більше коней, експлуатуючи систематично найману робочу силу, куркульство поставляло значну частину сільськогосподарської продукції на ринок, тобто вело своє господарство на капіталістичній основі.

В Тернопільському воєводстві бідняцькі господарства, які становили понад $\frac{4}{5}$ всіх селянських господарств, володіли 48,1 проц. селянських земель, а куркульські господарства, які становили 5,9 проц., володіли 28,8 проц. всіх селянських земель. В цьому джерело економічної залежності селянської бідноти від куркульства.

Поміщицькі маєтки з земельною площею понад 50 га становили 1360 господарств, тобто 0,6 процента, і володіли 611.164 га земельних угідь, що дорівнювало 47,4 проц. Серед поміщицьких маєтків нараховувалось 143, які володіли понад 1000 га, їм належало 18,9 проц. всіх земель Тернопільського воєводства.

Велика земельна власність в розмірі 35177 га належала церкві і монастирям. Вона розподілялась між 41 маєтком римсько-католицької церкви з площею 23736 га і 93 господарствами греко-католицької церкви з площею 11441 га¹.

Такі дані з усією переконливістю свідчать про те, що вище духовенство обох різновидностей католицької церкви зосереджувало в своїх руках великі маєтки, з допомогою яких жорстоко експлуатувало селянські маси, намагалось тримати їх не тільки в полоні релігійної ідеології, але і в економічній залежності від церковних земельних магнатів.

Характерною особливістю аграрних відносин і системи землеволодіння в Тернопільському воєводстві, як і в усій Західній Україні, була концентрація великої земельної власності в руках поміщиків, церков і монастирів, з одного боку, і наявність великої кількості селянських господарств з низькою землезабезпеченістю, економічно залежних від великих землевласників, з другого боку.

Ось той аграрний фон, на якому розгорталась класова боротьба широких селянських мас проти поміщицького і монастирського землеволодіння за розв'язання аграрного питання в інтересах селянства.

Важливим показником класової диференціації селянства було вживання найманої праці в сільському господарстві і наявність сільськогосподарських робітників в Тернопільському воєводстві.

На основі польської статистики за 1930 рік у сільському господарстві Тернопільського воєводства нараховувалось 17673 господарства, які постійно вживали найману роботу силу в кількості 94559 чоловік².

¹ Województwo Tarnopolskie, 1931, стор. 218.

² Там же, 1931, стор. 68.

Із загальної кількості сільськогосподарських робітників у поміщицьких маєтках працювало 17 тис. чоловік, що становило 18 проц. всіх сільськогосподарських робітників. Найбільшою групою експлуаторських господарств на селі були куркульські господарства, яких нараховувалось близько 15 тисяч.

В широких розмірах вживалась наймана праця в 134 церковних і монастирських господарствах, у 556 господарствах державних службовців і в 310 господарствах великих орендарів¹.

Дані польської статистики про кількість сільськогосподарських робітників значно зменшені, їх фактично було більше.

Для повнішої характеристики розмірів експлуатації в сільському господарстві слід сказати і про велику частину селянської бідноти, яка експлуатовалась поміщиками у формі відробітків, здольщини — цих пережитків напівкріпосницьких форм експлуатації на селі.

Застосування в широких розмірах відробітків і натуральної оплати за працю в поміщицьких господарствах знижувало купівельну спроможність і рівень споживання експлуатованої поміщиками селянської бідноти. Поміщики, даючи землю під город, забезпечуючи харчуванням і житлом, знижували оплату за працю, прикріплювали селянську бідноту до своїх маєтків, закабали її.

В Станіславському і Тернопільському воєводствах майже всі зернові культури в поміщицьких господарствах селяни збирали на основі здольщини і відробітків.

Безземелля і малоземелля переважної більшості селянських господарств, зосередження в руках поміщиків близько половини лук і 2/3 пасовищ були основною перешкодою в розвитку селянського тваринництва, вели його до занепаду.

З матеріалів польського перепису 1927 р. видно, що в Тернопільському воєводстві близько 40 проц. всіх коней знаходилось в поміщицьких і куркульських господарствах, які разом становили 6,4 проц. всіх сільських господарств. Разом з тим 57,8 проц. бідняцьких господарств були безкінними.

Всіх безкінних і однокінних господарств нараховувалось 79 проц., що наближається до процента господарств із землезабезпеченістю до 4 га (80,5)².

Аналогічне становище було в Тернопільському воєводстві по забезпеченню селянських господарств коровами.

¹ Województwo Tarnopolskie, стор. 99, 218, 221, 223.

² Польская деревня во время кризиса. МАИ. 1935, стор. 27 — 28.

За даними того ж перепису, забезпеченість селянських господарств коровами була така (в процентах до загальної кількості господарств):

Безкорівних	Господарства, які мають корів					
	Всього	1 корову	2 корови	3 корови	4 корови	5 корів і більше
18,3	81,7	63,4	15,5	1,9	0,4	0,5 ¹

Дуже важливим показником відсталості і занепаду селянського господарства Західної України був низький рівень вживання сільськогосподарської техніки порівняно з іншими воєводствами Польщі. В 1935 р. господарствами із землезабезпеченістю від 2 до 50 га було куплено в південносхідних воєводствах менше, ніж у західних: культиваторів в 106,6 раза, сівалок — в 31,7 раза, жаток — в 45 разів, молотарок — в 6,7 раза².

Але і ця незначна кількість сільськогосподарської техніки потрапляла до рук куркулів і осадників. Бідняцькі і значна частина середняцьких господарств, не маючи можливості купити по високих цінах сільськогосподарські машини і інвентар, продовжували обробляти свої клаптики землі «допотопними» знаряддями і застосовувати «дідівську агротехніку». В результаті такої обробки ґрунту селянські господарства терпіли від систематичних неврожаїв.

Врожайність сільськогосподарських культур в селянських господарствах Тернопільського воєводства в 1929 р. була нижче врожайності поміщицьких господарств Польщі по озимій пшениці на 5,5 ц, по житу — 4,2 ц, ячменю — 8,4 ц, вівсу — 5,6 ц з га³. Низька врожайність сільськогосподарських культур посилювала кризу селянського господарства, погіршувала становище основних мас селянства, розоряла їх.

Характерною рисою селянського землеволодіння в Західній Україні, зокрема в Тернопільському воєводстві, була черезполосиця в селянських господарствах. Черезполосиця створювала додаткові труднощі для селянських господарств, нераціональне витрачання робочого часу для переходу і переїзду на віддалені ділянки, неможливість установалення правильних сівооборотів.

Для прикладу можна взяти кілька сіл Тернопільського воєводства, в яких особливо яскраво виступала черезполосиця. Так, в селі Комарівка, Бучацького повіту, середній наділ землі дорівнював 1,6 га, складався з 1 — 15 ділянок, віддалених від садиби до 5 км. Село Ягольниця, Чортківського повіту, складалось з 605 господарств із середнім наділом 0,9 га, поділеним на 1 — 15 ділянок. А в селі Яблунів, Копичинецького повіту,

¹ Польская деревня во время кризиса. МАИ. 1935, стор. 29.

² Rolnictwo, т. II, Zieszyt 1 — 2, 1938, стор. 49.

³ Wojewodztwo Tarnopolskie, 1931, стор. 116, 120.

середній земельний наділ в 2,5 га складався з 9 — 15 ділянок, віддалених від села до 4,2 км¹.

Черезполосиця була великим пережитком феодалізму в землеустрої західноукраїнського села і погіршувала і без того тяжке становище основних мас селянства.

Польський буржуазний уряд під пристойним приводом ліквідації черезполосиці, «оздоровлення» селянських господарств і підвищення їх прибутковості приступив у 1927 р. до проведення землевпорядних заходів по з'єднанню роздрібнених селянських наділів в єдині земельні масиви, став на шлях здійснення так званої комасації.

Поряд з парцеляцією комасація була спробою створити в межах селянського землеволодіння сприятливі умови для посилення економічних позицій куркульства за рахунок ще більшого розорення бідняцьких і середняцьких господарств.

Проведення комасації супроводилось насильницьким переселенням бідноти на неродючі землі, захопленням кращих земель і громадських пасовищ куркулями, розширенням і укрупненням куркульських господарств.

Після такого «оздоровлення» значна частина середняків перетворювалась в бідняків, а селянська біднота зовсім розорялась, губила свої карликові наділи.

Особливо яскраво виражений антинародний, грабіжницький характер мала здійснювана польською буржуазною державою податкова політика. В цьому питанні показовим є поземельний податок. Збирання поземельного податку з 1 га господарств із землезабезпеченістю до 5 га було в 2,1 раза більше, ніж із землезабезпеченістю понад 200 га (до 5 га — 2,26 злогого з 1 га, понад 200 га — 1,07 злогого). В Західній Україні ставки поземельного податку були майже в 2 рази більші, ніж у корінній Польщі.

Така податкова політика, здійснювана польським урядом в інтересах поміщиків, переносила основний тягар, близько 60 проц., поземельного податку на бідняцько-середняцькі господарства і тільки 40 проц. на поміщиків і куркулів².

До основної ставки поземельного податку додавалось близько 100 додаткових податків, загальна сума останніх в кілька раз перевищувала поземельний податок.

На підставі польських статистичних даних за 1928 — 1929 рр. і 1930 — 1931 рр. у Тернопільському воеводстві з одного селянського господарства з наділом в 5 га, в складі 5 членів сім'ї, по 8 видах податку збиралось 212,45 злогого³.

¹ Województwo Tarnopolskie, 1931, стор. 229.

² Врублевский А. Польша, 1936, стор. 63.

³ Województwo Tarnopolskie, 1931, стор. 327, 328.

Аналіз економіки такого селянського господарства з урахуванням врожайності, риночних цін на сільськогосподарські продукти і суму сплачуваних податків показує, що селянин з такими економічними показниками примушений був понад 30 проц. валового збору віддавати на сплату тільки 8 видів податку, а всі податки забирали понад половину всього доходу селянського господарства.

Непосильні податки вели до великої заборгованості селянства, стягання польським урядом штрафів і пені за несвоєчасну сплату податків і до продажу селянського майна.

Одним з видів обтяжливого податку в панській Польщі були примусові роботи по будівництву стратегічних шляхів, насамперед у воєводствах, що межували з Радянським Союзом, так звані шарварки. На виконання шарварків селяни Тернопільського воєводства в 1930—1931 році віддали 1.401.736 днів¹.

Вся система непосильних податків, штрафів, поборів з кожним роком збільшувала заборгованість бідняцько-середняцьких господарств, вела до розходження між зростаючою заборгованістю і зменшенням доходності селянських господарств.

Особливо збільшились податки і заборгованість в роки світової економічної кризи 1929—1933 рр. і депресії особливого роду. Польська буржуазія і поміщики намагались перекласти весь тягар економічної кризи на плечі трудящих, посилюючи їх експлуатацію, а польський уряд збільшував податковий тиск.

Політика низьких цін на сільськогосподарські продукти та сировину і високих монопольних цін на промислові вироби, предмети масового вжитку була однією з основних форм експлуатації широких мас трудящого селянства Західної України польським монополістичним капіталом. Торгівля предметами масового вжитку була монополізована капіталістичними об'єднаннями і державою.

Разом з тим ціни на сільськогосподарські продукти в Тернопільському воєводстві в 1928—1929 рр. були нижче середніх цін у всій Польщі і становили: на пшеницю — 96,4 проц., жито — 93,7 проц., ячмінь — 85,4 проц., овес — 88,7 проц., картоплю — 70,5 проц.² Це значно збільшувало розходження цін на промислові і сільськогосподарські товари в Західній Україні і особливо в Тернопільському воєводстві.

Такий розрив між цінами знижував купівельну спроможність сільського населення на промислові вироби, скорочував споживання предметів масового вжитку.

Отже, жорстока експлуатація поміщиками і капіталістами широких мас селянства Західної України, прогресуюча заборгованість і посилення податкового тягара, експлуатація селян-

¹ Województwo Tarnopolskie, 1931, стор. 334.

² Województwo Tarnopolskie, 1931, стор. 291.

ства монополістичним капіталом — все це знижувало рівень споживання основних мас населення, прирікало їх на злиденне, напівголодне існування.

В цій нестримній експлуатації з боку буржуазії і поміщиків знаходив свій прояв основний економічний закон сучасного капіталізму, головні риси і вимоги якого полягають в забезпеченні максимального капіталістичного прибутку шляхом посилення експлуатації, розорення і зубожіння більшості населення даної країни, шляхом закабалення і систематичного грабування народів інших країн, особливо відсталих, нарешті, шляхом воєн і мілітаризації народного господарства.

Прояв основного економічного закону монополістичного капіталізму в панській Польщі мав свої особливості. Справа в тому, що Польща, як держава монополістичного капіталу, експлуатувала трудящі маси своєї країни і проводила колонізаторську політику по відношенню до населення своїх окраїн, разом з тим сама була відсталою в економічному відношенні країною, яка залежала від імперіалістів США, Англії і Франції.

Ця обставина вела до посилення експлуатації трудящих всієї країни, до ще більш нестерпного соціального і національного гноблення трудящих Західної України і в цілому до поглиблення класових суперечностей в Польщі.

Слід сказати, що польські правлячі кола та їх учені лакеї всіляко прагнули затушувати загострення класових суперечностей в країні. Вони особливо намагались приховати від громадської думки тяжке становище широких мас селянства в Західній Україні і Західній Білорусії, доведених до останньої межі злиднів і безправ'я.

Незважаючи на їх намагання, правда про становище широких мас трудящих в східних воеводствах проривалась іноді навіть в офіціальні документи представників польської адміністрації на місцях. Так, наприклад, староста Тернопільського повіту в своїй доповіді воеводі від 15 лютого 1935 р. змушений був визнати: «Злидні, зубожіння серед селян величезні: шкільна дитвора виснажена від недоїдання, під час уроків падають непритомні від голоду і виснаження. Дуже часто цілі сім'ї, особливо діти, сидять без взуття і тому не можуть відвідувати школи, сидять цілий день дома. Вони залишаються фізично недорозвиненими і замученими»¹.

Ще більш цінні свідчення злиденного становища селянських мас Західної України дають самі селяни в своїх листах, зібраних і з великими труднощами виданих інститутом соціальної економіки у Варшаві (1933 р.). Кричущі злидні, розорення, відчай, описані в цих листах селян, були характерними для величезної кількості малоземельних селян Західної України не тільки в

¹ Бриль М. Освобожденная Западная Украина. 1940, стор. 7.

період світової економічної кризи, але й протягом 20-річного панування панської Польщі.

Поряд з жорстокою експлуатацією з боку буржуазії і поміщиків трудящі Західної України підпали політичному і національному гнітові, їх елементарні громадянські і політичні права нехтувались.

Польський буржуазно-поміщицький уряд не виконував взятих на себе зобов'язань відносно надання прав національним меншостям, до яких зараховувались і українці.

Всі міжнародні зобов'язання, в тому числі зобов'язання по Ризькому мирному договору (березень 1921 р.), а також 109 стаття польської конституції про право вільного розвитку національних меншостей в складі Польщі, були політичним маневром польських правлячих кіл для заспокоєння пригнічених національностей і, в певній мірі, даниною світовій громадській думці.

Ці зобов'язання були фальшивими і лицемірними. Польські правителі з перших днів свого панування перетворили польську державу в тюрму народів, жорстоко пригнічуючи непольські національності, обмежуючи їх в політичних правах, переслідуючи їх національну культуру, розпалюючи національну ворожнечу між трудящими різних національностей.

Польський уряд в своїй жорстокості по відношенню до національних меншостей перевершив великодержавно-шовіністичну політику російського царизму.

Польська буржуазна держава не тільки не дала політичної або адміністративної автономії районам з компактним українським населенням (Західна Україна), але гнітом і терором до крайньої межі загострила відносини між панівними класами великодержавної нації — носіями національного гніту і трудящими Західної України. Якщо українська національна буржуазія міста і села, йдучи на угоду з польськими окупантами, і мала право на утворення різного роду антинародних буржуазно-націоналістичних організацій, то трудящі маси піддавались жорстокому національному гнобленню і дискримінації.

Польський уряд здійснював свою шовіністичну політику по лінії скорочення українських шкіл, придушення української національної культури, переслідування української мови, дискримінації українського населення в усіх галузях суспільно-політичного, господарського і культурного життя.

Якщо до окупації Західної України (1919 р.) на її території нараховувалось 3662 українських народних школи, в тому числі в Тернопільському воєводстві — 704, то вже в 1934/1935 навчальному році їх залишилось всього 457. На протязі останніх 4 років існування польської буржуазної держави (1935 — 1939 рр.) кількість українських шкіл у Західній Україні скоротилась до 135, з 61 української гімназії залишилось

тільки 5¹. Але й ці школи були українськими тільки за назвою, навчались в них переважно діти української буржуазії.

В результаті такої погромної національної політики польських реакціонерів на західноукраїнських землях процент неписьменності серед українського населення був значно вищий, ніж серед польського населення.

Трудящі маси Західної України були фактично усунуті від політичного життя, від участі в державному управлінні. Навіть в місцеві повітові сейми не могли обиратись представники українських трудящих. Керівництво цими органами знаходилося в руках поміщиків, осадників і польської адміністрації. На всі місцеві адміністративні пости призначались дрібні поміщики і осадники — надійні провідники колонізаторської політики польського уряду в Західній Україні.

Хоча польська конституція формально надавала українському населенню однакові з поляками виборні права, але переважна більшість робітників і селян Західної України за освітнім цензом, цензом осілості і ін. була позбавлена виробничих прав. Досить сказати, що в 1930 році в повітові тимчасові ради Тернопільського воєводства не було обрано жодного робітника і селянина, а обрані від землевласників із землезабезпеченістю до 50 га були куркулі і осадники.

Політика польського буржуазного уряду була спрямована на примусове ополячування українців. Діловодство адміністративного апарату, судових органів, установ залізничного транспорту і зв'язку було переведено на польську мову. На залізничному транспорті і установах зв'язку звільняли українських робітників. В Тернопільському воєводстві в 1930 р. працювало на транспорті і установах зв'язку всього 1390 українських робітників, тобто 0,6 процента від усього професійно зайнятого українського населення².

Польські правлячі кола зовсім не турбувались про охорону здоров'я трудящих Західної України. Про це свідчить незначна кількість лікувальних установ і медичного персоналу. На кожні 10 тисяч чоловік населення було лікарняних ліжок: в Станіславському воєводстві — 8,3; Тернопільському — 5,6; Волинському — 4,9³.

На території Тернопільського воєводства на 1.603.313 чоловік населення було всього 16 лікарень на 830 ліжок (за переписом 1931 р.). Медична допомога була платною.

Трудящі маси Західної України волею польських капіталістів і поміщиків та їх держави були приречені на розорення, злидні, голод, неписьменність, хвороби, вимирання.

¹ Петровський М. І., Західна Україна. 1951, стор. 30.

² Województwo Tarnopolskie, 1931, стор. 79.

³ Акад. Трайнин И. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии, 1939, стор. 44.

Але 20-річний економічний, політичний, національний гніт польських капіталістів і поміщиків на західноукраїнських землях, польові суди, шибениці не в силі були зламати волю волелюбного західноукраїнського населення в його боротьбі за своє національне і соціальне визволення. Трудящі маси, нахненні прикладом своїх братів на Радянській Україні, вели невтомну революційно-визвольну боротьбу проти ненависних польських поневолювачів, за возз'єднання з Радянською Україною.

Великі успіхи радянських народів у соціалістичному будівництві, досягнуті під керівництвом Комуністичної партії, бурхливий розвиток науки і культури українського народу у великій братній сім'ї народів СРСР підносили на вищий ступінь боротьбу трудящих Західної України за своє національне і соціальне визволення.

Ці досягнення посилювали прагнення західноукраїнського населення до здійснення своєї вікової мрії про возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Радянський Союз з його складовою і невід'ємною частиною — Радянською Україною став маяком, що освітлював шлях до вільного і щасливого життя. Своїми успіхами в господарському і культурному будівництві Радянська Україна перетворилась в ту притягальну силу, яка приваблювала до себе трудящі маси Західної України та інших українських земель, які ще перебували в складі капіталістичних країн. Ніякі підступні плани польських капіталістів і поміщиків з їх підручними — українськими буржуазними націоналістами не могли перешкодити цьому прагненню.

В найтяжчі хвилини своєї неволі в панській Польщі трудящі Західної України, насильно відірвані від братніх радянських народів, з надією звертали свої погляди на Схід, в бік своїх братів, що жили у вільній країні соціалізму, у великому Радянському Союзі. Тільки від Радянського Союзу вони чекали братньої допомоги.

Надії трудящих Західної України здійснились. Країна перемігшого соціалізму, спираючись на свою економічну, політичну, і воєнну могутність і великий авторитет в міжнародних відносинах, допомогла їм добитися соціального і національного визволення і стати на шлях будівництва соціалізму.

Така допомога народним масам Західної України була подана Радянським Союзом в дуже складній політичній обстановці, в умовах другої світової війни, коли реакційні правлячі класи Польщі своєю антинародною політикою привели польську державу до окупації фашистськими військами, до політичної катастрофи. У вересні 1939 р. польська буржуазно-поміщицька держава перестала існувати. 17 вересня 1939 р. Радянська Армія, виконуючи наказ Радянського уряду і волю всього радян-

ського народу, перейшла кордон з колишньою Польщею, щоб взяти під захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії. Радянська Армія на своїх переможних прапорах принесла трудящим західноукраїнських земель визволення, свободу, мир і щасливе життя.

Найвищим виразом волевиявлення визволеного народу було встановлення 20 років тому Радянської влади в Західній Україні і воз'єднання її з Радянською Україною в складі СРСР. Так під керівництвом Комуністичної партії, при братній допомозі радянських народів здійснилась вікова мрія українського народу — була створена єдина Українська Радянська держава — складова і невід'ємна частина великого Радянського Союзу.

Перед трудящими західних областей УРСР відкрилась нова сторінка історії — велична перспектива будівництва комуністичного суспільства.

Трудящі західних областей України в нерушимій і міцніючій дружбі з усіма радянськими народами, згуртовані навколо Комуністичної партії і Радянського уряду, активно борються за виконання величних накреслень ХХІ з'їзду КПРС і вносять свій значний вклад в будівництво комунізму.

В. М. КРАВЕЦЬ,

кандидат філософських наук.

ВИСОКІ ПРИНЦИПИ КОМУНІСТИЧНОЇ МОРАЛІ

XXI з'їзд КПРС накреслив грандіозну програму розгорнуто-го будівництва комунізму в нашій країні. Здійснення цієї програми вимагає всемірного посилення виховання всіх радянських людей в дусі високих принципів комуністичної моралі, рішучого переборення пережитків минулого.

В комуністичному суспільстві відносини між людьми будуть в основному регулюватися не нормами права, а нормами моралі. Тов. М. С. Хрущов говорив: «Щоб прийти до комунізму, найбільш справедливого і досконалого суспільства, коли повністю розкриються всі кращі моральні риси вільної людини, нам потрібно вже тепер виховувати людину майбутнього. Треба розвивати у радянських людей комуністичну мораль...»¹

Мораль — це сукупність історично змінних поглядів і принципів, норм і правил, які регулюють ставлення людей до суспільства і один до одного. Мораль охоплює всю сукупність співвідносин між людьми, зокрема ставлення людей до свого і ворожого класу, до своєї і ворожої партії, до держави, до Батьківщини, до своєї нації і народів інших країн і т. п.

Співвідносини між людьми регулюються і нормами права. Мораль і право взаємозв'язані, але вони і відрізняються між собою. Право спирається на юридичний закон і дотримання його норм обумовлюється силою державного апарату. Дотримання норм моралі обумовлюється громадською думкою, силою внутрішнього спонукання. В історичних документах XXI з'їзду КПРС розвинута марксистсько-ленінська теорія моралі, творчо розкриті закономірності формування людини комуністичного суспільства.

Мораль є однією з форм суспільної свідомості людей і входить в надбудову. Вона не є раз назавжди даною і незмінною, як про це говорить релігія. Духовні якості людини — її свідо-

¹ М. С. Хрущов, «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки», Доповідь на позачерговому XXI з'їзді КПРС 27 січня 1959 р., стор. 56—57.

мість, мораль, а також вчинки — визначаються суспільними відносинами і, насамперед, виробничими відносинами людей, базисом суспільства і його суспільним ладом в цілому. Ця закономірність визначає історичний, змінний характер моралі.

В класовому, антагоністичному суспільстві єдиної моралі, єдиного розуміння про добро і зло немає і бути не може. Становище різних класів, суспільне буття пролетаріату і буржуазії прямо протилежні, ці класи по-різному і усвідомлюють його. Ідеї, уявлення, теорії, принципи моралі у пролетаріату і буржуазії теж протилежні. **Мораль в класовому суспільстві носить класовий характер.**

З принципу класовості витікає особливість активної службової ролі моралі. Принципи і норми буржуазної моралі виражають і захищають інтереси не суспільства взагалі, а експлуататорів. Принципи і норми комуністичної моралі виражають і захищають інтереси пролетаріату і, отже, всіх трудящих.

В процесі свого розвитку мораль володіє відносною самостійністю. Принципи і норми моралі не прямо, не механічно виводяться з даного економічного базису, а лише в кінцевому результаті виробничі відносини породжують мораль і визначають її характер.

Головною проблемою моралі є співвідношення особистих і суспільних інтересів людей. Характер цього співвідношення визначається пануючою при даному способі виробництва формою власності. За капіталізму інтереси власника знаходяться в антагоністичних суперечностях з суспільними інтересами. Щоб приховати цей антагонізм, буржуазна мораль лицемірно видає інтереси експлуататорів за інтереси суспільства. Цим визначається розрив між моральними догмами експлуататорів і їх вчинками. Буржуазна мораль наскрізь лицемірна, егоїстична та індивідуалістична. Тов. М. С. Хрущов говорив: «Дух індивідуалізму, особистої користі, жадоба наживи, ворожнеча і конкуренція — така суть моралі буржуазного суспільства»¹.

Непримиримого конфлікту між особою і суспільством не повинно бути. Але для гармонійного поєднання особистих і суспільних інтересів потрібна перемога соціалістичної революції, ліквідація капіталістичного способу виробництва, потрібна побудова комунізму, який ґрунтується на загальнонародній власності. Вирішення проблем моралі полягає в революційному перетворенні капіталізму в комунізм на базі об'єктивних законів розвитку суспільства.

Марксизм-ленінізм вчить, що моральні вчинки людей причинно-обумовлені, детерміновані. «Ідея детермінізму,— писав В. І. Ленін,— встановлюючи необхідність людських вчинків, від-

¹ М. С. Хрущов, «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки», Доповідь на позачерговому ХХІ з'їзді КПРС 27 січня 1959 р., стор. 57.

кидаючи безглузду байку про свободу волі, анітрохи не знищує ні розуму, ні сумління людини, ні оцінки її дій. Зовсім навпаки, тільки при детерміністичному погляді й можлива послідовна і правильна оцінка, а не звалювання чого завгодно на свобідну волю»¹.

В зв'язку з тим, що мораль класова, а її норми носять історичний характер, виникає питання: чи існує об'єктивний критерій істини в питаннях моралі? Марксистсько-ленінська наука твердить, що «подвійності» істини в проблемах моралі немає, що моральна істина об'єктивна. Моральні норми істинні тоді, коли вони виражають назрілі потреби об'єктивного історичного процесу. Неминучою закономірністю історичного процесу є заміна капіталізму комунізмом. В. І. Ленін вчив: «В основі комуністичної моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму»². Отже, **боротьба за комунізм і є єдино достовірним критерієм істинності комуністичної моралі.**

Ті дії людей, груп, партій чи цілих класів і держав, які сприяють неминучій і закономірній перемозі комунізму, є моральними, бо лише комунізм несе народам мир, свободу і повноту людського щастя. Ті ж вчинки і дії окремих людей, груп, партій, навіть класів і держав, які гальмують суспільний процес і служать інтересам реакційних сил, інтересам експлуаторів, з точки зору пролетаріату, а значить і всіх трудящих, є аморальними.

Марксистсько-ленінська теорія моралі блискуче підтверджена всією історією людства і насамперед практикою соціалістичного будівництва в СРСР і країнах народної демократії Європи і Азії.

Мораль людей соціалістичного суспільства склалася не на пустому місці. Вона є продовженням і розвитком у процесі боротьби за комунізм тих принципів, які на противагу експлуаторській моралі зароджувалися і складалися у пролетаріату ще в рамках капіталістичного способу виробництва. Цей процес спочатку протікав стихійно. З виникненням марксизму і створенням пролетарських партій він набрав характеру свідомої підготовки перемоги пролетарської революції як вирішальної умови морального оновлення суспільства.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила нову еру в історії людства — еру краху капіталізму і торжества соціалізму. Вона ліквідувала економічну основу експлуаторської моралі — приватну власність на засоби виробництва і утвердила економічну основу комуністичної ідеології і моралі — суспільну власність на засоби виробництва. Остаточна перемога і утвердження соціалістичних відносин

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 136.

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 258.

власності в СРСР і їх розвиток обумовили успіх комуністичного виховання людей соціалістичного суспільства.

Мораль комуністична і буржуазна — такі ж протилежні, як комунізм і капіталізм. Панування приватної власності в експлуататорському суспільстві обумовлює основні принципи і норми буржуазної моралі: крайній індивідуалізм, егоїзм, націоналізм, людиноненависництво, космополітизм, неробство, зневагу до праці і людей праці, до жінки, до норм і правил людського співжиття. Ця мораль знаходить свій вираз в принципі конкуренції: поразка і смерть одних, перемога і панування інших, добивай відстаючих і утверджуй своє панування. Вона виражається формулами: «Кожен за себе, один бог за всіх», «Людина людині — вовк».

Боротьба за комунізм породжує і визначає принципи і норми комуністичної моралі, прямо протилежні буржуазній моралі. Тов. М. С. Хрущов говорив: «Соціалізм утверджує іншу мораль — співробітництва і колективізму, дружби і взаємодопомоги»¹. В документах і рішеннях ХХІ з'їзду КПРС підкреслено, що вся ідеологічна робота партії і держави покликана розвивати високі моральні якості радянських людей, виховувати їх в безмежній відданості Комуністичній партії, в дусі колективізму, працьовитості, соціалістичного патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, гуманізму, готовності підпорядкувати особисті інтереси громадським, дружби народів, ненависті до ворогів комунізму, нетерпимості до різного роду пережитків буржуазної моралі, чужих соціалістичному співжиттю звичаїв, смаків, вчинків.

В документах з'їзду з усією силою вказано на ту закономірність, що виховання в дусі комуністичної моралі знаходиться в прямій залежності від успіхів виробництва матеріальних благ, від головного завдання комуністичного будівництва, бо в зміні умов життя і поглядів людей вирішальну роль відіграє революційна практика. «Найкращою школою виховання, найбільш строгим учителем є життя, наша радянська дійсність, — говорив тов. М. С. Хрущов. — Книжне, відірване від практики знання комуністичних положень нічого не варте»².

Важливим принципом комуністичної моралі є **колективізм**. Історично колективізм зароджується ще в умовах капіталізму, коли машинне виробництво гуртує пролетаріат у великі класові колективи. Класова організація і єдність — це та зброя, за допомогою якої пролетаріат звільняється сам і звільняє все людство від капіталістичного рабства.

Колективізм людей соціалістичного суспільства є новою якістю. Його економічною основою виступає суспільна влас-

¹ М. С. Хрущов, «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки», Доповідь на позачерговому ХХІ з'їзді КПРС 27 січня 1959 р., стор. 57.

² М. С. Хрущов. Там же, стор. 59—60.

ність. Він гарантується в процесі вільної творчої праці. Принцип колективізму виражається формулами: «Всі за одного, один — за всіх», «Людина людині — друг». Цей принцип вимагає бажання і вміння діяти спільно, підпорядковувати волю окремої особи волі колективу, ставити мету Комуністичної партії і соціалістичного суспільства вище особистої мети.

В умовах соціалізму кожна людина відчуває турботу про себе з боку суспільства і держави. Адже всі блага радянської землі виробляються і розподіляються в інтересах людей. Особисті інтереси кожного задовольняються і можуть задовольнятися лише на основі здійснення суспільних завдань. Все це породжує відданість не окремій керівній особі, а безмежну відданість народові, Батьківщині, справі комунізму. «Почуття більшості радянських людей, — говорив тов. М. С. Хрушов на XXI з'їзді КПРС, — підпорядковані високому ідеалу — бути корисними суспільству, створювати для нього все нові матеріальні і культурні блага»¹.

Важливу роль в справі виховання колективізму як принципу моральної свідомості і моральної поведінки людей відіграє монолітна єдність рядів партії, згуртованість народу навколо Комуністичної партії, її ленінського Центрального Комітету, колективність керівництва. В колективізмі закладена сила і могутність соціалістичного ладу, умова наших нових перемог і перевага комунізму над капіталізмом, комуністичної моралі над мораллю буржуазії.

Одним з найбільш глибоких почуттів радянських людей, яке характеризує їх моральне обличчя, є **радянський патріотизм**. Патріотизм — почуття історичне, класове.

Для експлуататорів батьківщина там, де максимальні прибутки. В умовах капіталізму патріотичні почуття пролетаріату суперечливі, бо в них поєднується любов до свого народу і ненависть до капіталізму, до експлуататорів.

Радянський животворний патріотизм — це нова якість. Він характеризується цільністю, високою свідомістю, загальнонародністю і дієвістю. В радянському патріотизмові поєднується любов не лише до героїчного минулого народів нашої країни, а, насамперед, до соціалістичної Батьківщини, до її державного і суспільного ладу, до рідної Комуністичної партії, гордість за досягнення і успіхи нашої країни в боротьбі за мир і комунізм.

Радянські люди гордяться тим, що в нашій країні народ і тільки народ є господарем всіх багатств, що у нас немає експлуатації людини людиною, немає безробіття — цього страшного бича трудящих. Ми гордимся тим, що наш народ під ке-

¹ М. С. Хрушов, «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки», Доповідь на позачерговому XXI з'їзді КПРС 27 січня 1959 р., стор. 59.

рівництвом Комуністичної партії першим прокладає стовпову дорогу будівництва комунізму, є прапороносцем справи миру. Ми гордимся блискучими успіхами радянської культури, науки і техніки, вінцем яких на даному етапі є перші радянські штучні супутники Землі і перша, створена радянськими людьми, десята планета Сонячної системи. «Всі радянські люди сповнені патріотичної гордості за свою Батьківщину, яка йде на чолі світового науково-технічного прогресу і сміливо прокладає шляхи в майбутнє», — записано в резолюції XXI з'їзду КПРС¹.

Радянський патріотизм проявляється в усіх сферах боротьби за мир і комунізм і обумовлює такі моральні якості радянських людей, як мужність, відвага, героїство, витримка, наполегливість, настирливість, готовність і вміння обов'язково досягти мети, поставленої Батьківщиною. У радянських патріотів твердий характер і могутня, сталевая воля. Все це не вроджені якості, вони куються і гартуються в ході боротьби за найвищу мету людства — за комунізм. Радянський патріотизм — це і є одна з рушійних сил, одне з невичерпних джерел могутності радянського суспільства.

Дієвість радянського патріотизму гарантує успішне виконання грандіозної програми розгорнутого комуністичного будівництва в нашій країні, а це в свою чергу ще ясніше і повніше запалить благородні патріотичні почуття.

Але не можна любити соціалістичну Батьківщину палко і по-дійовому, не будучи інтернаціоналістом, не люблячи народів інших країн. **Любов до своєї Батьківщини не суперечить міжнародній солідарності трудящих і пролетарському інтернаціоналізмові, а органічно поєднується з ними.**

Інтернаціоналізм трудящих породжується самим життям. Всесвітня історія доводить, що експлуататори понад усе ставлять інтереси наживи, а в боротьбі з трудящими виступають єдиним фронтом. Пролетаріат може розірвати кайдани найманого рабства лише об'єднавшись. В. І. Ленін вчить: «Розрізнені робітники — ніщо. Об'єднані робітники — все»².

Кожна нація, кожен народ має свої особливості, свою специфіку. Проте у пролетаріату кожної країни спільний ворог — імперіалізм, спільна мета — мир і комунізм. XXI з'їзд КПРС вказав, що перехід до комунізму — закономірний історичний процес, якого не можна порушити чи обійти. Соціалістичні країни будуть переходити до комунізму більш чи менш одноразово у відповідності з діями загальних об'єктивних закономірностей, з урахуванням своєрідних і найбільш доцільних при да-

¹ Резолюція XXI з'їзду КПРС на доповідь М. С. Хрущова «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959 — 1965 роки», стор. 8.

² В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 458.

них умовах і особливостях способів, прийомів і форм здійснення цих загальних закономірностей руху суспільства до комунізму. Перемогти капіталізм, завоювати мир і побудувати комунізм можна лише еднаючись на основі принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Комуністична партія Радянського Союзу завжди була, є і буде вірною принципам пролетарського інтернаціоналізму. Радянські люди, виховані Комуністичною партією, мужньо і героїчно борються за комуністичне майбутнє своєї Батьківщини, але розглядають себе як один з передових загонів робітничого класу і трудящих всього світу. Вони поважають права, традиції, культуру всіх народів, подають їм братню допомогу і з вдячністю приймають її від інших народів. «Радянський Союз, — говориться в резолюції XXI з'їзду КПРС, — вважає своїм найважливішим завданням і далі сприяти зміцненню єдності соціалістичних країн, розвитку тісних економічних і культурних зв'язків між ними, ще більшому згуртуванню братньої сім'ї вільних народів на основі великих ідей марксизму-ленінізму, принципів пролетарського інтернаціоналізму»¹.

Принципи пролетарського інтернаціоналізму виключають будь-яке расове, національне, соціальне чи економічне гноблення, великодержавний шовінізм, імперіалістичний космополітизм та буржуазний націоналізм. Пролетарський інтернаціоналізм гуртує різні народи в єдину братню і непереможну сім'ю, скріплює дружбу народів. Ось чому імперіалісти і їх наймити докладають багато зусиль до того, щоб роздути буржуазний націоналізм, роз'єднати народи, таким шляхом поодиночі знищити соціалістичні країни. Цю брудну справу підтримують відступники від марксизму — ревізіоністи. Марні надії! Світова історія остаточно вирішила питання хто — кого в світовому масштабі на користь соціалізму. На основі марксистсько-ленінського аналізу співвідношення реальних сил у світі XXI з'їзд КПРС зробив важливіший висновок: **соціалізм переміг не тільки повністю, але й остаточно.**

Міжнародна солідарність і пролетарський інтернаціоналізм — це та сила, яка обумовила успіхи пролетаріату і всіх трудящих в боротьбі за своє визволення в минулому, яка дає можливість країнам соціалістичного табору успішно крокувати до комунізму, виконувати їх грандіозні програми комуністичного і соціалістичного будівництва, відвернути війну, а в майбутньому виключити світову війну з життя людського суспільства ще до повної перемоги соціалізму на землі. Міжнародна солідарність і пролетарський інтернаціоналізм — це той шлях, ідучи по якому народи країн соціалістичного табору здійснять свої завітні мрії. Комуністична партія вчить берегти і неухиль-

¹ Резолюція XXI з'їзду КПРС на доповідь тов. М. С. Хрущова «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959 — 1965 роки», стор. 24.

но кріпити інтернаціональні братні зв'язки, виховувати весь народ в дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Важливим принципом комуністичної моралі є соціалістичний гуманізм, який виражає якісно нове ставлення людей один до одного в соціалістичному суспільстві.

Про гуманізм (людяність) говорили прогресивні діячі в минулому. В історії кожного народу є видатні гуманісти. Проте їх гуманізм був обмежений, він не виходив за рамки визнання формальної рівності між людьми. А в устах сучасних буржуазних ідеологів слово «гуманізм» відіграє роль ширми, за якою приховуються імперіалістичні хижаки.

Соціалістичний гуманізм витікає з природи радянського суспільства. Основний економічний закон соціалізму в центрі уваги ставить людину з її різноманітними інтересами. Політика і діяльність Комуністичної партії і Радянської держави мають одну мету — благо народу. Все це визначає ставлення до людини і зміст соціалістичного гуманізму.

Людина в умовах соціалізму — це найбільше багатство, свідомий творець комунізму. Принцип соціалістичного гуманізму вимагає поважати в людині її гідність, її здібності і знання, її творчу працю, її честь, а з другого боку, ненавидіти і переборювати все те, що принижує і пригноблює людину: пошлість, лицемірство, наклепництво, грубість, хуліганство. Гуманізм — двоєдине почуття, це повага до людини і ненависть до ворогів людства. Цю двоєдиність пролетарський письменник О. М. Горький сформулював так: «Людина — це звучить гордо!»¹, але «Якщо ворог не здається, — його знищують»².

Соціалістичний гуманізм є мірилом поваги до людини незалежно від її статі, нації, професії тощо, одноразово є мірилом вимогливості до неї, **викриття недоліків і допомоги їй позбавитися** від цих недоліків. Повага і вимогливість до людини ґрунтується на вірі в її сили і здібності. Вони невіддільні від вимогливості до себе, від самокритики. Лише поважаючи власну гідність, можна по-справжньому і щиро поважати гідність інших. Соціалістичний гуманізм несумісний із зарозумілістю, бюрократизмом та плазуванням, він вимагає переборення пережитків минулого.

В документах ХХІ з'їзду розгорнута велична і благородна концепція марксистсько-ленінського, соціалістичного гуманізму. Ці документи від початку і до кінця пройняті турботою про благо трудящих, про створення необхідних умов для творчого, щасливого життя людини. Документи з'їзду пройняті турботою про зміцнення миру на землі.

Юридичні закони і боротьба за їх суворе дотримання всіма громадянами СРСР, як і вся діяльність Радянської держави і

¹ О. М. Горький, Твори у шістнадцяти томах, т. 10, стор. 157.

² О. М. Горький, Твори у шістнадцяти томах, т. 16, стор. 228.

Комуністичної партії, пройняті духом справжнього соціалістичного гуманізму. Історія людського суспільства нічого подібного не знала і знати не могла. Накреслена ХХІ з'їздом партії грандіозна програма розгорнутого будівництва комунізму і зовнішньої політики нашої країни, а також розвитку радянської демократії та часткової передачі функцій державних органів по підтриманню громадського порядку і норм соціалістичного співжиття у віданні громадських організацій є виявом дальшого зміцнення і розвитку соціалістичного гуманізму.

Теоретичною основою принципів комуністичної моралі є марксистсько-ленінська теорія. Чим глибше люди засвоюють цю теорію, чим більше цільним і науковим стає їх матеріалістичний світогляд, тим повніше високі принципи комуністичної моралі оволодівають свідомістю мас і стають ще більш дійвою, матеріальною силою. В процесі просування суспільства до комунізму значення цієї закономірності у виховній роботі зростатиме. **«Чим вища свідомість мільйонних мас, — підкреслював М. С. Хрущов,— тим успішніше виконуватимуться плани комуністичного будівництва. Ось чому винятково важливого значення набувають тепер питання комуністичного виховання трудящих, особливо підростаючого покоління»¹.**

Моральні принципи людей проявляються в їх практичній діяльності, в їх вчинках, передусім в їх ставленні до економічної основи суспільства — соціалістичної власності, до творчої, високопродуктивної праці і один до одного.

Соціалістичне суспільство не стоїть на місці, а безперервно розвивається. Комунізм виростає з соціалізму, є його прямим продовженням. На прапорі комунізму стоїть: «Кожний за здібностями, кожному по потребах»². Матеріальні і культурні потреби членів суспільства ростуть. Перехід до комунізму сприяє росту цих потреб і задовольняє їх в максимальній мірі. Звідси випливає об'єктивна, закономірна необхідність берегти, економно використовувати, множити суспільні багатства, нагромаджувати результати праці, вести соціалістичне розширене відтворення.

Над проблемою виховання нового ставлення до суспільної власності і праці соціалістичне суспільство трудиться з часу свого виникнення. Воно не могло миритися з виробленою віками звичкою розглядати суспільні багатства як джерело особистої наживи, а працю як важкий обов'язок, який виконувався з метою дістати засоби до існування, і перебороло цю звичку. В подоланні цих звичок важливу роль відігравали і відіграють юридичні закони Радянської держави, які стоять на сторожі

¹ М. С. Хрущов, «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959 — 1965 роки», Доповідь на позачерговому ХХІ з'їзді КПРС 27 січня 1959 р. стор. 56.

² В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 61.

недоторканості суспільної власності і гарантують право на працю. Статті законів і їх застосування показують масам, за що, як, проти кого і проти чого бореться соціалістична держава. Найяскравішим свідченням історичних змін у моральному обличчі радянських людей є їх великий подвиг, зв'язаний з перетворенням відсталого країни в передову індустріальну, соціалістичну державу і захистом цих здобутків від усіх зазіхань світового імперіалізму.

Комунізм є вища проти капіталістичної продуктивність праці свідомих, об'єднаних робітників, що використовують передову техніку. Комуністична праця, за визначенням В. І. Леніна, — це безплатна праця на суспільство, праця без норми, без розрахунку на винагороду, праця як перша життєва потреба. Перехід до такої праці є поступовий процес, який уже розпочався. Комуністична партія вчить, що цей перехід здійснюватиметься шляхом правильного поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці.

В нашій країні суспільна праця вже тепер стала виявом нових, соціалістичних виробничих відносин, товариського співробітництва, дружби і взаємодопомоги всіх трудівників суспільства. Вона є показником високих моральних якостей людини. Діючі соціалістичні принципи розподілу за працею впливають з неможливості зрівняльного розподілу в період соціалізму. З'їзд осудив зрівнялівку і вказав, що вона означала б не перехід до комунізму, а його дискредитацію. В документах ХХІ з'їзду підкреслено, що розподіл за працею забезпечує матеріальну зацікавленість людей в результатах виробництва, стимулює зростання продуктивності праці, підвищення кваліфікації працівників, удосконалення техніки виробництва, привчає людей до соціалістичної дисципліни, робить працю загальною і обов'язковою.

Кількістю і якістю праці кожного визначається не лише його забезпеченість, але й становище людини в суспільстві, її гідність. Така праця дає насолоду трудівникам, викликає почуття гордості, щастя, породжує щоденний трудовий героїзм.

Праця в СРСР вже стала справою честі, слави, доблесті і героїства; стає життєвою потребою мільйонів трудящих соціалістичного суспільства. Все це породило серед народу новий, вищий ступінь соціалістичного змагання, величний рух за звання колективів комуністичної праці. Цей рух, що виник майже одночасно в депо Москва-Сортувальна, на батьківщині комуністичних суботників, в Ленінграді і на багатьох інших заводах, фабриках, колгоспах, радгоспах, набирає масового характеру. Він розвивається під лозунгом: **працювати і жити по-комуністичному!** В ньому знаходять свій вираз прагнення здійснити якісний стрибок до комуністичного способу виробництва.

Боротьба за звання колективів комуністичної праці знаходиться в діалектичному взаємозв'язку з процесом зближення

розумової і фізичної праці, перебудовою роботи школи і наближенням її до життя. Адже по-комуністичному не можна працювати без постійного підвищення своєї кваліфікації, своїх знань, своєї культури, без широкого обміну досвідом і творчих зв'язків науки і виробництва. З другого боку, не можна по-комуністичному жити, не удосконалюючи своїх відносин до людей, не борючись за додержання правил соціалістичного співжиття, не борючись із звичками і пережитками експлуататорського суспільства.

Завоювати почесне звання комуністичного колективу нелегко. За це звання слід боротися з ентузіазмом і впєрто. В цій боротьбі набирають величезного значення моральні стимули до праці, сила прикладу. В. І. Ленін заповідав, що на шляху комуністичних перетворень слід спиратися на маси, навчаючи їх через передовиків. Характерною рисою сучасності є прояв масової ініціативи і масового почину в різних місцях соціалістичної Батьківщини, швидке розповсюдження їх.

В зв'язку з цим серед народних мас шириться боротьба за подолання залишків зневажливого, панського ставлення до суспільнокорисної праці, соціалістичної власності і громадянських обов'язків. Ця боротьба стає все більш цілеспрямованою, свідомою і успішною. Вона очолюється Комуністичною партією і Радянським урядом. Радянські люди повністю підтримують політику і всю діяльність лєнінської партії та уряду. Вони сприймають цю політику як свою близьку, рідну, що виражає їх інтереси. Політика партії і уряду виробляється при широкій участі мас, при їх повному довір'ї, і вони її проводять в життя в силу морального спонукання. Морально-політична єдність громадян радянського суспільства, що базується на гранітній основі непорушного союзу робітничого класу і колгоспного селянства, їх непримиренність до недоліків і пережитків минулого — характерні риси морального обличчя борців за комунізм.

З суспільно-трудовою діяльністю людей тісно пов'язане їх особисте життя. Воно не може бути суто особистою справою.

Безумовно, ставлення людей один до одного в соціалістичному суспільстві включає в себе додержання також тих елементарних, віками відомих правил, які є результатом суспільного життя людей. Проте моральні правила соціалістичного співжиття цим не вичерпуються. Комуністична мораль — вищий ступінь морального прогресу людства. Громадська думка радянських людей вважає моральними такі вчинки і дії, такі норми співжиття, які сприяють успішній боротьбі за комунізм.

Ставлення людей соціалістичного суспільства один до одного характеризується насамперед **принциповістю**, тобто прагненням діяти відповідно до своїх переконань, які впливають з марксистсько-лєнінського світогляду. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що принципова політика є єдино вірна по-

літика. Ця вказівка в повній мірі відноситься до моралі.

Той, у кого немає твердих і наукових переконань, не може бути принциповим. Впертість — не принциповість. І у співжитті принципи не примиряються, а переборюються. Це закономірність. Безпринципний лібералізм шкодить справі. Ось чому Комуністична партія дбає про те, щоб свідомість та принциповість пронизували суспільну діяльність і особисте життя всіх радянських людей.

Становище людини в нашому суспільстві визначається не майновим станом, не походженням, а особистими якостями і заслугами. Кожний член соціалістичного суспільства — вільний громадянин, з високим почуттям людської гідності. Звідси впливає важлива норма соціалістичного співжиття — **ввічливість**. Зміст ввічливості в різні епохи і у різних класів різний. Ввічливість експлуататорів наскрізь лицемірна, це ширма для приховання їх людиноненависництва.

Комуністична мораль осуджує роздвоєння норм співжиття на норми для людей і норми для себе, коли ввічливість є не в собі, а при собі, для показу. З лицемірством, фальшивою парадністю, напускною вихованістю слід вести боротьбу і добиватись того, щоб у людей було все прекрасне: «і обличчя, і одяг, і душа, і думки»¹, — як писав А. П. Чехов. Соціалістична ввічливість — це вираз суті соціалістичного гуманізму, вираз культури радянських людей, їх звичка.

Соціалістичне суспільство складається з людей різного віку, різних професій, з різним запасом знань, різних суспільних заслуг, різної статі, різних націй і т. д. Всі громадяни соціалістичного суспільства рівні. І лише той здобуває повагу людей соціалістичного суспільства і користується нею, хто **скромний**. Скромність виражає, з одного боку, повагу до гідності колективу і кожного його члена, а з другого — внутрішню культуру людини, єдність моральної свідомості і відповідних вчинків. Тільки скромність прикрашає людину, підносить її гідність, **робить їй честь**. Скромна людина завжди самокритична, проста, правдива, доступна, не хвалиться успіхами, не зупиняється на досягнутому, дорожить думкою колективу, його успіхами, зв'язана з масами. Відомо, що скромність була однією з характерних рис В. І. Леніна.

Розуміючи організуючу силу скромності, академік І. П. Павлов закликав молодь не давати гордошам оволодіти собою, бо це приведе до неспроможності виконувати свій обов'язок², а академік В. О. Обручов писав: «Не будьте самовпевнені, будьте скромні, не будьте схожі на мильні бульбашки: вони красиві, але скоро лопаються»³.

¹ А. П. Чехов, Вибрані твори в трьох томах, т. III, стор. 403.

² «Под знаменем марксизма» № 2 — 3, 1936 р., стор. 37.

³ «Комсомольская правда» за 2 грудня 1953 р.

Зазнайство не збільшує заслуг, не дає знань, не робить честі, а принижує людину, породжує заздрість, грубість, веде до ослаблення розумових здібностей, зубожіння душі, до дріб'язкового життя, а іноді і до переродження. Тих, що втратили скромність і захоплюються надмірністю, називають стилягами. Наша партія закликає покінчити з ліберальним ставленням до побутової розпусти, бо не можна забувати, що моральна нестійкість, розклад в побуті ведуть до безідейності, до втрати політичної пильності. Така людина перестає бути справжнім будівником комунізму.

Громадяни соціалістичного суспільства, розвиваючи свої здібності і якості, вимагають до себе уважного, чуйного ставлення. Бути чуйним — значить вміти помітити, уважно поставитись, серйозно зрозуміти все, що проходить в думках і почуттях іншої людини, а також відповідно до вимог комуністичної моралі поставитись до неї так, щоб сприяти росту бажань і прагнень успішно працювати на справу комунізму. Чуйність вимагає певної зрівняності емоцій і настроїв, душевних якостей і властивостей людей у їх відносинах між собою, тобто вимагає **тактовності, чемності, ширості.**

Принциповість, ввічливість, скромність, тактовність, чуйність неможливі без самодисципліни. Бути **самодисциплінованим** — це значить кожний свій вчинок у товаристві, на виробництві чи в домашньому побуті самоконтролювати, добиваючись того, щоб ці вчинки відповідали прийнятим радянським законам, встановленим нормам, вимогам суспільного обов'язку, совісті і моралі комуніста.

Совість — не вроджена, не богом дана здатність людини судити про свої вчинки. Совість має класовий характер. Під совістю марксизм-ленінізм розуміє моральну усвідомлену відповідальність людини за свої вчинки по відношенню до суспільства та інших людей.

Гідність, честь і совість радянських людей не може миритися з порушенням норм соціалістичного співжиття з боку окремих людей, особливо з хуліганством, насилуванням, лихослів'ям та пияцтвом. Пияцтво — антигромадське, глибоко чуже нашому ладові явище. Воно підриває здоров'я людини. П'яниця спотворює сімейне життя, завдає шкоди суспільству. ХХІ з'їзд КПРС підкреслив необхідність рішучої боротьби з залишками диких звичаїв експлуататорського суспільства.

Живучість пережитків минулого в психології і моралі у деяких людей соціалістичного суспільства пояснюється і тим, що свідомість людей у своєму розвитку відстає від змін суспільного буття, а також деяким проникненням в наше середовище чужих і ворожих поглядів та ідей з капіталістичного табору. Ідеологія міжнародної реакції проявляє вперту активність. Ось чому ХХІ з'їзд партії застеріг від недооцінки шкідливості буржуазних впливів, зокрема на молодь, і закликав вести рішучу,

принципову, наступальну боротьбу проти проникнення в середовище радянських людей ворожих нам поглядів і нравів, проти пережитків минулого, добиваючись виховання всіх людей в дусі комунізму.

З'їзд підкреслив ще раз, що ця боротьба не може бути стихійним і пасивним процесом, а мусить проводитися під керівництвом партії. Комуністична партія спрямувала всю роботу нашої країни на виконання грандіозної програми розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні, на виховання всіх радянських людей в дусі комунізму.

М. В. ШУСТИК,

викладач історії КПРС.

В. І. ЛЕНІН І ІСКРІВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ

«Без Ілліча не було б «Искры», без «Искры» боротьба російських соціал-демократів була б менш свідома, менш однастайна, менш полум'яна».

Н. КРУПСЬКА.

В. І. Ленін — засновник і організатор Комуністичної партії України, складової і невід'ємної частини Комуністичної партії Радянського Союзу. Комуністична партія України виникла в результаті об'єднання більшовицьких організацій, які оформились на ідейних і організаційних основах, розроблених Леніним і газетою «Искрой» ще на початку ХХ століття.

В другій половині ХІХ ст. на Україні формувався і швидко зростав промисловий пролетаріат, як один із великих і бойових загонів російського робітничого класу. Тут, особливо в її південній частині, за визначенням Леніна, «...розвиток продуктивних сил і розвиток капіталізму йшов незрівнянно швидше, ніж в обтяженому пережитками кріпосництва центрі»¹.

Глибоке вивчення геніальних творів В. І. Леніна, матеріалів газети «Искры», архівних документів і мемуарної літератури показує, як Ленін з самого початку своєї революційної діяльності уважно стежив і всіляко підтримував зародки і розвиток революційних марксистських організацій на Україні.

В. І. Ленін постійно подавав допомогу революційним соціал-демократам України, як і всієї Росії, в справі успішної боротьби проти відкритих і замаскованих ворогів робітничого класу — проти ліберального народництва і «легального марксизму», всіх і всяких проявів опортунізму, ревізіонізму, націоналізму з метою згуртування сил пролетаріату всіх національностей нашої країни і створення єдиної революційної марксистської партії в Росії.

Трирічна діяльність створеної і керованої Леніним газети «Искра» (1900 — 1903 рр.) знаменує собою вирішальний період

¹ В. І. Ленін, т. 13, стор. 211.

в історії ідейного і організаційного оформлення організацій РСДРП всієї України на основах марксизму-ленінізму. Ленінська «Искра» була центром об'єднання партійних сил, збирання і виховання партійних кадрів, згуртування їх в загально-російську бойову централізовану марксистську партію.

Іскрівські організації РСДРП на Україні, як і в усій Росії, виникли в результаті боротьби і перемоги революційно-марксистського іскрівського напрямку над опортуністичним «економістським» напрямком у місцевих соціал-демократичних групах і організаціях, які існували в країні ще з 80-х років XIX ст.

З часу виходу першого номера газети «Искры» і майже весь 1901 рік був періодом невтомної діяльності Леніна по створенню широкої сітки агентів і кореспондентів «Искры», по створенню її опорних пунктів в особі перших іскрівських груп. Так, в ряді міст Росії, а також в Полтаві, Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Кременчуці, Херсоні та інших містах України виникли перші іскрівські групи вже через декілька місяців після виходу газети «Искра».

На Україну для створення іскрівських груп та організацій і спрямовування їх діяльності В. І. Ленін постійно направляв агентів і кореспондентів. В різні часи на Україні працювали агентами і кореспондентами «Искры» І. Бабушкін, І. Лалаянц, Р. Землячка, брати О. і П. Цюрупи, Д. Ульянов, М. Бауман, П. Красіков, В. Ногін, Ф. Ленгник, В. Шелгунов, М. Цхакая та інші. В своїх спогадах Р. С. Землячка пише: «В 1901 році я одержала від Володимира Ілліча лист про те, що я призначаюсь агентом «Искры» і повинна негайно виїхати в Одесу»¹. Протягом 1901 року в Одесу були направлені агентами «Искры» також брат Леніна — лікар Д. Ульянов, К. Левицький та інші, в Київ — Афанасьєва, в Харків — Л. Радченко, в Катеринослав — В. Шелгунов та інші. За допомогою агентів і газети «Искры» В. І. Ленін мав зв'язки з більшістю соціал-демократичних і робітничих організацій України.

Ленін через агентів систематично давав конкретні вказівки і поради місцевим практикам в їх революційній діяльності. «Ми знали дуже докладно, — писала Н. К. Крупська, — хто із агентів «Искры» що робить, і обговорювали з ними всю їх роботу, коли між ними рвалися зв'язки, зв'язували їх між собою, повідомляли про провали та ін.»².

Без регулярної масової доставки «Искры» неможливо було б вести успішної боротьби з кустарництвом і ідейним розбродом в місцевих соціал-демократичних організаціях. «Взагалі, — писав В. І. Ленін, — головне для нашої справи тепер — перевозка, перевозка і перевозка. Хто хоче нам допомогти, нехай

¹ «Правда», № 213, 4 серпня 1938 р.

² Н. К. Крупська. Спогади про Леніна. Держполітвидав, 1957 р., ст. 62.

цілковито наляже на це»¹. Агенти «Искры» і іскрівські групи України, виконуючи вказівки Леніна, внесли значний вклад в справу перевезення з-за кордону і поширення газети «Искры» по всій Росії. Перший великий транспорт «Искры» прибув у Полтаву вже в січні 1901 року². В результаті енергійної діяльності найбільшої іскрівської групи з центром в м. Полтаві з-за кордону в Росію до лютого 1902 року було доставлено 40 пудів іскрівської літератури³.

Крім іскрівців постійно допомагали транспортувати «Искру» через Львів на Київ в Росію трудящі західноукраїнських земель, які були відділені від рідного українського і братнього російського народу «тільки солдатським кордоном»⁴. Про мужність і пролетарську солідарність трудящих Галичини в справі транспортування іскрівської літератури писала в 36 номері газета «Искра».

«Искра» повідомляла про такий випадок. Одного разу на прикордонну з Росією станцію прибув вантаж «Искры». Селяни-галичани, які прийшли за цим вантажем, щоб далі переправити його за кордон, були затримані поліцією. Австрійські і російські жандарми запропонували цим селянам перейти кордон і видати тих, хто на російській території мав одержати цей вантаж. Але селяни не зрадили і не видали своїх братів українців⁵.

В прикордонних селах Подільської губернії агенти «Искры» з допомогою місцевого населення також зуміли добре налагодити доставку іскрівської літератури через кордон. В селах Ісаківці, Жванець, Чернокозинці, Милівці, Шустівці Подільської губернії довірені люди, добре знаючи місцевість, відвозили літературу у віддалені від кордону населені пункти. Через Львів — Броди — Теофіполь — Київ до березня 1903 р. було переправлено в Росію близько 80 пудів іскрівської літератури⁶.

Багато транспортів «Искры» було доставлено морським шляхом в Одесу і Херсон⁷. Деталі морського транспортування «Искры» встановлюються на основі листів, які надсилав рідним з Олександрії (Єгипет) коچهгар пароплава «Королева Ольга» К. Третьяков⁸. Пізнавальний інтерес має «Опись изданий», складена під час арешту вантажу на цьому пароплаві в

¹ Ленинский сборник VIII, ст. 149 (В. И. Ленин, т. XXVIII, ст. 78).

² «Каторга и ссылка», № 4(17), 1925, ст. 16.

³ «Пролетарская революция» № 1(72), 1928, ст. 152.

⁴ «Искра» № 6, 1 червня 1901 р.

⁵ «Искра», № 36, 15 лютого 1903 р.

⁶ Ленинский сборник VIII, стор. 175.

⁷ Шлях Олександрія — Херсон був організований О. Д. і П. Д. Цюрупами.

⁸ ЦДІАМ, ф. 102, ОВ, 1898, спр. 5, ч. 19, л. «Г», арк. 157, 158, 159, 163, 164, 165, 166.

Олександрії 10 вересня 1902 року. Цей вантаж складався з 23 екземплярів журналу «Заря» № 2 — 3, 945 примірників газети «Искра» від 13 до 19 номера, брошур: «Тифлисское рабочее движение» — 183 прим., «Обуховская оборона» — 15 прим., «В защиту иваново-вознесенских рабочих» — 44 прим., «Кто чем живет?» — 14 прим., «Манифест Коммунистической партии» — 6 прим. і 94 прим. праці Леніна «Що робити?»¹.

Іскрівці Катеринослава самостійно організували транспортування «Искры» через кордон в районі Хотинського лісу (зараз Чернівецька область)². Отже іскрівці на Україні проявили безмежну відданість великій справі транспортування і поширення «Искры» по всій Росії.

Безумовно, на Україні «Искра» була поширена більше, ніж в інших районах країни, але попит на газету не повністю задовольнявся. Про популярність «Искры» на Україні писала в одному з листів у жовтні 1901 року Н. К. Крупська: «Був лист з Півдня. Пишуть, що попит (у Києві, Харкові, Катеринославі) на літературу величезний. Робітники читають і розуміють «Искру»³.

Виконуючи вказівки Леніна, іскрівці на Україні несли марксистсько-ленінські ідеї в широкі верстви робітничого класу. Вони організували колективне читання «Искры» в гуртках. «Незважаючи на те, — пише в своїх спогадах Г. І. Петровський, — що ми одержували лише три примірники «Искры», робота була організована так, що із змістом кожного номера «Искры» ми знайомили багатьох робітників»⁴. Далі він пише: «Робітники, і особливо ми, члени комітету, з величезним нетерпінням чекали появи кожного номера цієї прекрасної газети. «Искра» давала нам, членам комітету, і робітникам багато знань і збагачувала досвід нашої боротьби з царизмом»⁵.

Ленінська «Искра» була рідною і зрозумілою для робітників, селян і передової інтелігенції. Багато номерів «Искры» читали в містах і селах Галичини. В. Бонч-Бруевич повідомляє, що, з відома В. І. Леніна, він надсилав І. Я. Франку постійно, номер за номером «Искру», а також усі найголовніші видання революційної соціал-демократії, в тому числі «Що робити?» та інші праці В. І. Леніна⁶.

Всі кореспонденції, що надходили в редакцію «Искры» з України, в тому числі і з Галичини, користувались особливою увагою Леніна. На сторінках «Искры» майже в кожному номері широко висвітлювався робітничий і соціал-демократичний

¹ ЦДАМ, ф. 102, ОВ, 1898, спр. 5, ч. 19, л. «Г», арк. 184.

² ДОДА, ф. 4, 1903, спр. 3225, арк. 1 — 500.

³ Социал-демократическое движение в России. М., 1928, ст. 86.

⁴ ДОДА, ф. 88 с, спр. 9, арк. 2.

⁵ Там же, арк. 1.

⁶ Іван Франко у спогадах сучасників. Книжково-журнальне видавництво, Львів, 1956 р., ст. 348.

рух на Україні. В п'ятдесят одному номері ленінської «Искры» надруковано близько 500 статей, кореспонденцій, листів, заміток і хронікальних повідомлень про Україну.

В. І. Ленін постійно піклувався про ідейне і організаційне зміцнення РСДРП на іскрівських позиціях. Він подавав велику допомогу людьми і порадами іскрівцям України, що забезпечувало успішну боротьбу в місцевих організаціях з «економістами», «южноробоченцями», есерами та буржуазними націоналістами всіх мастей. В результаті тривалої і принципово вірної боротьби прихильників ленінської «Искры» проти ворогів марксисту в місцевих соціал-демократичних організаціях на Україні, як і в Росії, настав розкол між двома течіями в рядах російських соціал-демократів. Так, у 1901 році виділилась з Київського комітету, в якому переважали «економісти», іскрівська настроєна група «Рабочая воля». Поза Одеським комітетом РСДРП утворилась іскрівська «Південно-революційна група соціал-демократів».

Боротьба за визнання ленінської «Искры» керівним органом була стрижневою в рядах російської соціал-демократії. Ленін вимагав від іскрівців завоювання на бік «Искры» всіх комітетів РСДРП. «Це — головне завдання, — писав Ленін, — бо інакше нас неминуче відтіснять»¹.

Поставлене Леніним завдання вирішувалося іскрівцями на Україні в різний час і в різних умовах, специфічних кожній соціал-демократичній організації. Особливістю завоювання комітетів РСДРП України на бік «Искры» було те, що іскрівцям приходилось вести боротьбу проти опортуністичної групи «Южный рабочий». Опортуністичне нутро «южноробоченцев» викрив В. І. Ленін. Він відзначав, що «южноробоченцы» на словах визнавали «Искру» своїм керівним органом, а на ділі «...переслідували свої особливі плани і відзначались нестійкістю в принципіальному відношенні»².

В Катеринославському, Київському, Харківському комітетах РСДРП в результаті принципової боротьби з народниками, «легальними марксистами», «економістами», «южноробоченцями» і буржуазними націоналістами визначився перехід на іскрівські позиції уже наприкінці 1901 року. Як повідомляє Г. І. Петровський, ще взимку 1901 року в його квартирі в результаті дискусії переважна більшість Катеринославського комітету (12 із 15 присутніх) вирішила, що комітет твердо стане на позиції «Искры»³. Є підстави вважати, що в той час, коли в Катеринославському комітеті РСДРП переважали іскрівці, було можливим офіційно визнати «Искру» керівним органом комітету, але в зв'язку з тим, що «провали» комітету трапля-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 34, ст. 80.

² В. І. Ленін, Твори, т. 7, ст. 185.

³ ДОДА, ф. 88с, сп. 9, арк. 1.

лися майже кожного місяця, які приводили до частоті зміни працівників організації, «організація переживала постійне хитання». Часті арешти іскрівців нерідко відтягували час визнання «Искры» керівним органом комітетами РСДРП на Україні.

Київський комітет уже в кінці 1901 року також визначався як іскрівський.

Кореспондент «Искры» І. Г. Леман-Смідович в листі до редакції «Искры» 1(14) грудня 1901 року повідомляла, що Київський комітет на той час складався з людей «всією душою прихильних до «Искры», що постійний її представник «ручиться за вірність комітету «Искре» і за свій вплив на нього», що комітет від кожного вступаючого в організацію «вимагає визнання принципової солідарності з «Искрой»¹. В цьому ж листі відзначається, що на одному із засідань комітету його членом було запропоновано вказати на той орган, з яким вони солідарні. І всі члени комітету визнали «Искру» виразницею своїх поглядів, «...всі без усяких застережень і тільки 2 з деякими застереженнями»². В доповіді «Організації «Искры» також говориться, що в кінці листопада 1901 року Київський комітет був «безумовно на боці «Искры»³.

1 листопада 1902 р. Київський комітет РСДРП прийняв рішення про визнання «Искры» своїм керівним органом. Але в грудні «економісти», скориставшись арештом ряду іскрівців і тим, що агент «Искры» Ф. Ленгник не ввійшов до складу комітету, скасували це рішення комітету. В. І. Ленін вживав всіх заходів, щоб іскрівці Києва негайно відвоювали комітет у «економістів». В листах Київському комітету і Організаційному комітету Ленін критикував помилки Ф. Ленгника і вимагав від нього негайно вступити в комітет, щоб остаточно викрити «економістів» і забезпечити перехід комітету на позиції «Искры»⁴.

В. І. Ленін подавав всебічну допомогу «Південно-російській групі соціал-демократів», слідкував за її сміливою і рішучою боротьбою з «економістами» Одеського комітету РСДРП. Так, В. І. Ленін через встановлений Н. К. Крупською зв'язок постійно вимагав інформувати його про діяльність групи. В листі від 22 січня 1902 року в Одесу Крупська просила вислати редакції «Листки», які видавались «Південно-російською групою» і повідомити про роботу соціал-демократів⁵. В другому листі в Одесу (17 лютого 1902 року) Крупська писала: «Цими днями надішлемо в книзі проект травневої листівки. Дайте відповідь, будь ласка, як можна швидше (не пізніше 1-го березня) на такі питання: а) чи згодні ви прийняти проект; б) якщо так, то

¹ Архів ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, інв. № 28193, арк. 1.

² Там же.

³ Журнал «Пролетарская революция», № 1(72), 1928, ст. 157.

⁴ Див. В. І. Ленін, т. 34, ст. 105, 112.

⁵ ЦДІАМ, ф. 102, ОВ, спр. 825, ч. III, арк. 111.

які зміни і підпис пропонуєте. Скільки примірників необхідно. Передайте один примірник комітету і попросіть відповіді на ці ж питання. Ждемо відповіді¹.

«Південно-російська група соціал-демократів» була «найбільш дійовою організацією в Одесі»². В той час, коли Одеський комітет, який стояв на «економістських» позиціях, ніякої, по суті, роботи не проводив, «група» розгорнула велику усну і друковану політичну пропаганду і агітацію. Дві прокламації, які були видані групою, передруковані в газеті «Искра».

В листі до редакції «Искры» автор під кличкою «Одесит» розповідає про ту вперту боротьбу, яка проводилась між прибічниками «Искры» і її ворогами в Одесі³. В результаті, після деякого відходу Одеського комітету від принципів «економізму», по рекомендації редакції «Искры» «Південно-революційна група соціал-демократів» в червні 1902 року влилась в ряди Одеського комітету. Але оскільки «економісти» продовжували сковувати діяльність іскрівців, прибічники «Искры» вийшли із складу комітету РСДРП і створили «Південно-революційний союз». «Союз» зразу ж твердо став на іскрівські позиції. Коли позиції «Искры» в Одесі стали міцними, В. І. Ленін 16 грудня 1902 року направив К. О. Левітському листа, в якому вимагав: «Войти в комитет непременно, войти и повести агитацию за необходимость примкнуть к общерусской организации, надо, одновременно с тем, воздействовать и на Южный союз в том же направлении. Существование двух организаций в одном городе — ненормальное явление, и надо, чтобы они в конце-концов слились и образовали искровский комитет»⁴.

Ці вказівки В. І. Леніна мали величезне значення для одеських іскрівців, які в кінці 1902 року утворили єдиний іскрівський комітет РСДРП. Члени Одеського іскрівського комітету розгорнули широку агітаційну і літературно-видавничу роботу, поширювали революційні ідеї серед робітників, матросів і солдатів і селян. Вони поширювали свій вплив і на соціал-демократичні організації Миколаєва, Херсона, Єлисаветграда⁵.

В міру посилення позицій ленінської «Искры» в усіх місцевих організаціях пошвидко зростала їх революційна діяльність. Так, наприклад, протягом листопада 1901 по березень 1902 року іскрівці Київського комітету РСДРП видали друкарським способом 35 прокламацій і листівок різних назв в кількості 35 тис. екземплярів⁶. Іскрівці Катеринослава в своїй друкарні крім листівок і відозв передруковували статті «Искры», а в 1903 році передруковували брошуру В. І. Леніна «Лист до това-

¹ ЦДІАМ, ф. 102, ОВ, сп. 825, ч. IV, арк. 53.

² Архів ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 3у, інв. № 7877, арк. 3.

³ Там же, ф. 24, оп. 1у, інв. № 27705, арк. 2.

⁴ Ленинский сборник XIII, ст. 139.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 386, 1903 р., спр. 271, арк. 17.

⁶ Архів ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 1у, інв. № 28208, арк. 1.

ришів про наші організаційні завдання». Це була перша робота Леніна, видана на Україні. Катеринославська організація одна з перших на Україні поклала початок боротьби за перетворення в життя ленінської ідеї союзу робітничого класу і селянства. Для проведення пропагандистської і агітаційної діяльності серед селян Катеринославський комітет уже в 1901 році організував соціал-демократичний гурток в селі Зеленому, Верхньодніпровського повіту під назвою «Зіронька»¹.

За зразком гуртка «Зіронька» соціал-демократичні гуртки були створені в ряді сіл Катеринославської, Київської, Чернігівської та інших губерній. Газета «Искра» відзначала, що робота соціал-демократів серед селян була не безрезультатною².

Борючись за зміцнення зв'язків з масами, розгортаючи революційну критику і самокритику, ленінська «Искра» виховувала кадри в душі вірності марксизму. Вирішальний етап боротьби за перемогу ідей «Искры» в соціал-демократичних організаціях Росії настав з виходом у світ і поширенням книги В. І. Леніна «Що робити?». Важливе значення в справі розмежування з опортуністами і створення марксистської партії мав ленінський проект програми, опублікований в 21 номері «Искры». В цій програмі був даний марксистський аналіз історичних умов розвитку революційного робітничого руху в Росії, узагальнений досвід роботи іскрівських організацій. Вивчення проекту програми сприяло підвищенню теоретичного рівня та ідейного згуртування революційної частини соціал-демократів, участь якої в керівництві революційним рухом, за висловом Леніна, ставала все більш широкою, активною, прямою. В боротьбі з ворогами марксизму за перемогу революційного марксистського напрямку, за підготовку II з'їзду партії соціал-демократичні організації України зміцнилися, загартувалися. На місцях вирости кадри професіоналів-революціонерів: Г. Петровський, А. Шестаков, К. Ворошилов, О. Цюрупа та інші.

Завдяки безустанним турботам В. І. Леніна і невтомної діяльності місцевих іскрівців, ідеї ленінської «Искры» стали провідними в усіх більш-менш великих соціал-демократичних організаціях на Україні. Слідом за Петербурзьким та іншими комітетами РСДРП в кінці 1902 року і в першій половині 1903 року своїм керівним органом визнали «Искру» Харківський, Київський, Одеський, Катеринославський, Миколаївський, Херсонський, Полтавський та інші комітети РСДРП на Україні. «Весь цвіт свідомого пролетаріату,— вказував В. І. Ленін,— став на сторону «Искры»³.

Искрівські організації України, які твердо стали на позицію ленінської «Искры», подавали величезну допомогу Леніну і Організаційному комітетові по підготовці II з'їзду РСДРП.

¹ ЦДІАМ, ф. 102, 7-д-во, 1902, сп. 130, арк. 9.

² Див. «Додаток» до «Искры» № 52.

³ В. І. Ленін, т. 21, ст. 290.

Іскрівці України розгорнули велику організаційно-партійну і агітаційно-масову роботу серед робітників, селян, в армії і флоті. Тільки одним Київським комітетом РСДРП з вересня 1902 по 2 травня 1903 року було надруковано 42 листівки загальним тиражем 50.500 екземплярів¹. Близько 100 тисяч листівок надрукували і поширили протягом квітня — травня іскрівці Одеси. Активно працювали в цей час також друкарні Катеринославського і Миколаївського комітетів РСДРП.

Близьким підтвердженням перемоги іскрівських ідей в рядах більшості місцевих організацій РСДРП на Україні, свідченням зрілості і боєздатності цих організацій є активна участь широких верств трудящих України в загальному політичному страйку 1903 року на півдні Росії. По своїй масовості, кількості учасників і організованості цей страйк не мав собі рівних в історії революційної боротьби робітничого класу в Росії. На Україні в цьому страйку брало участь близько 100 тисяч чоловік. Загальний страйк 1903 року — одна з яскравих сторінок, вписаних в славну історію діяльності ленінської «Искры».

За активну, цілеспрямовану діяльність Організаційний комітет по підготовці II з'їзду партії надав Київському, Одеському, Катеринославському, Харківському, Миколаївському комітетам РСДРП право надіслати своїх делегатів на II з'їзд партії. На з'їзд були послані делегати від групи «Южный рабочий» і «Союзу гірничозаводських робітників».

Ленінський план побудови марксистської партії здобув перемогу. На II з'їзді РСДРП в 1903 році була створена дійсно революційна марксистська робітничка партія більшовиків — партія нового типу, до складу якої ввійшли і більшовицькі організації України. Разом з усією партією більшовицькі організації України росли і загартувувались в революційних битвах трьох російських революцій. В буремні революційні роки, в липні 1918 року, вони об'єднались в Комуністичну партію України, як складову і невід'ємну частину єдиної марксистсько-ленінської партії нашої країни.

Комуністична партія України, керована ЦК КПРС, віддана вченню марксизму-ленінізму, є провідною силою українського народу, який самовіддано бореться в братерському співробітництві з усіма народами СРСР за торжество комунізму.

¹ Доклады социал-демократических организаций II съезду РСДРП, Москва, 1930, ст. 231.

І. І. ЧЕРВІНКІН-КОРОЛЬОВ,

кандидат історичних наук.

ДОПОМОГА США І АНГЛІЇ ЮДЕНИЧУ В ПОХОДІ НА ПЕТРОГРАД ВОСЕНИ 1919 Р.

Одним із завдань Радянського Союзу, країн соціалістичного табору і всіх миролюбних сил в боротьбі за мир і дальше ослаблення міжнародної напруженості є наполегливе і своєчасне викриття підривних дій ворогів миру, підвищення пильності до підступів сил агресії і війни. В світлі цього завдання досить актуальне значення набуває вивчення історії іноземної воєнної інтервенції проти Радянської Росії в 1918—1920 роках. Викриття загарбницьких планів і дій іноземних інтервентів в роки громадянської війни допомагає глибше зрозуміти і показати неспроможність, шкідливість і згубність для людства позиції тих войовничих мілітаристських кіл з імперіалістичного табору, які, як говорив М. С. Хрущов, — «...намагаються повернути хід міжнародних подій назад на шлях «холодної війни» і заострення відносин між країнами»¹.

Питання про роль імперіалістів США і Антанти в організації походів білогвардійської армії Юденича на Петроград в 1919 році не є новим в радянській історичній літературі. Воно вже знайшло певне висвітлення в роботах О. Берьозкіна, Б. Штейна, Г. Караєва, О. Рісс і А. Гронського та інших авторів². Проте деякі важливі сторони цього питання розроблені ще недостатньо. Це стосується, зокрема, висвітлення ролі США і Англії в підготовці нападу білогвардійців на Петроград восени 1919 року, під час другого походу Антанти.

¹ М. С. Хрущов, Про міжнародне становище і зовнішню політику Радянського Союзу. Доповідь на III сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1959 р., Держполітвидав УРСР, К., 1959, стор. 41.

² А. Березкин. США — активный организатор и участник военной интервенции против Советской России (1918—1920 гг.). М., 1952.

Б. Е. Штейн, «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919—1920 гг.), М., 1949; Г. Н. Караев. В боях за Петроград. М., 1951; О. Рісс и А. Гронский. Помощь США белогвардейцам в нападении на Петроград, «Вопросы истории» № 9, 1951 г.

Критично аналізуючи документи відомої американської публікації¹, матеріали 3-го тома першої серії «Документів британської зовнішньої політики»², а також архівні та деякі інші джерела, автор даної статті ставить своєю метою вяснити, головним чином, питання про роль США і Англії в формуванні, постачанні й озброєнні білогвардійської північно-західної армії Юденича, а також, частково, про допомогу імперіалістів США і Англії Юденичу, здійснену вже в ході самого нападу на Петроград. Щодо інших сторін проблеми, зокрема, про намагання США й Антанти втягти в похід на Петроград прибалтійські країни, про спроби використати для захоплення Петрограда восени 1919 року німецькі війська тощо, то вони висвітлюються в даній статті лише в загальній формі і становлять собою предмет спеціального дослідження.

* * *

У зв'язку з провалом першого походу Антанти міжнародний імперіалізм літом 1919 року задумав новий план походу проти Радянської Росії. Головного удару Радянській республіці повинна була завдати білогвардійська армія Денікіна. Перед нею ставилося завдання шляхом наступу з півдня захопити Москву.

Важливою складовою частиною другого походу Антанти був новий напад на Петроград. Він розглядався імперіалістами як допоміжний удар по Радянській республіці. Його повинна була завдати армія Юденича разом з білогвардійськими бандами, що знаходились в Прибалтиці, а також білофінни й білоєстонці при підтримці військово-морського флоту Англії й США. «Найбільший ненависник Радянської Росії»³ тодішній військовий міністр Англії У. Черчилль, один із найактивніших натхненників і організаторів другого походу Антанти, який назвав його «походом 14 держав», розраховував, що Петроград повинен впасти у вересні, а Москва — в грудні 1919 року.

Основні надії на захоплення Петрограда імперіалісти, як і під час першого походу Антанти, покладали на білогвардійську так звану північно-західну армію генерала Юденича. Вона повинна була відіграти роль головної ударної сили міжнародного імперіалізму на Північно-Західному фронті антирадянської інтервенції.

В літніх боях з радянськими військами білогвардійській армії Юденича було завдано серйозної поразки і сили її виявились значно підірваними. В кінці серпня 1919 року ця армія нара-

¹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, Washington (U. S. Publications of the Department of State); 1919, Russia, 1937, Paris Peace Conference, vol. I—XIII, 1942—1947.

² Documents on British Foreign Policy, 1919—1939, First Series, vol. III, London, 1949, (Foreign Office Publications).

(Далі—Documents on British Foreign Policy, т. III.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 285.

ховувала до 15 тис. чоловік і займала невелику територію на захід від озера Самро вздовж Чудського озера й кордону з Естонією¹. Білогвардійці, як це видно з листа Юденича до англійського міністра закордонних справ Бальфура від 12 вересня 1919 року, особливо гостро відчували нестачу продовольства, обмундирування і взуття².

Якщо врахувати, що армія Юденича була, за цілком правильною характеристикою Й. В. Сталіна, «армією без тилу»³ і на відміну від армії Колчака не мала, як писав Й. В. Сталін, ні простору, ні людського матеріалу, ні хліба⁴, то стане ясным, що імперіалістам США і Антанти довелось докласти великих зусиль до того, щоб підготувати цю армію для нового нападу на Петроград: забезпечити її продовольством, одягти і озброїти, поповнити людськими силами.

Поповненням армії Юденича людськими силами імперіалісти змушені були зайнятися ще з літа 1919 року в зв'язку з великими втратами, яких зазнали білогвардійці в боях з Червоною Армією. Основним джерелом поповнення армії Юденича стали білогвардійські банди Лівена, Бермонта-Авалова й інших авантюристів. Ці банди, сформовані німецькими імперіалістами в Прибалтиці ще восени 1918 року, після поразки Німеччини перейшли на утримання США і Антанти.

Придушивши навесні 1919 року з допомогою цих банд Радянську владу в Латвії, англо-американські інтервенти вирішили використати їх для боротьби проти Радянської Росії. З ініціативи і при активній участі американських агентів — глави місії США в Прибалтиці підполковника Гріна і начальника американської військової місії в Берліні генерала Гаррієса банди Лівена й Бермонта-Авалова поповнювались за рахунок російських «добровольців», завербованих в німецьких таборах для військовополонених. Дії генерала Гаррієса і підполковника Гріна повністю схвалювались урядом США. В цьому легко переконатись, ознайомившись із змістом телеграми американської делегації в Парижі на ім'я Гріна від 10 липня 1919 року. Як повідомлялось в цій телеграмі, американська делегація запропонувала генералу Гаррієсу діяти в цьому відношенні на свій розсуд. Єдина вказівка, зроблена Гаррієсу, полягала в тому, щоб полонені, яких направляли Лівену, більш ретельно відбирались і не скористались вербуванням їх в білогвардійські загони «як приводом для дострокового звільнення»⁵.

Виконуючи вказівки свого уряду, американські агенти систематично направляли для поповнення білогвардійських банд в Прибалтиці загони військовополонених. 31 липня 1919 року

¹ Г. Н. Караев, назв. праця, стор. 138.

² Див. Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 138.

³ Й. В. Сталін, Твори, т. 4, стор. 270.

⁴ Там же, стор. 269.

⁵ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 681.

начальник англійської військової місії в Латвії генерал Бурт писав із Риги начальнику так званої об'єднаної союзної місії¹ англійському генералу Гофу, що «російські загони продовжують перебувати для Бермонта з Польщі і Німеччини. 1200 полонених прибуло в Мітаву вчора»².

Це робилося в повній відповідності з рішенням союзників про те, що всі російські військовополонені, які знаходились в німецьких таборах (за заявою Бальфура, на засіданні ради міністрів закордонних справ Паризької конференції їх нараховувалось більш як 500 тисяч) повинні були направлятись в прибалтійські країни, на північ Росії, на Кубань і на Кавказ з метою зміцнення сил білогвардійців³. Однак, як справедливо відзначає О. В. Берьозкін, це рішення імперіалісти США і Антанти не змогли виконати в повній мірі. Переважна більшість військовополонених відмовилась воювати на боці білогвардійців і інтервентів.

В той час як представники США і Антанти поповнювали білогвардійські загони в Прибалтиці і, зокрема, банди Бермонта-Авалова російськими військовополоненими, командуючий розташованої в Латвії 6-ої німецької армії генерал фон-дер Гольц за завданням свого уряду почав включати у війська Бермонта-Авалова німецькі загони⁴. Одночасно німецькі монополії фінансували цю армію і постачали її озброєнням, військовим спорядженням і боеприпасами. Крім білогвардійського «північно-західного уряду», створеного союзниками, в Берліні був сформований ще один «уряд» — «західноросійський» на чолі з генералом Біскупським⁵. Цей «уряд» був зв'язаний з армією Бермонта-Авалова, або як вона стала називатись «західною армією». Правлячі кола Німеччини розраховували використати спільну з Антантою участь в антирадянській інтервенції для того, щоб закріпитися в Прибалтиці, перетворити її в колонію німецького імперіалізму і цим в якійсь мірі компенсувати себе за поразку в світовій війні.

Ці дії німецьких імперіалістів були добре відомі імперіалістам США і Антанти, але вони не заперечували проти них, розраховуючи використати армію Бермонта-Авалова разом з німецькими загонами, які входили в неї, для боротьби з Радянською Росією. Б. Е. Штейн зазначає, що, згоджуючись на перетворення німецьких військ у «російські», держави Антанти

¹ Ця місія в складі 26 офіцерів прибула в Прибалтику 26 травня 1919 року. Головний штаб її був організований в Гельсінгфорсі. В Лібаві і Ревелі були організовані відділи цієї місії. Місія генерала Гофа стала керівним центром зосередження контрреволюційних сил у Прибалтиці і Фінляндії для захоплення Петрограда.

² Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 45.

³ Див. А. Березкин, назв. праця, стор. 137.

⁴ Б. Е. Штейн, назв. праця, стор. 255—257.

⁵ «Известия» за 28 листопада 1919 р.

хстїли з допомогою цього переодягання посилити армію Юденича з метою захоплення Петрограда¹. Так на ґрунті боротьби з Радянською республікою склався «єдиний фронт» двох ворогуючих між собою імперіалістичних угруповань. Однак цей блок роздирався глибокими внутрішніми суперечностями, в основі яких лежала боротьба за закабалення Прибалтики і які проявились дещо пізніше.

Формуючи білогвардійські банди в Прибалтиці і включаючи в них німецькі загони, союзники одночасно вживали заходів для поповнення цими бандами армії Юденича. В кінці липня 1919 року почали перекидатись під Нарву білогвардійські загони Лівена. 22-го липня 1919 року загін білогвардійців кількістю 1500 чоловік був перевезений під Нарву з Риги. Між генералом Гофом і Лівеном була досягнута «угода» про перекинення загонів останнього на допомогу Юденичу². 2 серпня 1919 року з Лїбави на допомогу Юденичу було перекинуто ще три тисячі білогвардійців³. На початку серпня 1919 року в Ригу з Ревеля прибув англійський транспорт «Принцеса Маргарита» спеціально для перевезення білогвардійських банд Лівена на Нарвський фронт⁴.

В цей же час американо-англійські інтервенти зробили першу спробу перекинути під Петроград армію Бермонта-Авалова. Генерал Бурт на початку серпня віддав наказ Бермонту рухатись під Нарву. Однак Бермонт, за спиною якого стояли німецькі імперіалісти, відмовився виконати цей наказ, про що генерал Бурт повідомляв Бальфуру в листі від 6 серпня 1919 року⁵. Але й після цього основна маса військовополонених, що їх направляв в Прибалтику генерал Гарріес, включалась інтервентами в армію Бермонта-Авалова. 29 серпня 1919 року англійський генерал Марч, який з 21 серпня виконував обов'язки начальника об'єднаної союзної місії в Прибалтиці і Фінляндії замість відкликаного генерала Гофа, повідомляв Бальфуру, що він віддав наказ про включення в армію Бермонта «якомога більшого числа військовополонених»⁶. Наскільки великі надії покладали інтервенти на використання білогвардійсько-німецької армії Бермонта-Авалова для походу на Петроград, може свідчити той факт, що генерал Марч навіть пропо-

¹ Б. Е. Штейн, назв. праця, стор. 257.

² Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 42.

³ Див. George Stewart, The White Armies of Russia, New-York, 1933, стор. 225.

⁴ Центральний Державний архів Військово-Морського Флоту (ЦДАВМФ), ф. 92, 1918, оп. 1, спр. 444, арк. 1.

⁵ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 51.

⁶ Там же, стор. 83.

нував замінити Бермонтом Юденича на посту командуючого Північно-Західним фронтом антирадянської інтервенції¹.

Що ж до сформованих при активній участі американських і англійських інтервентів і перекинутих під Нарву білогвардійських загонів Лівена, то вони були зведені в п'яту, так звану лівенську дивізію північно-західної армії. Ця дивізія нараховувала більше п'яти тисяч солдатів і офіцерів, була особливо добре озброєна і стала ядром армії Юденича.

Одночасно з поповненням білогвардійської північно-західної армії людськими силами, імперіалісти США й Антанти вживали всіх заходів до забезпечення її продовольством, військовим спорядженням і озброєнням. Особливо активно діяли в цьому відношенні американці. Досить сказати, що постачання білогвардійців продовольством вони повністю взяли на себе і здійснювали його через АРА у величезних розмірах. 16 липня 1919 року голова АРА Герберт Гувер підписав з уповноваженим Колчака угоду, згідно з якою АРА зобов'язалась постачати північно-західній армії Юденича, а також білогвардійським бандам, що формувалися в Латвії, борошно, бекон, лярд, конденсоване молоко тощо. Продовольство належало доставляти у Виборг, Ревель і Гельсінгфорс протягом липня — серпня, але не пізніше вересня 1919 року. Для перевезення продовольства АРА виділяла сім пароплавів². Продовольство поставлялося в кредит, оплатити його слід було до 30 червня 1921 року, про що уряд Колчака дав спеціальне фінансове зобов'язання³.

Уряд США надавав підготовці білогвардійської армії для походу на Петроград дуже великого значення і приділяв своєму ставленнику Юденичу виняткову увагу. Про це свідчить такий факт. 25 серпня 1919 року державний секретар США Лансінг через американського посла в Парижі повідомляв Гувера, що 6 тисяч тонн борошна, які чекав Юденич для його армії, прибули в Ревель, але були передані естонцям. Це викликало протест з боку Юденича, який вимагав, щоб борошно було передано білогвардійцям. Лансінг просив Гувера вжити всіх необхідних заходів для постачання в першу чергу військ Юденича, «чий рух розглядається як такий, що має велике значення»⁴.

У відповідь на цю телеграму Гувер в кінці серпня повідомляв державного секретаря, що в Ревель прибув пароплав «Ре-

¹ В цьому ж листі до Бальфура від 29 серпня 1919 року Марч писав: «Бермонт має сильніший характер і рішучість, ніж Юденич, і на мій погляд більш підхожий для того, щоб розвинути серйозну ситуацію на сході».

² Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 694.

³ Текст цього зобов'язання в документах держдепартаменту США не опублікований, про що зроблена відповідна помітка. Див. Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 693.

⁴ Там же, стор. 705.

дондо» з п'ятьма тисячами тонн борошна, яке передається в розпорядження генерала Юденича. Крім того, писав Гувер, Юденич має 10 тисяч тонн борошна і бобів, які зберігаються у Виборзі і в Нарві¹.

Американські поставки продовольства для білогвардійців йшли безперервним потоком і вже у вересні 1919 року набагато перевищували дійсні потреби армії Юденича. Член білогвардійського північно-західного «уряду» меншовик Горн, який займав у цьому «уряді» посаду «державного контролера», свідчить, що американці протягом вересня 1919 року доставили армії Юденича борошна в три рази більше того, що могло витратити навіть білогвардійське інтенданство, яке навмисно перебільшувало склад армії Юденича на 25 проц.² Тільки у Виборзі восени 1919 року було більш 30 тисяч тонн американського борошна, яке, як писав 15 грудня Лансінг спеціальному уповноваженому США у Прибалтиці Джону Гейду, було відправлено під час руху Юденича проти Петрограда і вважалось власністю білогвардійців³.

Поставки продовольства для білогвардійських банд Юденича були одним із заходів, з допомогою якого американські імперіалісти намагалися досягти основної військово-політичної мети — захопити Петроград і завдати поразки Радянській державі. Одночасно вони дістали можливість на дуже вигідних умовах позбутися лишків продовольства, яке не знаходило збуту в США.

Розплачуватись за це продовольство повинен був зрештою російський народ на умовах надзвичайно тяжких для нього і вигідних для американських монополістів. Не випадково останні приховали зміст фінансового зобов'язання, виданого «урядом» Колчака американській адміністрації допомоги (АРА). З інших джерел відомо, що укладаючи угоди з білогвардійцями, американці вимагали гарантувати всі свої витрати природними багатствами Росії, якими вони прагнули оволодіти після встановлення в країні білогвардійського режиму. Так, згідно з угодою між АРА і білогвардійцями від 11 червня 1919 року останні зобов'язались віддати в заставу АРА лісові масиви у Гдовському повіті⁴. Американці вимагали також оплати своїх поставок білогвардійцям золотом. Про це, як повідомляє в своєму щоденнику «міністр постачання» північно-західного «уряду» Маргулієс, поставив питання в розмові з ним представник АРА полковник Логан⁵.

¹ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 707.

² В. Горн. Гражданская война на северо-западе России. Берлин, 1923, стор. 235 — 236.

³ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 748.

⁴ А. Березкин, назв. праця, стор. 135.

⁵ М. Маргулієс. Год интервенции. Берлин, 1923, ч. II, стор. 89.

Характерно, що поставки продовольства американські інтервенти намагались зобразити як «благодіяння» для російського народу, хоч насправді доля народу їх цікавила найменше. В той час як білогвардійські банди постачались більш ніж у достатніх розмірах, населення окупованих інтервентами і білогвардійцями територій страшенно голодувало. Американські «благодійники» відкрито спекулювали продовольством, наживаючись на голоді і стражданнях розореного інтервентами населення. Наприклад, уже згадуваний Горн свідчить, що американці продавали борошно жителям Пскова по ціні, яка втриє перевищувала ціну на чорному ринку¹.

Американські імперіалісти поставляли Юденичу не тільки продовольство. Вище вказувалось, що білогвардійська північно-західна армія відчувала гостру нестачу взуття. Восени відсутність взуття ставала серйозною перешкодою для походу на Петроград. Враховуючи цю обставину, американці в другій половині вересня 1919 року доставили Юденичу близько 100 тисяч пар взуття, що приблизно в три рази перевищувало дійсні потреби північно-західної армії. Цілком очевидно, що США збували білогвардійцям залежалі товари, і поставки взуття Юденичу були для них вигідною торговельною операцією. Але в той же час ці поставки відіграли велику роль в підготовці нападу на Петроград. Не випадково «міністр постачання» північно-західного «уряду» Маргулієс 22 вересня 1919 року записав у своєму щоденнику: «Прибуло американське взуття — близько 100 тисяч пар. Врятовані!»². Отже, самі білогвардійці визнавали, що, надіславши взуття, американські інтервенти врятували їх, а значить зробили можливим наступ Юденича на Петроград восени 1919 року.

Однак справа не обмежувалась лише американськими поставками взуття. Восени 1919 року Сполучені Штати надали Юденичу серйозну допомогу озброєнням і військовим спорядженням.

Ще 22 липня 1919 року віце-консул США у Виборзі Імбрі повідомляв заступника державного секретаря про те, що Юденич звернувся до уряду США з проською надіслати йому польову і важку артилерію, кулемети, гвинтівки, вантажні автомобілі й інше військове спорядження, необхідне для армії на 100 тисяч чоловік, а пізніше — на 200 тисяч, «на тих же умовах, на яких надається продовольство». Імбрі писав, що між Юденичем і Англією вже існує домовленість про поставки озброєння, «однак Юденич бажає, щоб його просьба до уряду Сполучених Штатів розглядалась як секретна і щоб Англії про це не було повідомлено»³.

¹ В. Горн, назв. праця, стор. 71.

² М. Маргулієс, назв. праця, ч. III, стор. 14.

³ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 692.

З листами до уряду США про поставки озброєння Юденичу неодноразово звертався «посол» Колчака у Вашингтоні Бахметьєв. Так, у листі до державного секретаря від 4-го серпня 1919 року Бахметьєв звертав увагу на «тяжке становище», що створилося для білогвардійців під Петроградом. Оскільки, продовжував «посол» Колчака, становище для білогвардійців «е гострим» на всіх фронтах, то в цих умовах англійське військо-ве міністерство навряд чи зможе подати допомогу одночасно арміям Денікіна і Юденича і з цієї причини допомога Юденичу може бути ослаблена. «Єдиним шляхом до розв'язання труднощів,— закінчував Бахметьєв,— є одержання необхідних матеріалів із Сполучених Штатів»¹.

Ці звернення білогвардійців до американського уряду не можна вважати випадковими. Вони свідчать про те, що головні надії в справі постачання бандам Юденича озброєння білогвардійці тепер покладали не на англійських, а на американських імперіалістів. Однак, боячись розгнівати своїх англійських господарів, вони вважали за краще, щоб їх просьби залишались невідомими в Англії.

Звернення білогвардійців знайшли повну підтримку з боку правлячих кіл США. Наприклад, Гувер в одній з телеграм до державного секретаря Лансінга в кінці серпня 1919 року відкрито заявив, що, на його думку, «це зовсім нелогічно, коли підтримують Колчака і не підтримують Юденича озброєнням і провіантом»².

Керуючись «логікою» Гувера і йому подібних, американський уряд вжив заходів до задоволення просьб білогвардійців. В серпні державний департамент США дозволив передати Юденичу частину американського військового спорядження, яке залишилось у Франції після війни³. Американська ліквідаційна комісія у Франції негайно виділила для потреб Юденича 55 вантажних автомобілів і тисячу тонн санітарного обладнання⁴.

В кінці серпня 1919 року основною перешкодою в підготовці наступу на Петроград стала нестача морського транспорту. 26 серпня «посол» Колчака в Парижі Маклаков повідомляв в Омськ, що «дальше постачання армії Юденича союзниками припинено через нестачу транспорту»⁵. Враховуючи цю обставину, уряд США взяв на себе перевезення озброєння і військового спорядження, яке поставлялось Юденичу з Англії і Франції. 22 серпня 1919 року керівник американської делегації в Парижі Полк телеграфував державному секретареві про те, що

¹ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 697.

² Там же, стор. 707.

³ «Вопросы истории» № 9, 1951, стор. 122.

⁴ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 700.

⁵ «Красный Архив», т. 98, 1940, стор. 131.

французький уряд пообіцяв білогвардійцям надати для північно-західної армії озброєння і військове спорядження на 40 тисяч чоловік, а англійський — на 15 тисяч, але у Франції і у Англії невивистачає тоннажу для перевезення цих матеріалів. Полк просив задовольнити прохання білогвардійців і надати для перевезення озброєння Юденичу американські кораблі загальним тоннажем в 45 тисяч тонн, «враховуючи виняткову важливість продовження операцій на Петроградському фронті»¹.

У відповідь на цю телеграму заступник державного секретаря США Філіпс 9 вересня повідомив Полка і Гувера про те, що президент Вільсон особисто схвалив закон про передачу білогвардійському посольству у Вашингтоні американських кораблів загальним тоннажем в 45 тисяч тонн «для перевезення спорядження з британських і французьких портів силами генерала Юденича»².

Слід мати на увазі, що військове спорядження, яке поставлялось Юденичу з Франції, було також в основному американського походження, бо відповідно до угоди між американською ліквідаційною комісією і французьким урядом останньому були передані всі залишки американського військового спорядження у Франції.

Внаслідок вжитих американським урядом заходів постачання армії Юденича посилилось. За час з 13 серпня по 20 жовтня 1919 року тільки в Ревель прибуло 6 американських пароплавів з військовим спорядженням для білогвардійців³.

Активну роль в озброєнні банд Юденича відіграла АРА. Її кораблі під виглядом «продовольчих вантажів» перевозили білогвардійцям військові матеріали. Ця сторона «філантропічної» діяльності АРА в той час ретельно приховувалась американським урядом і стала відомою дещо пізніше. В 1924 р. якийсь Джемс Мартін, капітан американського корабля, що перевозив у 1919 році вантажі АРА Юденичу, подав у суд на фірму, що їй належало судно, яким командував Мартін. Мартін заявив, що він здійснював рейси, «небезпечні для життя» і на цій підставі вимагав додаткової винагороди. Пред'явлена ним копія квитанції свідчила, що тільки за один рейс Мартін перевіз із Бордо військових матеріалів для Юденича більше, як на 1 мільйон доларів⁴.

Коли свідчення Мартіна проникло в пресу, АРА намагалась спростувати його, заявляючи, що вона допомагала лише цивільному населенню і зовсім не підтримувала Юденича. У відповідь Мартін зробив таку заяву: «Коли прийде час для офіційного слідства про участь американського уряду в наступі

¹ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 704.

² Там же, стор. 709.

³ «Вопросы истории», № 9, 1951 р., стор. 122.

⁴ «Правда» за 2 квітня 1924 р.

Юденича на Петроград, я зумію представити свідків. Крім того, у мене є документи, що встановлюють зв'язок АРА з Юденичем, які зберігаються в надійному місці, поки комісія конгресу не буде вимагати їх опублікування, або поки не почнеться обговорення взаємних претензій між СРСР і Америкою»¹.

Таким чином АРА, ця контрреволюційна організація, що прикривалась філантропічною вивіскою, в дійсності була агентом американського імперіалізму, з допомогою якого організовувалось постачання білогвардійців не тільки продовольством, а й зброєю та військовим спорядженням.

Поряд з імперіалістами США не менш активну участь в підготовці нового походу на Петроград відігравали англійські імперіалісти. Якщо США взяли на себе в основному утримання армії Юденича, то Англія продовжувала постачати їй зброю й військове спорядження. Цією справою займались не тільки військові на чолі з міністром Черчиллем, а й дипломати, в тому числі міністри Бальфур і Керзон. Наприклад, 23 липня 1919 року генерал Гоф писав Бальфурові в Париж про те, що білогвардійці потребують серйозної допомоги і просив його докласти «всіх можливих зусиль... для постачання північно-західній армії грошей, медикаментів, патронів і снарядів для тридюймових гармат»².

Англійські дипломати вишукували можливості для найскорішого забезпечення потреб Юденича в зброї. 31 липня дипломатичний представник Англії в Данії телеграфував Керзону пропозицію використати для постачання білогвардійцям англійські резерви у Копенгагені³. У відповідь він одержав 12 серпня телеграму з міністерства закордонних справ, в якій повідомлялось, що питання про надсилку цих резервів північно-західній армії буде розв'язане позитивно⁴.

Англійські інтервенти надсилали білогвардійцям нові партії озброєння. 9 вересня в Ревель прибув англійський транспорт, який вивантажив для Юденича 20 гармат, 20 тисяч гвинтівок, 15 мільйонів патронів, 30 вантажних автомобілів, 20 тисяч шинелей, 48 тисяч пар чобіт, повне обмундирування на 40 тисяч чоловік⁵. В першій половині вересня в револьський порт прибув англійський транспорт «Данія», який привіз 20 танків разом з екіпажами⁶.

Свідченням величезних зусиль, що їх докладали американо-англійські імперіалісти для захоплення Петрограда, є той факт, що кількість доставленого Юденичу озброєння, так само

¹ «Правда» за 4 квітня 1924 р.

² Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 454.

³ Там же, стор. 468.

⁴ Там же, стор. 468.

⁵ М. Маргуліс, назв. праця, ч. II, стор. 292 — 293.

⁶ W. P. Coates and Z. K. Coates, Armed intervention in Russia 1918 — 1922, London, 1935, стор. 184.

як і продовольства, набагато перевищувала дійсні потреби північно-західної армії. Не випадково начальник оперативного відділу англійського військового міністерства на початку жовтня 1919 року в листі до Гучкова прямо заявив, що «на думку військового міністерства Юденич має нині все і що перед Англією постають труднощі щодо дальшого його постачання»¹.

Таким чином, лише завдяки допомозі імперіалістів США і Англії розгромлена в літніх боях Червоною Армією білогвардійська північно-західна армія знову була відновлена і забезпечена всім необхідним. Без допомоги іноземних імперіалістів білогвардійська армія Юденича, яка не мала свого тилу, не змогла б не тільки наступати на Петроград, але навіть існувати.

Підготовляючи для походу на Петроград свою головну ударну силу — білогвардійську армію Юденича, Англія і США одночасно готували до участі в цьому поході і свої власні збройні сили. Особливо великі надії інтервенти покладали на військово-морський флот. Літом 1919 року в складі союзного флоту на Балтиці нараховувалось більше 100 тільки англійських бойових кораблів, в тому числі 12 крейсерів, 20 міноносців, 8 торпедних катерів, 12 підводних човнів, авіаматка й інші судна². Командував англійським флотом адмірал Вальтер Коуен. Крім англійських, на Балтійському морі літом 1919 року знаходились також американські військові кораблі: крейсер «Еванс», мінний винищувач «Раскл» й міноносець № 170³.

Цей склад флоту не був постійним. З одного боку, інтервенти зазнавали серйозних втрат в боях з Радянським Балтійським флотом, а з другого — поповнювали свій флот новими кораблями. Тільки в серпні 1919 року Радянським Балтійським флотом було потоплено й виведено з ладу 6 англійських торпедних катерів (під час нападу на Кронштадт в ніч з 17 на 18 серпня 1919 року), а також міноносець «Вікторія». В цьому ж місяці, як повідомляла 19 серпня англійська газета «Морнінг Пост», «у зв'язку з генеральним наступом на Петроград у Фінську затоку прибуло 4 великих британських винищувачі, 3 легких крейсери і дредноут»⁴. Прибували також нові кораблі і з США. Так, у жовтні — листопаді 1919 року у Фінську затоку ввійшли ще два американських крейсери — «Меддокс» і «Чаттануга»⁵.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 291.

² Н. Миллграм. Разгром англійского флота на Балтике в 1919 году. Сб. «Американо-англійские империалисты — злейшие враги советского народа». М. 1951, стор. 189.

³ ЦДАВМФ, ф. 92, оп. 1, спр. 408, арк. 114, 128.

⁴ W. P. Coates and Z. K. Coates, назв. праця, стор. 184.

⁵ ЦДАВМФ, ф. 92, 1919, оп. 1, спр. 496, арк. 44, 244, спр. 417, арк. 577, 624, 636.

Інтервенти зосередили на Петроградському фронті досить значні для того часу військово-повітряні сили: тільки у Фінляндії літом 1919 року базувалось 17 англійських літаків¹.

Флот і авіація інтервентів не припиняли військових дій проти наших військ і флоту протягом всього літа й осені 1919 року і вели їх навіть у вересні, коли розгромлена радянськими військами білогвардійська армія Юденича не проводила ніяких операцій. Однак ці дії не завдали істотної шкоди нашим військам. Радянський Балтійський флот надійно прикривав морські підступи до Петрограда, завдаючи серйозних ударів інтервентам. Наприклад, 3 вересня нашим підводним човном був потоплений англійський мінний винищувач С-19², 17 вересня вогнем зенітної артилерії був збитий англійський літак³.

Одночасно флот інтервентів здійснював блокаду Петрограда, затримуючи окремі кораблі нейтральних країн, які робили спроби пройти в петроградський порт. На початку серпня англійськими військовими кораблями у Фінській затоці був затриманий шведський теплохід «Пер»⁴, а у вересні — шведські пароплави — «Фрей»⁵ і «Ескільстуна». Вантаж перших двох кораблів був конфіскований, а «Ескільстуна», якому вдалось пройти в Петроград, був затриманий при поверненні назад англійським сторожовим кораблем і захоплений як військовий приз⁶.

10 жовтня 1919 року держави Антанти за рекомендацією президента США Вільсона оголосили офіціальну блокаду Радянської Росії. Оголошення блокади не випадково збіглося з початком нового нападу на Петроград. Заходи, вжиті імперіалістами, були більш суворими, ніж звичайна блокада. Вони були доповненням до заходів, уже вжитих США й Англією з метою захоплення Петрограда і знищення Радянської держави. Кістлявою рукою голоду американо-англійський імперіалізм намагався задушити молоду Радянську республіку.

* * *

У вересні 1919 року, під час вирішальних боїв на Південному фронті, імперіалісти вирішили почати наступ на Петроград, щоб відтягти наші сили з півдня і полегшити становище білогвардійської армії Денікіна. Нова воєнна авантюра під Петроградом розглядалась її організаторами як остання ставка у боротьбі проти Радянської держави в період другого походу Антанти, розпочата для того, щоб, як писав В. І. Ленін, «...показати можливість швидко покінчити з Радянською Росією»⁷.

¹ «Красный Архив», т. 98, 1940, стор. 67.

² «Морской сборник», № 1—3, 1920, стор. 129.

³ ЦДАВМФ, ф. 92, 1919, спр. 445, арк. 46.

⁴ Paris Peace Conference, т. VIII, стор. 452.

⁵ ЦДАВМФ, ф. 92, 1919, спр. 417, арк. 340.

⁶ «Петроградская правда» за 26 вересня 1919 р.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 59.

Організатори походу на Петроград поспішали з його початком. Віце-консул США у Виборзі Імбрі ще 7 серпня докладав у Вашингтон, що початок наступу на Петроград намічено на 1 вересня, і що цей строк є «точною датою»¹. 26 серпня 1919 року в Ризи відбулась військова нарада під головуванням начальника об'єднаної союзної місії генерала Марча, в якій взяли участь командуючий білоєстонською армією генерал Лайдонер, Бермонт-Авалов і представник Юденича генерал Десіно. На цій нараді був установлений новий строк наступу — 15 вересня².

Одночасно генерал Марч і начальник англійської військової місії в Латвії генерал Бурт вели переговори з Бермонтом-Аваловим. Між цими представниками союзного командування і Бермонтом-Аваловим була досягнута домовленість про те, що армія останнього теж візьме участь в боротьбі проти Радянської Росії. Частина своїх сил, біля 3-х тисяч чоловік, Бермонт-Авалов обіцяв виділити для дій на Псковській дільниці фронту разом з армією Юденича, а другу частину — для наступу з району Двінська³. Таким чином, за розрахунками інтервентів, в наступі на Петроград, крім білогвардійської армії Юденича і білоєстонців, повинна була взяти участь також армія Бермонта-Авалова, яка складалася в цей час в основному з німецьких військ, оскільки 21 вересня генерал фон-дер Гольц закінчив «передачу» 6-ї німецької армії Бермонту-Авалову⁴.

Однак з самого початку наступу розрахунки англо-американських інтервентів, зв'язані з армією Бермонта-Авалова і німецькими військами, які входили до її складу, не справдились. Вирішальну роль в цьому відношенні відіграло дальше загострення боротьби за Прибалтику між англійським і німецьким імперіалізмом. Німецькі імперіалісти вирішили, що початок наступу на Петроград, коли всі зусилля Антанти в Прибалтиці були спрямовані на боротьбу з Радянською Росією, є найбільш підходящим моментом для того, щоб реалізувати свої давно виношувані плани утвердження в Латвії. 28 вересня армія Юденича почала наступ на другорядній дільниці фронту з метою відтягти увагу нашого командування від напрямку головного удару, який планувався з боку Нарви, а 7 жовтня 1919 року, менше ніж за тиждень до початку генерального наступу на Петроград, армія Бермонта-Авалова замість того, щоб згідно з домовленістю з представниками союзного командування рушити на допомогу Юденичу, виконуючи волю своїх дійсних господарів — німецьких імперіалістів, напала на Ригу і почала військові дії проти латвійських військ⁵.

¹ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 699.

² Documents on British Foreign Policy, том III, стор. 82—86.

³ Там же, стор. 69, 99.

⁴ Б. Е. Штейн, назв. праця, стор. 256.

⁵ «Петроградская правда» за 12 жовтня 1919 року.
«Известия» за 14 жовтня 1919 року.

Цей напад сплутав всі розрахунки імперіалістів Антанти, які доклали чимало зусиль до того, щоб підготувати армію Бермонта-Авалова для війни проти Радянської Росії. Англійські імперіалісти не збирались віддавати Прибалтику німцям, і англійський флот почав військові дії проти німецьких військ. Боротьба за закабалення Прибалтики набула, таким чином, характеру збройного конфлікту. Ця боротьба не дала можливості імперіалістам США і Антанти використати німецькі війська, які входили в армію Бермонта-Авалова, для захоплення Петрограда на початку жовтня 1919 року.

Проте поразки, завдані Червоною Армією білогвардійським полчищам Денікіна на Південному фронті, змусили організаторів антирадянської інтервенції поспішати з початком генерального наступу на Петроград. 11 жовтня 1919 року почали наступ головні сили армії Юденича і білоєстонців. При підтримці англійського флоту білогвардійцям і білоєстонцям вдалось прорвати фронт VII Червоної Армії в районі Нарви і в другій половині жовтня 1919 року підійти до Петрограда. Над містом знову, як і весною 1919 року, нависла смертельна небезпека. Інтервенти були впевнені в швидкому падінні Петрограда. З особливим нетерпінням чекали цього у Вашингтоні. За дорученням державного департаменту дипломатичні представники США в Гельсінгфорсі й Виборзі посилали у Вашингтон щоденну інформацію про хід наступу, а 18 жовтня передали повідомлення про взяття Петрограда².

Але вороги жорстоко прорахувались. Комуністична партія і Радянський уряд вжили всіх заходів для оборони Петрограда. 17 жовтня 1919 року глава Радянського уряду В. І. Ленін звернувся з відозвою до робітників і червоноармійців Петрограда, в якій розкрив всю глибину небезпеки, що загрожувала місту, і закликав захищати Петроград до останньої каплі крові³.

Комуністична партія підняла на боротьбу з іноземними інтервентами і білогвардійськими бандами весь робітничий клас Петрограда. На фронт пішли всі комуністи, здатні носити зброю. Комсомольська організація Петрограда була оголошена мобілізованою. Високий трудовий героїзм проявили петроградські робітники, які залишились в тилу. Петроградські заводи вдень і вночі працювали на оборону. За вказівкою ЦК партії на допомогу Петрограду були послані підкріплення з Москви та інших міст.

Проявляючи невиданий масовий героїзм, радянські війська в п'ятиденному Пулковському бою 21—26 жовт-

¹ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 725.

² В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 49.

ня 1919 року зламали опір інтервентів і білогвардійців і перейшли в контрнаступ.

Військове командування інтервентів намагалось підтримати відступаючих білогвардійців. 24 жовтня на підтримку білоестонців, яких уже брало участь в боях близько 15 тисяч, був кинутий ще батальйон естонських скаутів з 800 чоловік, сформований і озброєний американцями¹. В боях з нашими військами брав участь англійський танковий загін. На допомогу бандам Юденича інтервенти терміново перекидали деякі свої частини з Північного фронту. Наприклад, у складі білогвардійського Печерського полку діяв французький загін чисельністю в 105 чоловік, який гучно іменувався «іноземним легіоном»². Цей «легіон» незадовго до Пулковської битви прибув у Ревель з Архангельська. Для посилення армії Юденича інтервенти перекинули з Архангельська в Естонію кілька тисяч своїх солдатів³.

Флот і авіація інтервентів також брали активну участь в боях, намагаючись підтримати наземні частини. Протягом 23 і 26 жовтня в Копорській затоці безперервно курсували англійські військові кораблі, які робили спроби обстрілювати наші війська з моря.

В цей час командування англійського флоту зробило ще одну спробу оволодіти фортами «Краснофлотский» і «Передовой» («Красная Горка» і «Серая Лошадь»). Перша невдала спроба оволодіти цими фортами була зроблена на початку жовтня. 27 жовтня в Копорську затоку було стягнуто до 20 військових кораблів, в тому числі монітор «Еребус», озброєний 15-дюймовими гарматами, який шойно прибув з Англії. Під прикриттям вогню з кораблів і при підтримці авіації білогвардійці і білоестонці пішли в наступ на форти. Однак всі атаки ворога були відбиті.

Спроби інтервентів і білогвардійців поліпшити становище на інших ділянках фронту теж провалилися. Частини VII й XV Червоних армій продовжували гнати ворога на захід. В кінці жовтня нашими військами були визволені міста Луга і Гатчина, а 7 листопада 1919 року — в день других роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції — м. Гдов.

З метою надати негайну допомогу Юденичу союзники послали тиск на прибалтійські країни і особливо на Фінляндію. У доповіді на VIII Всеросійській конференції РКП(б) 2 грудня 1919 року В. І. Ленін відзначав, що зовсім невеликої допомоги Фінляндії або — трохи більше — допомоги Естляндії було б досить, щоб вирішити долю Петрограда. «Нема ніякого сумніву, — говорив В. І. Ленін, — що, усвідомлюючи важливість

¹ ЦДАВМФ, ф. 92, 1918 — 1919 р., оп. 1, спр. 357, арк. 173.

² Центральний Державний архів Червоної Армії (ЦДАЧА), ф. 312, оп. 1, спр. 12, арк. 6.

³ W. P. Coates and Z. K. Coates, назв. праця, стор. 188.

становища, Антанта зробила всі зусилля, щоб добитися цієї допомоги...»¹.

Щоб покінчити з ваганням фінляндського уряду, союзники в жовтні 1919 року пообіцяли передати Фінляндії Аландські острови, якщо вона подасть допомогу Юденичу². Вони також готові були задовольнити вимоги Фінляндії про надання їй позики в розмірах, які значно перевищували її просьбу, при умові, що вона негайно вступить у війну з Радянською Росією³. Одночасно імперіалісти зробили спробу добитись угоди між Фінляндією і білогвардійцями на основі договору Юденича з Маннергеймом, виробленого в червні 1919 року⁴.

Але незважаючи на великий тиск з боку імперіалістичних держав, Фінляндія у війну не вступила. На позицію фінляндського буржуазного уряду вирішальний вплив справив ростучий народний рух проти участі Фінляндії в антирадянській інтервенції, послідовна мирна політика Радянського уряду, який неодноразово протягом 1919 року пропонував Фінляндії приступити до мирних переговорів, а також та обставина, що фінляндська буржуазія боялась втратити незалежність, одержану від Радянського уряду.

Провал спроб імперіалістичних держав втягти Фінляндію і прибалтійські країни в антирадянську інтервенцію В. І. Ленін розцінював як гігантську міжнародну перемогу Радянської влади⁵. Імперіалістичний план «походу 14 держав» закінчився повним і остаточним провалом.

Незважаючи на серйозні поразки їх планів, імперіалісти все ж не збирались відмовитись від захоплення Петрограда. В жовтні — листопаді 1919 року США і Антанта зробили ще одну спробу використати з цією метою білогвардійсько-німецьку армію Бермонта-Авалова, яка припинила військові дії проти латвійських військ, але ще знаходилась у Латвії.

В кінці жовтня 1919 року за рішенням ради міністрів закордонних справ Паризької конференції в Прибалтику була послана так звана «міжсоюзницька комісія», яку очолював французький генерал Ніссель⁶. Офіційна мета цієї комісії полягала в тому, щоб забезпечити евакуацію німецьких військ із Прибалтики. При обговоренні питання про посилку комісії в

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 153.

² Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 735.

³ Documents on British Foreign Policy, том III, стор. 618.

⁴ Про зміст цього договору див. в нашій статті «До питання про антирадянські підступи англо-американської дипломатії в Фінляндії літом 1919 р.», Наукові записки Станіславського педагогічного інституту, випуск III, К., 1958, стор. 62 — 63.

⁵ В. І. Ленін, Твори, том 30, стор. 153.

⁶ До складу комісії Нісселя входили: бригадний генерал Турнер — від Великобританії, бригадний генерал Чіней — від США, бригадний генерал Маріетті — від Італії, майор Такеда — від Японії. Див. Paris Peace Conference, том VIII, стор. 797.

раді міністрів закордонних справ, а також в інструкціях генералу Нісселю мова йшла лише про евакуацію німецьких військ. Однак є інші факти, які говорять про ще одну, неофіціальну мету цієї комісії. В секретному листуванні Бермонта-Авалова, частково опублікованому в III томі першої серії «Документів британської зовнішньої політики», є виклад змісту листа якогось Ремера — начальника політичного відділу Берлінського штабу західної армії (офіціальна назва армії Бермонта-Авалова). В цьому листі, датованому 11 листопада 1919 року, Ремер, посилаючись на особисту розмову з генералом Нісселем, пише, що метою останнього було «евакуувати німців з Балтики й послати війська Бермонта на допомогу Юденичу»¹.

Таким чином, в кінці жовтня — на початку листопада 1919 року, тобто в момент, коли білогвардійська армія Юденича була відкинута від Петрограда і для імперіалістичних заправил стало ясно, що наявними силами вони не зможуть добитися своєї мети, США і держави Антанти зробили ще одну спробу використати для захоплення Петрограда армію Бермонта-Авалова, причому ця спроба була прикрита офіційною метою забезпечити евакуацію німецьких військ із Прибалтики.

Але й ця спроба імперіалістів зірвалася. Події на фронті розгортались настільки швидко, що союзники виявились не в змозі виконати намічений план. Поки комісія Нісселя прибула в Прибалтику, армія Юденича вже була розгромлена Червоною Армією і фактично перестала існувати. Допомогати вже не було кому. Остання ставка міжнародного імперіалізму на захоплення Петрограда і на поразку Радянської держави виявилась бітою.

Поразка під Петроградом викликала розбід у таборі імперіалістів. В правлячих колах Англії відверто заговорили про безнадійне становище Юденича. Англійський уряд готувався відкликати з Балтики свій військово-морський флот. Посилилась гризня між білогвардійцями і білоестонцями. Однак американські імперіалісти не хотіли погодитись з тим, що плани захоплення Петрограда зривались, і зникала ще одна можливість поневолення Росії американським капіталом. США зробили ще одну спробу попередити розвал Північно-Західного фронту антирадянської інтервенції, не допустити остаточного розгрому білогвардійців.

На початку листопада 1919 року під Петроград прибула американська місія на чолі з досвідченим розвідником Джоном Гейдом, який був призначений «уповноваженим Сполучених Штатів у прибалтійських провінціях Росії». Одночасно США посилають у Фінську затоку нові військово-морські сили. 29 жовтня в Гельсінгфорс прибув американський крейсер «Меддокс», який на другий день відійшов у

¹ Documents on British Foreign Policy, т. III, стор. 264.

Виборг¹. 7 листопада 1919 року у Гельсінгфорсі став на якій другий американський крейсер — «Чаттануга»². На цьому крейсері прибула місія США на чолі з Джоном Гейдом.

Ту обставину, що місія Гейда поспішила насамперед у Фінляндію, після чого відразу виїхала в штаб Юденича, не можна вважати випадковою. Треба думати, що місія США ще раз спробувала натиснути на Фінляндію, примусити її виступити на допомогу Юденичу. Однак, в ході переговорів з фінляндським урядом американській місії довелося переконатись, що можливостей для втягнення Фінляндії у війну з Радянською Росією немає ніяких. В повідомленні державному секретарю Гейд змушений був констатувати, що навіть «рух прибічників Маннергейма з метою підняти добровольчу армію для підтримки Юденича... зазнав невдачі»³.

Із Гельсінгфорса місія Гейда виїхала в Нарву, де перебував тоді штаб Юденича. Тут 13 листопада 1919 року Гейд провів нараду, в якій взяли участь командуючий білоестонською армією Лайдоннер, командир І естонської дивізії Тенісон, члени англійської військової місії на чолі з генералом Хекінгом, члени північно-західного «уряду», генерал Юденич і всі члени його штабу, а також всі командири дивізій білогвардійської армії. Того ж дня Гейд через радіостанцію крейсера «Чаттануга» послав державному секретареві США детальне повідомлення про становище під Петроградом. Він насамперед відзначив повну деморалізацію білогвардійського керівництва, «відсутність сердечного об'єднання між естонським і російським нижчим командуванням», тобто посилення гризні між білогвардійцями і білоестонцями. Гейд залишився також незадоволений настановами англійських союзників. «Англійці дивляться на становище песимістично, готуючись, як тільки замерзне затока, відкликати морські сили»⁴. За даними американської місії, армія інтервентів під Петроградом у листопаді 1919 року нараховувала 12 тисяч озброєних і 25 тисяч беззбройних білогвардійців, а також 8 тисяч білоестонців⁵. Гейд змушений був визнати, що ці війська «дуже виснажені», але в змозі продовжувати боротьбу.

Намагаючись не допустити остаточного розгрому армії Юденича, місія США сприяла поповненню її за рахунок білогвардійських загонів з армії Бермонта-Авалова. В телеграмі від 17 листопада 1919 року, адресованій американській делегації в Парижі, Гейд повідомляв, що армія Бермонта зазнала поразки, і він бажає вступити в переговори про відступ у Ні-

¹ ЦДАВМФ, ф. 92, 1919, оп. 1, спр. 496, арк. 44 і 244, спр. 417, арк. 577 і 636.

² ЦДАВМФ, ф. 92, 1919, оп. 1, спр. 417, арк. 624.

³ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 738.

⁴ Там же, стор. 739.

⁵ Там же, стор. 739.

меччину. Щодо білогвардійців, які входили в армію Бермонта, то, докладав Гейд, «близько 600 чоловік з них послано в північно-західний корпус»¹, тобто в армію Юденича.

Одночасно США продовжували постачати білогвардійським бандам продовольство і військове спорядження навіть тоді, коли Англія і Франція майже припинили допомогу Юденичу. Не випадково, саме в цей час, 23 листопада 1919 року, віце-консул США у Виборзі Імбрі писав: «Серед білогвардійців тепер надто грікі почуття проти британців... Ставлення білогвардійців до французів індиферентне. Білогвардійці тепер дивляться на Америку, як на свого єдиного друга»².

Незважаючи на вжиті заходи, імперіалісти США не змогли попередити остаточної поразки білогвардійців. Розгромлені Червоною Армією залишки білогвардійських банд Юденича в кінці листопада 1919 року були викинуті за межі Радянської Росії — в Естонію. Але й після цього імперіалісти США і Антанти намагались зберегти білогвардійські банди, як ядро нової контрреволюційної армії, а буржуазну Естонію, як плацдарм для нових антирадянських авантур. 1 грудня 1919 року на засіданні ради глав делегацій Паризької конференції було вирішено послати естонському урядові ноту з вимогою не вживати ніяких заходів проти армії Юденича до вирішення цього питання в раді³. Шляхом неприкритого тиску союзники вимагали від Естонії відмовитись від роззброєння банд Юденича.

З метою збереження залишків армії Юденича, уряд США продовжував постачати білогвардійцям продовольство. Це постачання здійснювалось згідно з особистими розпорядженнями державного секретаря США Лансінга, який проявив по відношенню до Юденича виняткову турботу. В двох телеграмах, від 15 і 19 грудня 1919 року, на ім'я Гейда Лансінг вимагав, щоб усі запаси американського продовольства як у Ревелі, так і в Виборзі негайно були передані Юденичу⁴.

Однак всі зусилля правлячих кіл США і Антанти не змогли вже повернути хід подій, який визначався таким вирішального значення фактором, як розгром Червоною Армією другого походу Антанти. Розгром Денікіна на півдні Росії і перемога радянських військ під Петроградом примусили естонський буржуазний уряд відновити мирні переговори з Радянським урядом. Укладення миру з Радянською Росією було єдиним порятунком для естонської буржуазії, яка побачила, що продовження антирадянської війни може привести до революційного виступу трудящих і повалення влади буржуазії. 31 грудня 1919 року естонський буржуазний уряд підписав угоду про перемир'я з Радянським урядом.

¹ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 741.

² Там же, стор. 745.

³ Paris Peace Conference, т. IX, стор. 390.

⁴ Foreign Relations, 1919, Russia, стор. 748—749.

В кінці грудня 1919 року імперіалісти змушені були відкликати з Балтики свої військово-морські сили, які за рік втратили в боях з Радянським флотом більше третини свого складу — 42 кораблі¹. Це була серйозна перемога молодого Радянського Балтійського флоту над англійським флотом, який вважався тоді найсильнішим у світі.

Такий був безславний кінець воєнно-політичної авантюри американо-англійського імперіалізму під Петроградом, зв'язаної з ім'ям білогвардійського генерала Юденича.

* * *

Допомога імперіалістів США і Англії відіграла вирішальну роль в організації контрреволюційного походу інтервентів і білогвардійців на Петроград восени 1919 року. Тільки завдяки цій допомозі була відновлена, поповнена людськими силами, забезпечена продовольством і військовим спорядженням білогвардійська армія Юденича. Крім армії Юденича, США і держави Антанти намагались використати для захоплення Петрограда білогвардійсько-німецьку армію Бермонта-Авалова, докладали великих зусиль, щоб втягти у війну з Радянською Росією прибалтійські країни і Фінляндію.

Восени 1919 року значно виросла роль імперіалістів США в підготовці і проведенні походу на Петроград. Поряд з англійськими, американські імперіалісти брали активну участь в формуванні білогвардійських банд, якими поповнювалась північно-західна армія Юденича, повністю здійснювали постачання цієї армії продовольства, в значних розмірах поставляли білогвардійцям зброю і військове спорядження. Імперіалісти США намагались не допустити остаточного розгрому Червоною Армією білогвардійської армії Юденича, надавали білогвардійцям допомогу навіть тоді, коли держави Антанти майже припинили її.

Американо-англійські імперіалісти не обмежились допомогою білогвардійським бандам озброєнням, військовим спорядженням і продовольством. Їх збройні сили і, зокрема, англійський флот, авіація і танки брали безпосередню участь у боях проти Червоної Армії на Петроградському фронті.

Зусилля імперіалістів США і Англії, спрямовані на захоплення Петрограда і на поразку Радянської Росії в період другого походу Антанти зазнали провалу. Основною причиною цього був розгром американо-англійських інтервентів і білогвардійських банд Юденича Червоною Армією. Вирішальною силою, яка забезпечила перемогу над іноземними інтервентами і білогвардійцями, був вихований Комуністичною партією міцний союз робітничого класу з трудящим селянством. В цій перемозі виявилась непорушна єдність радянського фронту і тилу, яка була одним з головних джерел сили молодій Радян-

¹ А. С. Пухов. Балтийский флот в защите Петрограда (1919 г.), М., 1958, стор. 202.

ської держави. Велику підтримку Радянська республіка мала від трудящих капіталістичних країн, які розгорнули боротьбу проти інтервенції під лозунгом «Руки геть від Росії!». Перемоги над іноземними інтервентами і білогвардійцями сприяла також і та обставина, що радянський табір був єдиний і згуртований, а табір імперіалістів, що протистояв йому, роздирався внутрішніми суперечностями.

За роки, які минули з часу нав'язаної нам імперіалістами Заходу громадянської війни, обстановка докорінно змінилась, склалось зовсім інше співвідношення сил на світовій арені. Тепер Радянський Союз уже не одинокий. Створилась світова система соціалістичних держав, могутність і міжнародний вплив якої весь час зростають. Радянський Союз має все необхідне для того, щоб відстояти свою країну від будь-яких посягань іззовні і дати нищівну відсіч ворогові. Але Радянський Союз не хоче використовувати у воєнних цілях ті переваги, які він має і які зростатимуть в міру дальшого розвитку соціалістичних країн.

«Вся наша політика,— вказує М. С. Хрущов,— що ґрунтується на марксистсько-ленінській теорії, пройнята піклуванням про людину, про щастя народів. Тому ми проти війни»¹.

Завдяки зусиллям Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, а також усіх миролюбних сил останній період ознаменувався значним ослабленням напруженості у відносинах між державами, помітним поліпшенням міжнародної обстановки. Величезним вкладом у справу боротьби за мир був історичний візит М. С. Хрущова у Сполучені Штати Америки і його виступ на XIV сесії Генеральної Асамблеї ООН з пропозиціями Радянського уряду про загальне і повне роззброєння.

Все ширші кола в самих капіталістичних країнах, в тому числі і багато державних діячів, починають розуміти, що війна в сучасних умовах при наявності ядерної і ракетної зброї загрожує небувалими жертвами та руйнуваннями, і насамперед тим країнам, які зважилися б її розв'язати.

«Тепер на Заході,— говорив М. С. Хрущов,— починає брати гору більш твереза оцінка обстановки, більш глибоке розуміння співвідношення сил, яке склалось на міжнародній арені. А таке розуміння неминуче приводить до висновку, що розрахунки на застосування військової сили проти соціалістичного світу треба здати в архів»².

Керуючись ленінською політикою мирного співіснування, яка дістала дальше обґрунтування і розвиток в рішеннях ХХ

¹ М. С. Хрущов, Про міжнародне становище і зовнішню політику Радянського Союзу. Доповідь на III сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1959 р., Держполітвидав УРСР, К., 1959, стор. 34—35.

² Там же, стор. 5.

і ХХІ з'їздів КПРС, в доповідях і виступах М. С. Хрущова, Комуністична партія і Радянський уряд послідовно і наполегливо проводять курс на подальше ослаблення міжнародної напруженості і ліквідацію «холодної війни», на поліпшення відносин між державами в інтересах зміцнення миру і безпеки народів.

Г. В. СІЧКАР,

доцент, кандидат історичних наук.

ПЕРШІ СТРАЙКИ ШАХТАРІВ ДОНБАСУ (70 — 90-ті роки ХІХ ст.)

Новий суспільний клас — промисловий пролетаріат, що прискорено формувався в Росії на протязі 60 — 90-х років ХІХ століття, уже в перші десятиріччя свого існування дав про себе знати рішучими виступами проти експлуататорів. На відміну від стихійних виступів робітних людей кріпосницького періоду у формі різного роду заворушень і «бунтів», у пореформенні роки промислові робітники широко застосовують страйки, що були першою формою класової боротьби пролетаріату. Страйкова боротьба робітників мала велике значення для формування класової свідомості пролетаріату, перетворення його з «класу в собі» в «клас для себе».

Вирішальне значення в переході до страйкової боротьби відіграла концентрація робітників на великих промислових підприємствах. «Коли в Росії було мало великих фабрик і заводів,— писав у 1899 році В. І. Ленін,— було мало й страйків, а з того часу, як швидко ростуть великі фабрики і в давніх фабричних місцевостях і в нових містах та селах,— з того часу все частішають страйки... Буває це тому, що капіталізм необхідно веде до боротьби робітників з хазяями, а коли виробництво стає великим, ця боротьба необхідно стає страйковою боротьбою»¹.

В перші десятиріччя після реформи 1861 року на Україні було мало великих фабрик і заводів. Тут переважали дрібні промислові підприємства з невеликим числом робітників, головним чином сезонних, тісно зв'язаних з сільським господарством.

Відсутність значного кадрового пролетаріату негативно відбивалася на розгортанні робітничого руху. Страйковий рух робітників на Україні в 60 — 70-х роках ХІХ ст. розвивався значно повільніше, ніж у старих промислових центрах Росії. Якщо в

¹ В. І. Ленін, Твори, том. 4, стор. 278 — 279.

усій Росії з 1870 року по 1879 рік було 326 виступів робітників, з них страйків — 224¹, то на Україні протягом 70-х років XIX століття їх було менше 30². Більшість цих страйків була слабо організована і мала оборонний характер. Вони виникали звичайно через непомірні штрафи, зниження розцінок, обдурювання при розплаті і ін. Страйки були нетривалими і рідко приносили перемогу робітникам. Подібно до заворушень і «бунтів» трудящих в дореформенний період ці страйки,— говорив В. І. Ленін,— були «куди більше проявом одчаю і помсти, ніж боротьбою»³. Лише окремі з них були масовими, тривалими і мали наступальний характер.

Особливо повільно розвивався в цей період робітничий рух в Донецькому кам'яновугільному басейні. Більшість робітників кам'яновугільних копалень становили сезонні робітники, які приходили на шахти лише в зимові місяці. Такі робітники не були ще тісно згуртовані між собою і не вдавались до організованих протестів проти тяжких умов праці на шахтах.

Єдиною формою протесту шахтарів проти нелюдської експлуатації в цей період було масове залишення ними копалень і перехід на інші. Подібно до втеч кріпаків від поміщиків, шахтарі залишали шахти і йшли «туди, де краще». Вчорашні селяни, вони влітку часто наймались на сільськогосподарські роботи і тільки взимку знову повертались на шахти.

Ця хоч і пасивна форма протесту робітників кам'яновугільної промисловості завдавала чимало клопоту шахтовласникам. Тому майже на всіх з'їздах гірничопромисловців півдня Росії підіймалось питання не тільки «о привлеченні», але й «об удержанні» робітників на шахтах, обговорювались заходи попередження переходу робітників з копальні на копальню⁴.

Втеча робітників з шахт, як форма пасивного протесту проти тяжких умов праці і життя шахтарів, була досить поширеною в Донбасі до кінця 90-х років і навіть пізніше.

Перші страйки шахтарів Донбасу припадають на середину 70-х років XIX століття. Вони відбулися в селищі Юзівка, де в цей час на металургійному заводі і навколишніх шахтах працювало вже близько 8000 робітників, що зазнавали найжорстокішої експлуатації з боку іноземних капіталістів і їх адміністрації.

Приводом до першого страйку послужила затримка адміністрацією зарплати з метою запобігти залишення шахт частиною робітників у літні місяці. Озлоблені непомірними штрафами

¹ Див. Збірник документів і матеріалів «Рабочее движение в России в XIX в.», М., 1950, т. 2, ч. 1, стор. 45.

² Див. Ф. Е. Лось, «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба», Київ, 1955, стор. 102.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 336.

⁴ Див. В. А. Добролюбов, О положении каменноугольной промышленности Донбасса. Спб. 1888, стор. 119.

ми, обкраданням у фабричних крамницях, поганим ставленням майстрів і адміністрації, робітники заводу разом з шахтарями покинули роботу і поставили вимогу щомісячного розрахунку.

Як згадують сучасники, страйк почався 27 квітня 1875 року. Натопи робітників, що залишили роботу, вийшли на вулицю. Поліція виявилась безсилою приборкати страйкуючих. Для придушення страйку був викликаний загін козаків з Бахмута на чолі з справником. За наказом останнього було заарештовано і відправлено в Бахмут близько 30 чоловік. Багатьох робітників побили. Тільки на третій день силою зброї був придушений цей спільний виступ робітників заводу і навколишніх шахт¹.

Незважаючи на стихійне виникнення страйку, що супроводився розгромом крамниць, будинків, він все ж проходив цілеспрямовано. Робітники виразно заявили спільну вимогу — щомісяця виплачувати заробіток. Налякана адміністрація заводу змушена була пообіцяти задовольнити цю вимогу. Страйк показав велику силу спільного виступу заводських робітників і шахтарів.

Велике значення для посилення організованої страйкової боротьби і піднесення політичної свідомості робітничого класу відіграли перші політичні організації російського пролетаріату — «Південноросійський союз робітників» (1875 р.) і «Північний союз російських робітників» (1878 р.).

В. І. Ленін оцінював обидва ці «союзи» як перші робітничі організації, що вже в 70-х роках минулого сторіччя ставили перед робітничим класом завдання політичної боротьби.

На противагу народникам, що заважали робітничому класові зрозуміти його керівну роль в революції і затримували створення самостійної партії робітничого класу, робітничі «союзи» закликали робітників до поєднання економічної боротьби з політичною, до згуртування сил робітничого класу для боротьби з царизмом.

Промислова криза на початку 80-х років негативно відбилась на розвитку робітничого руху. Проте вона не зупинила його. На протязі 1880 — 1884 рр. у Росії було 94 страйки робітників і 51 заворушення².

Така велика перевага страйків над заворушеннями, зазначала проф. Панкратова, дає підставу вважати, що пролетаріат на початку 80-х років брав участь в класових боях з капіталістами значно більш свідомо і активно, ніж у попередні десятиріччя, незважаючи на несприятливу кон'юнктуру³.

¹ Див. «Старая Юзовка 1869 — 1905», вид. «История заводов», 1937 р., стор. 55 — 56.

² Див. «Рабочее движение в России в XIX веке». Збірник документів і матеріалів, т. 2, ч. 1, стор. 56.

³ Там же, стор. 56.

Ще більше посилюється робітничий рух в другій половині 80-х років. В ряді великих промислових центрів Росії робітники рішуче виступають проти нового наступу капіталістів на робітничий клас і вимагають поліпшення свого становища.

Особливо велике значення для піднесення робітничого руху мав великий морозівський страйк в Орехово-Зуєво, що відбувся в січні 1885 року. Хоч і цей страйк після ряду кривавих сутичок царського війська з робітниками і масових арештів був придушений, але він показав велику силу організованого виступу. Наляканий розміром страйку і гостротою боротьби робітників, царський уряд змушений був піти на задоволення деяких вимог робітників. З червня 1886 року був виданий закон про штрафи, який дещо обмежував сваволю фабрикантів. Це була перша поступка царизму, завойована робітниками упертою страйковою боротьбою.

Під впливом руху передових загонів російського пролетаріату в другій половині 80-х років посилюється страйковий рух на Україні, в тому числі і в Донецькому кам'яновугільному басейні. Це був період швидкого розвитку металургійної і кам'яновугільної промисловості на півдні України, великої концентрації тут промислового пролетаріату.

Великий вплив на посилення робітничого руху в Донбасі мала та обставина, що на кам'яновугільні шахти і заводи Півдня прибувало багато робітників з російських губерній, які до того вже побували у великих промислових центрах і були знайомі з організацією виступів передових загонів російського пролетаріату. Робітничий рух на півдні Росії розвивався в тісному зв'язку і під благодотворним впливом передового російського робітничого класу.

Вивчення матеріалів про перші великі страйки, які відбулися в Донбасі на протязі 80 — 90-х років, переконує нас у тому, що робітники цього промислового району в ряді випадків піднімалися до рівня страйкового руху передових промислових центрів Росії.

Одночасно слід відмітити, що в силу особливостей процесу формування робітничого класу в Донбасі, а саме: повільного утворення тут кадрового пролетаріату, наявності серед робітників великої кількості недавно прибулих з села, малосвідомих або й просто декласованих елементів — робітничі виступи довгий час супроводяться вибухами стихійних протестів, руйнуванням надшахтних будов, машин, підпалами, грабунками тощо.

Так, наприклад, робітники Мар'ївського рудника Губоніна у відповідь на погіршення умов праці, затримку зарплати і відкрите грабування заробітку рудничною крамницею в кінці березня 1884 року не вийшли на роботу. При цьому група малосвідомих робітників накинулася на крамницю, розбила і спалила її, забравши деякі товари. На місце прибула поліція, яка

відбрала взяті з крамниці товари і розправилась з «зачинщиками», заарештувавши 30 робітників¹.

Щоб не допустити поширення страйку, катеринославський губернатор запропонував становим Бахмутського і Слово-яносербського повітів об'їхати всі рудники і заводи і вжити заходів до своєчасної виплати робітникам зарплати напередодні великих весняних свят (пасхи).

Великий страйк шахтарів Донбасу відбувся в травні 1887 року на руднику французького «Гірничопромислового товариства» (біля Юзівки). Як доносив помічник бахмутського станового катеринославському віце-губернатору, 5 травня понад 400 робітників шахти № 19 цього рудника покинули роботу. Того ж дня до них приєднались робітники сусідніх шахт № 11 і № 18. Таким чином, застрайкувало близько 1500 чоловік. Робітники зібрались до контори і заявили, що продовжувати роботу за існуючими розцінками вони не будуть і вимагають підвищення зарплати².

Крім підвищення зарплати, робітники поставили ще ряд вимог, спрямованих проти сваволі адміністрації та іноземних майстрів. Робітники вимагали:

- 1) Звільнити з роботи підрядчика, що привозив у рудничну крамницю м'ясо низької якості.
- 2) Звільнити з роботи фельдшера за те, що не давав звільнення від роботи хворим і підводив їх під штрафи.
- 3) Звільнити продавця крамниці за грубість.
- 4) Звільнити з роботи продавця за обважування.
- 5) Звільнити з роботи табельника за неправильну прийомку видобутого вугілля і зменшення оплати.
- 6) За те ж саме звільнити десятника.
- 7) Звільнити з роботи всіх іноземців штейгерів за те, що вони несправедливо оцінюють працю робітників, а по їх записах контора веде розрахунки³.

Управитель рудника Венсанз, наляканий рішучістю страйкуючих, згодився прийняти вимоги і навіть дав про це письмову розписку. Це дещо заспокоїло робітників, але на роботу ніхто не пішов. На другий день окремі робітники згодились вийти на роботу, але не були допущені в шахти страйкуючими⁴. Страйк набрав грізного характеру, і для придушення його катеринославський губернатор спішно викликав з Новоросійська два батальйони військ⁵. Як видно з журналу бахмутського повітового справника, військові частини прибули на місце страй-

¹ Див. «Материали для истории русского рабочего движения за 1881 — 1895 гг.». Журнал «Красная летопись» № 7, 1923 р., стор. 220.

² Дніпропетровський обласний державний архів (ДОДА), ф. 4, оп. 1. спр. 236, арк. 168.

³ Там же, арк. 175 — 176.

⁴ Там же, арк. 169.

⁵ Там же, арк. 90.

ку вранці 8 травня і зразу ж приступили до масових арештів. Лише на шахті № 19 було заарештовано 342 робітники¹.

Наступного дня, о 6-й годині вечора, віце-губернатор і прокурор скликали робітників і службовців всіх трьох шахт і намагались переконати їх, що вимоги, виставлені страйкуючими, незаконні, а тому слід негайно приступити до роботи. Одночасно було оголошено, що бажуючі можуть заявити про звільнення, а для залякування 36 заарештованих робітників відправлено до судового слідчого².

Селище було заповнене військом, поліцією, судовою адміністрацією і шпигунами. Незважаючи на все це, робітники продовжували страйк. Під охороною військ лише незначна частина робітників ввечері 10 травня приступила до роботи. Тільки 11 травня (на 7-й день) під натиском військової влади робітники пішли на роботу.

Цей масовий страйк шахтарів Юзівського району не лишився безрезультатним. Вища адміністрація рудника пообіцяла поліпшити умови праці на шахтах. Було оголошено про введення з 1 червня таких правил:

- а) контора видаватиме робітникам ордери, в яких вказуватимуться ті товари, які захоче одержати з крамниці робітник;
- б) в приміщенні кожної шахти буде вивішений преїскурант товарів рудничної крамниці;
- в) в певні години рудничний лікар прийматиме хворих робітників у присутності представника адміністрації;
- г) щоденно, о 6 год. вечора, скарги робітників будуть вислуховуватися в рудничній конторі;
- д) на протязі доби контора зобов'язується вивішувати в шахтах списки робітників, що працювали на зміні із зазначенням кількості видобутого вугілля.

Адміністрація обіцяла також упорядкувати наймання робітників, обмежити права штейгерів і т. д.³

Характерно, що в ході страйку передові робітники докладали всіх зусиль, щоб не допустити грабування і безпорядків. На протязі кількох днів страйку основна маса робітників вела себе спокійно. Коли 6 травня при наближенні до контори і великого рудничного магазину з натовпу почулись заклики розбити їх і забрати гроші і цінні товари, то, як повідомляв помічник станового, у відповідь почулись рішучі заперечення робітників: «Если передовой не велит, не тронь!»⁴. Хто був той передовий, нам не відомо, але робітники так і не зачепили цих головних пунктів, де зберігались продукти і товари. Розгромлені були лише дрібні крамниці на окраїнах Юзівки.

¹ ДОДА. ф. 4, оп. 1, спр. 236, арк. 187.

² Там же.

³ Там же, арк. 177.

⁴ Там же, арк. 168.

Про те, що початкові страйку передувала певна підготовка і організація, свідчив пізніше і бахмутський становий, що був на руднику протягом всіх днів страйку. На думку цього царського урядовця, зосередження в Донбасі десятків тисяч робітників, що прийшли сюди з різних губерній Росії, «заставляє підозревати, що между ними являються люди с неблагонамеренными целями, которые распространяют между рабочими вредные идеи»¹. Він мотивував це тим, що раніше утиски на шахтах були не менші, але ніхто не насмілювався виступити.

«Теперь,— продовжував становий,— уже выяснилось, что перед началом беспорядков в мае месяце между рабочими было особенно развито чтение газет и именно тех номеров, в которых публиковалось о ходе дел по стачке рабочих в Бельгии»².

Масовий страйк робітників французького гірничого товариства, що продовжувався з 5 по 11 травня 1887 року, вперше показав шахтарям силу спільного виступу. Підприємці змушені були піти на поступки. Наляканий розмахом руху катеринославський губернатор лишив тут на тривалий період дві роти солдатів Сімферопольського полку³.

Описаний страйк можна вважати першим організованим виступом робітників кам'яновугільної промисловості Півдня. Він був масовим, добре організованим, настирливим і закінчився перемогою робітників.

Цей страйк уже нагадував собою виступи робітників передових центрів Росії — Петрограда і Москви, що йшли в авангарді руху російського пролетаріату. Але в 70 — 80-х роках таких страйків на шахтах Донбасу було ще мало.

Згуртуванню шахтарів Донбасу заважала розпорошеність їх на великій території басейну, велика плінність робітників цієї галузі, низький процент в середовищі шахтарів кадрового пролетаріату⁴, а також відсутність в Донбасі до кінця 90-х років політичних організацій робітничого класу. Не випадково тому навіть такий організований страйк шахтарів французького гірничого товариства, що проходив в центрі кам'яновугільного басейну, не знайшов підтримки на сусідніх вугільних копальнях.

На численних середніх і малих шахтах, що були відірвані від значних робітничих центрів, організованих виступів робітників майже не було.

Перші страйки шахтарів виникали, як правило, на великих копальнях, розміснених поблизу металургійних і залізообробних заводів. Тут позначився позитивний вплив на робітничий

¹ ДОДА, ф. 4, спр. 236, арк. 148.

² Там же, арк. 149.

³ Там же, арк. 49.

⁴ Див. нашу статтю «Про деякі особливості формування пролетаріату в кам'яновугільній промисловості Донбасу в другій половині XIX століття», Наукові записки Станіславського педінституту, історична серія, випуск 3, Київ, 1958.

рух шахтарів більш організованого фабрично-заводського пролетаріату. Так, з кінця 80-х років центром зростаючого руху робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу стає Юзівський промисловий район. В цьому районі, за даними поліції, зосередилось близько 20 тисяч робітників, не рахуючи близько двох тисяч вантажників, візників вугілля до залізниці і до 1000 чоловік постійних безробітних, що біля заводу чекали роботи¹. Озлоблені непомірною експлуатацією, робітники при першій-ліпшій нагоді готові були розправитися з ненависними висискувачами і часто влаштовували страйки. Так, у травні 1890 року відбувся страйк робітників на шахті «Вятка» Юзівського заводу; у вересні 1892 року — на кам'яновугільних шахтах Юзівського заводу та вуглепромисловця Алчевського. Значним для цих часів був страйк на Голубівському руднику Берестово-Богдохівського гірничопромислового товариства, який тривав з 9 по 14 липня 1894 року. На початку травня 1895 року за починком вибійників страйкувало понад 500 робітників Альбертіївського рудника біля Горлівки². Окремі з цих страйків були досить масовими і знаходили відгук на сусідніх копальнях.

Організований характер мав страйк робітників Голубівського рудника, що відбувся в першій половині липня 1892 року. Як видно з архівних джерел, 9 липня підрядчики і артільники разом з групою робітників прийшли до управління копальні і заявили про відмову робітників працювати за існуючими розцінками і поставили вимогу підвищити заробітну плату. Управитель копальні інженер Кшевицький спочатку не погоджувався, але під натиском робітників пообіцяв підвищити зарплату. На другий день біля контори зібралось понад 300 робітників, а на третій день (10 липня) число всіх страйкуючих уже досягло 600 чол. При цьому була зроблена спроба підняти страйк і на сусідніх копальнях³. Місцева влада була безсила зупинити страйк і попросила допомоги в губернатора. 11 липня на місце страйку прибула рота козаків з Юзівки, а ще через день сюди прибув сам губернатор в супроводі батальйону війська⁴. Над учасниками страйку почалася розправа: 12 «зачинщиків» було віддано під суд, а багатьох інших побили різками на місці⁵.

Незважаючи на жорстокі катування, робітники продовжували чинити опір: із 750 артільних робітників 14 липня на ро-

¹ ДОДА, ф. 4, оп. 1, спр. 236, арк. 54.

² Всі ці страйки згадуються у роботі Ф. Шерстюка «Становище робітничого класу та робітничий рух на Україні в другій половині XIX ст.», Київ, 1947, стор. 44—45. Але, як нам здається, автор не точно даєе початок страйку на Голубівській копальні — 8 липня. В рапорті катеринославського губернатора міністру внутрішніх справ від 17 липня 1897 р. говориться, що страйк почався 9 липня. Див. ДОДА, ф. 4, оп. 1, спр. 251, арк. 27.

³ ДОДА, ф. 4, оп. 1, спр. 251, арк. 26—27.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

боту стало лише 35, решта на роботу не вийшла. Багато робітників заявили про залишення роботи¹.

Деяка частина малосвідомих робітників піддалась на провокацію управителя шахт і взяла гроші на «могорич». Внаслідок цього в ході страйку мали місце п'янки, грабування рудничних лавок, будинків адміністрації. Але серед страйкуючих робітників,— доносив губернатор міністру внутрішніх справ,— були й такі, що «во время самых беспорядков удерживали своих товарищей от буйства, не допускали грабежа, отнимали награбленное и возвращали по принадлежности»².

Передові робітники на досвіді попередніх виступів переконалися, що адміністрація і поліція навмисне провокують несвідомих робітників на стихійні дії, щоб потім дати привід царському війську до жорстоких розправ.

Найбільшим за числом учасників був виступ робітників заводу Юза і навколишніх шахт на початку серпня 1892 року. Власники шахт і заводів скористались величезним напливом у Донбас безробітних, в зв'язку з голодом 1891—92 рр., для посилення експлуатації. Заробітна плата повсюдно знижувалась, а ціни на продовольчі товари значно зросли. І без того тяжке становище робітників значно погіршало. Невдоволення робітників росло з дня на день, між тим як чутки про поширення на Півдні холери навівали страх тисячам робітників, що жили в незадовільних санітарних умовах.

За кілька днів до «холерного бунту» (так часто в дореволюційній літературі називали цей виступ) передові робітники почали готувати загальний страйк. Був організований страйковий комітет на чолі з робітником заводу Юза Олександром Суворовим, намічено день виступу³. Становище було настільки напружене, що бракувало найменшого приводу для вибуху гнівного протесту. Таким приводом послужила поява в місті хворих на холеру. Невеликий інцидент між робітниками і лікарем, що хотів забрати в лікарню хвору на холеру жінку, перетворився в загальний протест робітників проти нелюдських умов праці і життя.

Навіть місцевий жандармський начальник змушений був визнати, що справжньою причиною до виступу були «поднявшиеся цены в местечке на жизненные и обиходные предметы, действительно выше существующих в уездных и даже губернских городах», а також «недовольство русских рабочих присутствием на заводах иностранных рабочих и мастеров»⁴.

Кількатисячний натовп робітників рушив на завод Юза, по дорозі розбивали окремі приміщення. Робітники загрожували

¹ ДОДА, ф. 4. оп. 1, спр. 251, арк. 28.

² Там же.

³ Див. «Летопись революции», № 3, 1925 р., стор. 10.

⁴ «Архив истории труда в России», кн. III, Петроград, 1922, стор. 112.

розправитись з Юзом і його адміністрацією, якщо не буде поліпшене їх становище.

В перший же день виступу (2 серпня 1892 року) голодні і озлоблені робітники розправились з крамарями та іншими спекулянтами, що втридорога продавали продукти і товари. Як повідомляв кореспондент газети «Южный край», «лавки и питейные заведения запылали пламенем и к вечеру большая торговая площадь местечка Юзовки горела со всех концов»¹. Місцева влада не могла нічого вдіяти. Влада в місті була в руках робітників. Вимога робітників звільнити 100 заарештованих робітників була виконана поліцією беззаперечно².

Задуманий заводськими робітниками страйк вилився у гнівний стихійний рух протесту проти адміністрації заводу, вугільних шахт і їх спільників по експлуатації робітничого класу.

На придурення цього грандіозного виступу робітників, що охопив понад 30.000 учасників, були послані великі військові загони на чолі з відомим палачем одеських робітників Шуваловим. З приходом війська (на третій день) почалася жорстока розправа. Царські сатрапи, спираючись на багнети війська, в крові потопили цей масовий виступ робітників Донбасу. Навіть за неповними відомостями преси, під час розправи було вбито 50 робітників, поранено до 80 і передано до військового суду 108 чоловік. За вироком суду чотирьох робітників було повішено, вісім зіслано на каторгу і 69 ув'язнено на різні строки³.

Рятуючись від жорстоких розправ, тисячі робітників покинули кам'яновугільні шахти і виїхали з Донбасу.

Характерною рисою страйкового руху робітників Донбасу на протязі 70 — 80-х і на початку 90-х років був його оборонний зміст. Робітники виступали проти спроб капіталістів погіршити і без того тяжкі умови праці і життя. Боротьба мала економічний характер.

В більшості випадків страйки починалися стихійно, без належної підготовки і організації, тому в ході їх мали місце прояви руйнівних настроїв малосвідомих робітників.

Виведені з терпіння, робітники під час перших страйків іноді ламали машини, руйнували будівлі шахт і будинки адміністрації, громили хазайські крамниці і контори.

Як і в інших промислових районах, робітники Донбасу виступали проти «своїх» експлуататорів відокремлено, ще не усвідомлюючи своїх класових завдань.

Вступ Росії в кінці XIX століття в стадію імперіалістичного розвитку привів до загострення суперечностей капіталістичної системи і посилення класової боротьби пролетаріату проти царизму і капіталістів.

¹ «Южный край» № 3995 за 21 серпня 1892 р.

² Див. «Доклады с.-д. комитетов второму съезду РСДРП», стор. 181.

³ Див. «Русские ведомости», № 327, 1892 р.

В другій половині 90-х років робітничий рух в Росії піднімається на вищий щабель. Вирішальне значення в цьому відіграли марксистські організації робітничого класу, що піднесли політичну свідомість пролетаріату.

В авангарді робітничого руху в Росії виступають петроградські робітники. Під керівництвом В. І. Леніна тут була утворена революційна марксистська організація «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який уперше в нашій країні з'єднав соціалізм з робітничим рухом.

Під керівництвом ленінського «Союзу боротьби» протягом 1895 — 1896 років відбулись грандіозні страйки петербурзьких робітників, які стали школою революційної боротьби для всього російського пролетаріату.

Розмах страйкового руху був такий широкий, що царський уряд не зміг придушити його тільки репресіями, а змушений був піти на нові поступки. 2 червня 1897 року був виданий новий фабричний закон, який обмежував тривалість робочого дня на промислових підприємствах. До цього закону робочий день в Росії взагалі не обмежувався.

Оцінюючи знамениті страйки 1895 — 1896 років, В. І. Ленін писав, що вони не пройшли марно. «Вони принесли величезну користь російським робітникам, вони показали, як їм слід вести боротьбу за свої інтереси. Вони навчили їх розуміти політичне становище і політичні потреби робітничого класу»¹.

Розпочатий петербурзькими робітниками, робітничий рух зростав рік у рік по всій країні. Він перетворився в серйозну силу політичного життя країни.

Петербурзький «Союз боротьби» дав могутній поштовх до об'єднання робітників і в інших містах та областях Росії. Подібні союзи були організовані в Москві, Сибіру, Іваново-Вознесенську. Вони утворюються також в ряді міст України (Катеринослав, Києві, Миколаєві).

В 1897 році за прикладом петербурзького «Союзу боротьби» три основні с.-д. групи Катеринослава, до складу яких входило понад 10 гуртків, об'єднались в одну організацію — катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Його очолили досвідчені керівники революційного руху в Росії, соратники В. І. Леніна — І. В. Бабушкін та І. Х. Лалаянц, що відбували адміністративне заслання в Катеринославі².

Випуск «Союзом боротьби» численних листівок, які закликали робітників до революційної боротьби за завоювання не тільки кращих економічних умов, але й завоювання політичних прав, мав величезний вплив на формування класової свідомості

¹ В. І. Ленін, Твори, том 2, стор. 106.

² Див. Іванов-Потьомкін, Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», К., 1949, стор. 43.

донецьких робітників. Дослідник діяльності цього «Союзу боротьби» показує, що поступово вплив його все більше і більше поширювався на шахти і заводи міст Донбасу — Бахмута, Луганська та інших¹.

Під впливом робітничих виступів у великих промислових центрах Росії і безпосереднім керівництвом місцевих «Союзів боротьби» в другій половині 90-х років прокотилась ціла хвиля великих страйків і на Україні. Особливо частими стали вони в південному промисловому районі — на території Катеринославської губернії. Тут страйки відбувалися один за одним. Причому по кількості і організованості страйкуючих перед ведуть заводські робітники, рух яких стає взірцем для робітників кам'яновугільної промисловості.

За прикладом фабрично-заводських робітників Катеринославщини посилювався страйковий рух і на сусідніх кам'яновугільних шахтах. В кінці 90-х років страйки шахтарів вибухають один за одним.

Через недостатню згуртованість робітників кам'яновугільних копалень, де завжди було багато новачків — тимчасових робітників, слабо зв'язаних з робітничим колективом, страйки ці і тепер часто супроводяться стихійними діями частини робітників. Проте з кожним роком організованість і впевненість страйків зростає. Робітники частіше звертаються до підприємців з конкретними вимогами і настоюють на їх задоволенні.

Позитивною рисою робітничого руху шахтарів Донбасу в останні роки XIX і на початку XX століття було те, що виступи робітників окремих шахт підтримувались або знаходили відгук на інших шахтах і заводах, що було виявом росту солідарності робітників у боротьбі з капіталістами. Більшість страйків було спрямовано на поліпшення умов праці і життя шахтарів, проти свавілля капіталістів і їх управителів.

Архівні матеріали фонду канцелярії катеринославського губернатора — донесення чинів поліції Бахмутського і Слов'яносербського повітів свідчать, що протягом 1899—1900 років тільки в цих двох повітах було понад 10 страйків робітників вугільних шахт. Окремі страйки охоплювали більше 1000 учасників.

Так, з донесення бахмутського повітового станового від 12 січня 1899 року довідуємося, що у відповідь на зниження зарплати на зимові місяці страйкували робітники шахти «Дагмара» «Товариства содового заводу Любімова, Сольве і К^о». Робітники вимагали збереження старих розцінок. Коли ж ця вимога не була задоволена, то 120 робітників (із 400) заявили незгоду і залишили шахту².

В середині лютого цього ж року був страйк на шахті № 30 «Гірничопромислового товариства». Страйкувало кілька арти-

¹ Див. Іванов-Потьомкін, Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», К., 1949, стор. 64.

² ДОДА, ф. 4, оп. 1, спр. 335, арк. 1—2.

лей проти незаконних штрафів, низької зарплати і утисків з боку адміністрації. Страйк проходив 5 днів¹.

6—7 травня 1899 року невеликий за числом учасників був страйк на шахті «Євгеній» «Товариства Белянських кам'яновугільних копалень» в Слов'яносербському повіті. Страйк почали вибійники (близько 100 чоловік), які не вийшли на роботу і вимагали підвищення зарплати².

Не підтримані робітниками інших шахт, страйки ці були порівняно легко придушені.

Значно організованіше і впертіше проходив страйк робітників шахти № 19 французького «Гірничопромислового товариства», що відбувся в лютому 1900 року. Робітники шахт цього товариства уже мали певний досвід страйкової боротьби. На цих шахтах працювало багато робітників-росіян, що прибули сюди з центральних губерній Росії після участі в страйковому русі передових загонів російського пролетаріату. Це відіграло позитивну роль у підготовці вимог і самому проведенні страйку. Приводом до страйку послужило незаконне оштрафування 230 робітників шахти за невихід на роботу в святковий день. Як повідомляв катеринославський губернатор міністру внутрішніх справ, «...будучи уже и раньше недовольны частым наложением штрафов, а также строгой браковкой выработанного угля и небеспеченностью правильного заработка, 23 февраля рабочие шахты № 19 в полном составе (близко 600 чол.—Г. С.) не вышли на работы и предъявили к администрации требование о сложении всех вообще штрафов, наложенных в текущем году, повышении заработной платы от добытого вагончика и об отмене браковки угля нетщательно обработанного от породы»³.

Помічник окружного інженера, що прибув на шахту після подачі робітниками вимоги, пообіцяв зняти штраф, накладений за невихід на роботу в святковий день, і вимагав негайно стати на роботу. Але робітники відмовились виконати цю вимогу і наполягали на задоволенні всіх вимог⁴.

24 лютого помічник окружного інженера і бахмутський становий знову намагалися примусити робітників піти на роботу. Причому становий пригрозив, що в разі невиходу на роботу страйкуючі будуть нести відповідальність за зрив робіт. Робітники вислухали ці вимоги спокійно, але в призначений час виходу на роботу (7 год. вечора) в шахту ніхто не спустився.

В той же день група робітників, яка зібралась в надшахтному приміщенні, побила вікна, після чого розійшлась по квартирах.

¹ ДОДА, ф. 4, оп. 1, спр. 335, арк. 29.

² Там же, арк. 99.

³ Там же, спр. 351, арк. 25.

⁴ Там же, арк. 18.

Роботи на шахтах відновились лише 24 лютого, коли на рудник прибула сотня козаків і було проведено арешти організаторів страйку.

За наказом міністра внутрішніх справ керівників страйку етапним порядком направляли на батьківщину, де їх передавали під нагляд місцевої поліції строком на 1 рік. Найактивнішими з них були: Писарев (він же Псарьов), Рибін (Зибін), Бурцев і Кованов — уродженці Орловської губернії¹.

В рапорті губернатору бахмутський повітовий становий писав, що страйк на шахті № 19 лишив сліди невдоволення робітників адміністрацією і, без сумніву, знайшов співчуття робітників інших шахт, де умови праці і порядок розрахунку то-тожні. На доказ цього становий повідомляв, що інженери шахт № 19 і 30 одержали анонімні листи, в яких попереджалось, що перші ж весняні дні будуть днями безпорядків².

Щоб не допустити повторення страйку, становий направив на шахти провокаторів. Одночасно власники рудника були змушені піти на поступки. На початку березня 1900 року окружний гірничий інженер запропонував директору «Гірничопромислового товариства» оплачувати кожний вагончик видобутого вугілля, а на випадок недовантаження вагончика вираховувати лише суму, відповідну недовантаженню³.

Ще більший за розмахом і кількістю учасників був страйк на Успенських рудниках Слов'яносербського повіту, хоч проходив він менш організовано, з проявами стихійних вибухів протесту малосвідомої частини робітників.

Приводом до страйку, як це видно з рапорта слов'яносербського повітового станового губернаторові, була спроба адміністрації рудника обмежити безплатне користування робітниками вугіллям для опалення приміщень і приготування їжі.

15 травня близько 500 робітників нічної зміни шахти «Аліса», зібравшись біля контори шахти, відмовились іти на роботи і поставили вимогу дозволити безплатно користуватись вугіллям. Завідуючий конторою шахти бельгієць Держан і управитель шахти інженер Кнопов пообіцяли зняти обмеження на одержання вугілля, але письмової об'яви про те вивісити не погодились. У відповідь робітники заявили про незгоду виходити на роботу і поставили ще ряд вимог, в тому числі вимогу підвищити зарплату.

Вранці 16 травня на шахті «Аліса» роботи не відновились. Тоді адміністрація оголосила про обов'язкову явку на роботу нічної зміни о 6 год. вечора, а денної — о 6 годині ранку 17 травня. О 6 годині вечора в приміщенні шахти зібралось близько 500 робітників, але на роботу не йшли. На запитання станового про причини страйку робітники відповіли, що у них

¹ ДОДА, ф. 4, оп. 1, спр. 351, арк. 39.

² Там же, арк. 28.

³ Там же, арк. 29.

останній час почали брати плату за вугілля, що умови праці в шахті стали дуже важкими, що «упряжка» записується неакуратно, на 1400 робітників селища тільки один кран для води, баня не працює і т. д.¹

Вислухавши вимоги, становий відповів, що плата за вугілля скасовується, і вимагав негайно виходити на роботу. Хто ж не хоче, хай подає на розрахунок. У відповідь шахтарі закричали, що всі бажають одержати розрахунок, і розійшлись по домах².

Коли робітники сусідніх шахт «Лідія» і «Марія» довідалися про припинення робіт на «Алісі», вони також припинили всі роботи.

О 9 годині вечора шахтарі «Лідії» дали тривожний гудок, що послужив сигналом до початку розправи над адміністрацією і крамарями. Частина робітників кинулась до шахт, де побила вікна, електричні ліхтарі, зіпсували телефон, поскидали в стволи шахт вагончики, зіпсували деякі машини і запалили склад матеріалів. Потім робітники розгромили будинок десятника бельгійця Жилияра, рудничну крамницю і інші дрібні торгові приміщення і будинки адміністрації³.

Страйк був припинений лише 20 травня, коли для розправи на рудник прибула рота козаків і батальйон військ, а разом з ними губернські чиновники. Того ж дня були проведені арешти страйкуючих робітників. За наказом губернатора батальйон військ був залишений на шахтах до початку червня⁴.

Коротким, але досить наполегливим був страйк робітників шахт № 8 і 9 «Товариства Південно-російської компанії» (Бахмутський повіт) на початку жовтня 1900 року. При спробі адміністрації рудника зменшити зарплату на 15 процентів, усі 1200 робітників заявили енергійний протест, лишили роботу і загрожували руйнуванням шахти. Протягом 2, 3 і 4 жовтня на роботу ніхто не пішов. Це примусило адміністрацію відновити старі розцінки, і тільки тоді (5 жовтня) робітники стали до роботи. Як відмічав бахмутський становий в рапорті губернатору, «забастовка эта по своему характеру, хотя и совершенно насильная, носила поразительно упорный характер»⁵.

Керівників страйку — робітників Івана Шилкіна, Івана Моріса, Дорофея Кашубу, Івана Шпикова, Матвія Мигачова і Петра Родіна — було відправлено етапом на батьківщину⁶.

В окремих випадках, коли страйкуючі шахтарі не могли добитись задоволення своїх вимог, вони вдавались до старого способу протесту — кидали шахту і переходили на інші. Так було на Олександро-Дмитрівській копальні в Слов'яносербсько-

¹ ДОДА, ф. 4, оп. 1, спр. 349.

² Там же.

³ Там же, арк. 42 — 44.

⁴ Там же, арк. 41.

⁵ Там же, спр. 354, арк. 15.

⁶ Там же.

му повіті. У відповідь на незгоду адміністрації поліпшити умови праці і підвищити зарплату 148 робітників покинули шахту і перейшли на сусідню копальню. Коли ж втрутилась поліція і намагалась повернути робітників назад, 86 робітників категорично відмовились виконати таке розпорядження, за що були притягнуті до судової відповідальності¹.

Описані страйки показують, що в кінці 90-х і на початку 900-х років робітничий рух шахтарів Донбасу значно посилювався, хоч і мав ще недосить організований характер. В той час як фабрично-заводські робітники великих промислових центрів Росії, насамперед петроградські робітники, очолені «Союзом боротьби», влаштовували масові страйки, які охоплювали цілі райони і проходили від початку і до кінця організовано. Коли в ході страйкової боротьби фабрично-заводські робітники вже ставили політичні вимоги, страйки робітників кам'яновугільних копалень Донбасу були ще розрізнені і часто супроводились стихійними діями робітників. І тепер окремі групи шахтарів вдавались до псування машин, руйнування надшахтних будівель, будинків адміністрації, громили крамниці і шинки. Майже повна відсутність серед шахтарів у цей період марксистських гуртків і соціал-демократичних організацій негативно позначалась на робітничому русі. Більшість страйків шахтарів не мала організованого керівництва. Про соціалістичні ідеї, революційну боротьбу передових загонів російського пролетаріату шахтарі Донбасу довідувались головним чином від тих робітників, що раніше працювали у великих фабрично-заводських центрах Росії і України.

Вимоги страйкуючих шахтарів мали виключно економічний характер. Вони відбивали насущні потреби робітників даного виробництва. Це була по суті «колективна боротьба робітників з хазяями за вигідні умови продажу робочої сили, за поліпшення умов праці і життя робітників»².

Проте страйки шахтарів, незважаючи на їх стихійний характер і недостатню організацію, мали велике значення для пробудження класової свідомості пролетаріату.

Передові робітники вугільної промисловості переконувались, що сила робітничого руху в його масовості, в єднанні робітників, бо тільки масові, організовані страйки приносять перемогу.

В боротьбі з окремими капіталістами, власниками кам'яновугільних копалень робітники завжди натрапляли на опір царських військ, що пильно охороняли інтереси буржуазії. Будучи свідком жорстоких розправ царських прислужників з пролетаріатом, що вимагав поліпшення умов життя, передові робітники переконувались, що без повалення царизму їм не здобути

¹ ДОДА, ф. 4, оп. 1, спр. 352, арк. 23—24.

² В. І. Ленін, Твори, том 5, стор. 362.

кращого життя. Віра в царя серед робітників згасала з кожним роком.

В Дніпропетровському обласному державному архіві збереглися десятки справ, які показують вкрай вороже ставлення шахтарів Донбасу до царя і його сім'ї¹.

Антицаристські настрої шахтарів були добре відомі царському уряду. В архівних фондах Гірничого департаменту збереглося кілька справ, в яких видно, що задовго до можливої поїздки царя на Південь через територію Донбасу міністерство внутрішніх справ розпочинало діяльну підготовку для гарантування його безпеки. До дрібниць вивчалась система підземних розробок в Донбасі, щоб в день поїзду зупинити роботи на всіх тих копальнях, які проходили під залізницею або поблизу до неї.

Гірнопромисловці одержували таємні листи, в яких попереджались про необхідність в день поїзду царя вивести з таких шахт всіх робітників і залишити в них для нагляду за машинами лише «надійних» осіб².

Цар і його прислужники боялись шахтарів не тільки на землі, але й під землею.

Робітничі страйки шахтарів Донбасу 70 — 90-х років, як і інших промислових робітників, були своєрідною школою підготовки до революційної боротьби пролетаріату, що розгорнулася повною мірою вже на початку ХХ століття.

Як вчить В. І. Ленін: «Лише довгою боротьбою і важкою працею самих передових робітників, усіх свідомих робітників давалося виділення і зміцнення пролетарського класового руху з усіляких дрібнобуржуазних домішок, обмежень, вузькостей, перекручень³.

¹ ДОДА, ф. 4, оп. 1, спр. 265, 269.

² Центральний Державний Історичний архів в Ленінграді, ф. 37, оп. 65-спр. 1169, арк. 30 — 39, 88 — 89.

³ В. І. Ленін, Твори, том 20, стор. 225.

В. О. ДУХНІЧ,

кандидат історичних наук, доцент.

БОРТЬБА ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЯН ХЕРСОНЩИНИ ЗА ЛІКВІДАЦІЮ ПОСЕЛЕНЬ В 50-х РОКАХ ХІХ ст.

Військові поселення на Україні були предметом вивчення як буржуазних, так і радянських істориків, але майже всі праці дослідників цього питання висвітлюють лише перший період існування поселень¹. Другий період і особливо 50-ті роки ХІХ ст. в житті поселень майже не вивчались. На жаль, до цього часу ми не маємо жодної статті, яка б розповідала про боротьбу поселян за ліквідацію поселень в середині ХІХ ст., а це тим більше потрібно, що ця боротьба відіграла важливу роль в складанні революційної ситуації 1859—1861 років. Не ліквідовано цей недолік і в роботах сучасних істориків І. Я. Мірошнікова, С. М. Ковбасюка і В. А. Федорова, написаних після Великої Вітчизняної війни.

До цього часу в історичній літературі навіть дата ліквідації поселень дається неточно. Так, наприклад, І. Я. Мірошніков, С. М. Ковбасюк і С. Б. Окунь вважають, що військові поселення були повністю ліквідовані в 1857 році², насправді ж в цей час лише почалась їх поступова ліквідація. Військові поселення на Україні можна вважати ліквідованими лише з 1 січня 1859 року, коли поселяни почали платити поземельні податки і в юри-

¹ Див. А. Н. Петров «Устройство и управление военных поселений в России 1809—1826 гг.» в книзі «Граф Аракчеев и военные поселения 1809—1831 гг.», СПб, 1871 р.; О. Д. Багалея-Татарінова «Нариси з історії військових поселень на Україні «Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури», 1927 р., ст. 93—153; В. А. Федоров, «Борьба крестьян России против военных поселений 1816—1818 годов», «Вопросы истории», 1952 р., № 11, стор. 112—124 та інші.

² І. Я. Мірошніков. «Восстания военных поселян Слободской Украины 1817—1829 гг.», Киев, 1948 г., рукопис, стор. 199—200; С. М. Ковбасюк, «Шебелинское восстание», Сборник научных работ исторического факультета Одесского университета, том 2, выпуск 49, стор. 5—6; С. Б. Окунь, «Очерки истории СССР» вторая четверть XIX века, Учпедгиз, 1957 г., стор. 65. Ця ж дата ліквідації поселень вказується в БСЭ, т. 8, стор. 480.

дичних правах прирівнювались до удільних селян¹, хоча матеріали про поселення зустрічаються в архівах аж до 1866 року².

Для написання цієї статті використані матеріали Київського, Одеського та Кіровоградського архівів. В їх фондах зберігаються різні судові справи, слідчі акти, штрафні журнали, листування штабів та інші документи. Ці джерела майже не вивчались і в науковій літературі не використовувались. Особливо цікаві штрафні журнали військових поселень, які, на жаль, збереглись не повністю³. Вони дають цінний матеріал про становище і боротьбу військових поселенців за ліквідацію військових поселень. Специфікою штрафних журналів як історичного джерела є те, що в них записувались лише дрібні провини поселенців, за які, як правило, карали без суду, здебільшого різками. Звичайно такі справи розглядались і вирішувались місцевими командирами. Отже в них зовсім немає матеріалів про повстання чи якісь інші серйозні політичні виступи поселенців, бо такі справи розглядались військовими судами. Але все ж дані про пасивні форми боротьби поселенців в штрафних журналах є в достатній кількості. Деякі відомості про боротьбу поселенців за ліквідацію поселень дають ті справи, які збереглись, а також листування штабів та офіцерів поселень, однак і вони не повністю відображають виступи поселенців Херсонщини за ліквідацію поселень на Україні.

Повстання селян проти поселень прокотились великою хвилею з 1816 по 1831 рік по всіх місцях, де тільки вводились поселення. Все ж царизм не тільки не ліквідував, а, навпаки, ще більше розширяв військові поселення. Про це переконливо говорять факти: якщо в 1825 році в Росії військових поселенців нараховувалось 375.000 чол.⁴, то на 1 листопада 1859 року лише на Україні їх було 654.635 ревізьких душ⁵. Після придушення польського повстання 1830—1831 рр. російський уряд конфіскував маєтки, землі, селян поміщиків — учасників повстання і частину їх передав управлінню військових поселень. Після того тут були створені Києво-Подільські військові поселення.

На Україні на 1 листопада 1859 року військові поселенці

¹ Полное собрание законов Российской империи, изд. 2, СПб, 1858, т. 32, № 31920, розділ 5, п. 67.

² Див., напр., Одеський облдержархів (далі — ООДА), фонд № 7, Управління південних військових поселень, зв'язка 106, справа 654, зв. 102, справа 610 та ін. Тут мова йде про бюджет поселень на 1865 рік.

³ Кіровоградський облдержархів (далі — КОДА), фонд 632, зв. 9, спр. 119. Тут зібрані списки оштрафованих в різні часи поселенців, яким готувалась амністія в зв'язку з початком ліквідації поселень. Отже штрафними журналами їх можна називати лише умовно.

⁴ История СССР, т. 2. Россия в XIX веке. Под редакцией члена-корреспондента Академии наук СССР М. В. Нежиной. Изд. 3, М., 1954, стор. 103.

⁵ ООДА, фонд 7, опис 1, зв'язка 14, справа 58, арк. 145—192. Слід вказати на явну помилку автора статті «Военные поселения», яка вміщена в БСЭ, щодо кількості поселенців. В статті називається як максимальна кількість поселенців — 400.000. Див. БСЭ, т. 8, стор. 480.

розподілялись так: харківські — 218182, херсонські — 315028, киево-подільські — 121425 ревізьких душ¹.

Це свідчить про те, що поселяни становили досить великий процент сільського населення, особливо в Херсонській губернії.

Після ряду повстань військових поселян в Росії і на Україні в 1817 — 1831 рр. царський уряд змушений був реформувати військові поселення. Але навіть після цих реформ становище поселян не на багато поліпшилось. Вони як і раніше залишались фактично і юридично безправними людьми, яких офіцери розглядали, як своїх кріпаків. Про це яскраво говорить декабрист І. Д. Якушкін в своїх «Записках...». «Проїжджаючи через Новий Миргород, ми заїхали до полковника Гревса. Гревс командував одним з полків бугського поселення. За обідом він з деякою гордістю сказав, що, командуючи полком, він те ж, що поміщик, в якого 18000 душ»². Наскільки поселянин був безправний, видно з того, що навіть одружитись поселянин чи поселенка не мали права без дозволу своїх командирів.

Поселяни змушені були часто працювати на казенних роботах більше встановлених царизмом трьох днів на тиждень і, крім того, безплатно виконувати різні роботи на користь поселенських офіцерів. Поселянин, якого заставляли безплатно працювати на користь офіцерів та унтер-офіцерів, не міг навіть поскаржитись. Звертання до старших командирів із скаргами на молодших закінчувалось тим, що скаржників, користуючись тим чи іншим приводом, жорстоко карали. Так було, наприклад, з поселянином с. Новгородки (тепер районний центр Кіровоградської області) відставним солдатом Г. Іроденком, його односельчанином А. Носенком та іншими, які поскаржились на неправильний розподіл податків. В березні 1859 року їх викликали в сільське управління і жорстоко побили³.

Жорстоко експлуатовані і безправні поселяни втрачали всяку ініціативу у веденні господарства, яке по суті їм не належало, і поступово розорялось. Наприклад, поселянин с. Диківки (тепер Знаменський район Кіровоградської області) Кондратенко, доведений до відчаю, зробив декілька спроб втекти з поселень. На черговому допиті він розповів про те, як поступово розорялось його господарство і господарства таких як він поселян. При цьому Кондратенко говорив, що командир 2-ої волості третього округу майор Захарченко посилав його і багатьох поселян с. Диківки на казенні роботи на 4 і 5 днів, замість передбачених правилами 3-х днів на тиждень. Через це Кон-

¹ ООДА, ф. 7, оп. 1, зв. 14, спр. 58, арк. 145 — 194, І. О. Гуржій в книзі: «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої пол. XIX ст.» вказує, що в 1854 р. поселян було 674.500 рев. душ. Див. стор. 29.

² Записки, статті, письма декабриста І. Д. Якушкина, редакція и коментарии С. Я. Штрайха, издание Академии наук СССР, М., 1951, стор. 40.

³ КОДА, ф. 632, зв. 17, спр. 136, арк. 1120.

дратенко та його односельчани не могли доглянути своє господарство і воно занепадало. Багато поселян, в тому числі і Кондратенко, втратили майже всю худобу.

Поселяни поскаржились командирі резервного кавалерійського корпусу генерал-лейтенанту Остен-Сакену, коли той в 1857 році проїжджав по округах. Після від'їзду Остен-Сакена з села Диківки майор Захарченко викликав поселян, які скаржились на нього корпусному командирі, і покарав їх різками. За цей час Кондратенко, як і багато поселян, розорився і перетворився з господаря першого в господаря другого розряду, про що свідчать матеріали перепису 1857 року.

Отже скарга поселянам не допомогла. Не витримавши знущання з боку поселенських офіцерів, і особливо з боку майора Захарченка, Кондратенко змушений був тікати з поселень¹.

В знущанні над поселянами від офіцерів не відставали і унтер-офіцери. Користуючись своїм становищем, вони теж примушували поселян безплатно працювати на себе. В грудні 1854 року група поселян села Аджамки (тепер районний центр Кіровоградської області), очолювані Павлом Нижненком, Юхимом Проценком, Іваном Бойченком, звернулися до командира 3-го кавалерійського округу полковника Оприці зі скаргою на знущання з боку старшого вахмістра Нештенка, який примушував багатьох поселян їздити в ліс і возити для його, Нештенка, потреб дрова, рубати ліс, працювати на току, в полі і т. д. За ці роботи замість плати поселяни одержували лише побої. Командир 3-го кавалерійського округу, розглянувши скаргу поселян, прийшов до висновку, що Нештенко, б'ючи поселян, не перевищував своєї влади, але, оскільки Нештенко своєю поведінкою викликав до себе велику ненависть з боку поселян, вирішено було перевести його в інший округ. Перед цим Нештенко повинен був сплатити частину грошей 26 поселянам за роботу, яку вони зробили².

Часто унтер-офіцери били поселян за дрібні провини і навіть без всяких причин. Наприклад, 27 серпня 1857 року в селі Жовте (тепер Дніпропетровська область) поселянин Петро Левенець, який служив при церкві, одержав дозвіл від попа В. Нумитого поїхати в своїх справах на ярмарок. Левенець уже запрягав воли, коли унтер-офіцер Сергієнко звелів забрати воли Левенця на казенні роботи і послав за ними хлопчика Труша. Поселянин спробував не дати волів і поїхати на ярмарок. Це вважалось порушенням дисципліни. Поселянина викликали до вахмістра Матвеева, де Левенець був жорстоко побитий. Коли брат побитого П. Левенця — Омелян заступився за нього, його теж побили. П. Левенець вирішив поскаржитись командирі во-

¹ Показання Кондратенка на допиті підтвердили 18 свідків, 6 з них були покарані разом з Кондратенком, КОДА, ф. 632, зв. 11, справа 127, арк. 79.

² КОДА, ф. 632, зв. 9, справа 119, арк. 96 — 99. Оригінал.

лості майору Полетаєву. Полетаєв передусім побив Левенця, а після розгляду справи став на захист вахмістра Матвеева.

Користуючись тим, що 20 жовтня 1857 року в село Жовте приїхав командир перших чотирьох округів кавалерії генерал Косовський, поселянин П. Левенець звернувся до нього з проханням розібрати його справу. При розгляді справи П. Левенця вахмістр Матвеев виправдався тим, що нібито П. Левенець погано виконує казенні наряди, і за те він його побив. Документи свідчать, що поселяни цього села, в тому числі і П. Левенець, не тільки своєчасно виконували казенні наряди, але й багато працювали безплатно на Матвеева, Полетаєва та інших офіцерів. П. Левенець ткав полотно Матвееву і Полетаєву та виконував інші роботи на їх користь¹.

Про ставлення молодших командирів і офіцерів до поселян можна судити хоч би з того, що дехто з них вважав, коли він не матиме права бити поселян, то не зможе виконувати свої службові обов'язки. Про те, наскільки було поширене фізичне катування поселян, свідчить такий факт. В жовтні 1855 року слухалась судова справа унтер-офіцера Максима Петренка з Нової Праги (тепер районний центр Кіровоградської області). Під час розгляду справи вияснилось, що М. Петренко в жнива побив батою вагітну жінку свого рідного брата, рядового поселянина, і та народила мертву дитину. Цей факт підтвердили на суді свідки. Сам М. Петренко заявив, що він не пам'ятає, чи бив він жінку брата чи ні². Отже побої поселян вважались звичайним явищем, настільки звичайним, що Петренко навіть не міг пригадати, бив він жінку брата чи ні.

Становище жінок у військових поселеннях було особливо тяжким, вони по суті були беззахисні. Моральна розбещеність багатьох офіцерів переходила всякі межі. Про це яскраво свідчить такий випадок. В селі Червона Кам'янка (тепер районний центр Кіровоградської області) в жовтні 1857 року поручик Глушков замовив собі баню і звелів привести туди силою дочку військового поселянина Пантелеймона Коваленка — Килину. Це дике розпорядження самодура поручика було виконано. Пізніше К. Коваленко скаржилась на те, що поручик Глушков її збезчестив³.

Не на багато поліпшилось становище поселян навіть тоді, коли в 1857 році царський уряд змушений був приступити до поступової ліквідації військових поселень. Замість старих форм експлуатації трудового народу появились нові, але суть їх майже не змінилась. Це підтверджують списки нових податків. Наприклад, поселяни села Гурівки (зараз Долинський район Кіровоградської області) платили в середньому лише поземельних податків по 5 крб. 45 коп. з рев'язької душі. Сюди треба

¹ КОДА, ф. 632, зв. 19, справа 128, аркуші 101, 162.

² КОДА, ф. 632, зв. 12, спр. 128, арк. 142.

³ КОДА, ф. 632, зв. 30, спр. 157, арк. 515, 528 та ін.

додати рекрутські збори — до 5 крб., оброчні та подушні податки — 4 крб. 85 коп. з ревізької душі та ін¹. Офіцери та унтер-офіцери, як і раніше, знущались над поселянами. В березні 1859 р. сільський засідатель² Новгородки Г. Кобець побив відставного солдата Іроденка і посадив його в холодну за несплату податків. За цю ж провину побиті поселяни цього ж села Носенко і ще декілька чоловік³.

З наведених матеріалів видно, що становище військових поселення було значно тяжчим, ніж селян-кріпаків, бо страждали вони не тільки від феодальної експлуатації і знущань командирів військових поселень, їх особливо гнітила військово-деспотична дисципліна, яку з упертістю насаджували офіцери-кріпосники.

Феодальна експлуатація та знущання над військовими поселеннями викликають їх протест. Форми цього протесту були найрізноманітнішими. Зупинимось на пасивних методах боротьби поселення проти військових поселень.

На одне з перших місць в пасивній боротьбі поселення проти поселень слід поставити таку стару форму протесту, як втеча поселення з поселень. За далеко неповними даними штрафних журналів лише двох округів херсонських поселень, відомо 18 випадків втеч поселення з поселень. Деякі з них втікали по 2 і більше разів⁴. Але штрафні журнали не дають повного уявлення про цю форму поселенського протесту, бо втеча поселення з поселень розцінювалась як важкий злочин, за який винного віддавали до військового суду. Тому відомостей про втечу в штрафних журналах порівняно мало, насправді ж їх було в багато разів більше.

Значна частина поселення була покарана за самовільні відлучки з поселень, які є формою пасивного протесту, близького за своєю природою до втеч поселення. Кількість самовільних відлучок по першому і другому округах херсонських поселень кавалерії нараховується до 80.

Зустрічаються і такі форми протесту як колективна подача скарг поселення на ім'я царя з проською вивести їх зі складу поселень. В 1856 році жителі села Вільшанки таємно від командирів зібрали 700 карбованців грошей і послали свого церковного старосту Григорія Крейтора в Одесу. Г. Крейтор, виконуючи доручення поселення, знайшов в Одесі відставного поручика П. Бестужева-Рюміна, який займався адвокатурою, і умовив його виступити в ролі адвоката поселення. Бестужев-Рюмін від імені поселення написав цареві скаргу і подав її в канце-

¹ КОДА, ф. 632, зв. 45, спр. арк. 158 — 159; зв. 77, спр. 299, арк. 18 — 19 та інші.

² Так називались члени сільських управ після 1 січня 1858 року.

³ КОДА, ф. 632, зв. 17, спр. 136, арк. 1120.

⁴ Матеріалів про втечі поселення багато розкидано по різних судових справах, підрахувати їх немає ніякої можливості.

лярію губернатора. Бестужев-Рюмін просив Олександра II, щоб поселян села Вільшанки відпустили з поселень. Як і слід було чекати, просьба поселян не дала належних результатів¹.

Однією з найбільш поширених форм боротьби поселян був масовий невихід їх на казенні роботи, невиконання різноманітних розпоряджень командирів поселень та ін. Із 1451 різного проступку поселян, зафіксованого штрафними журналами в 30 — 50 роках XIX ст., 613 належить саме до цієї категорії. Коли додати сюди покарання поселян за невиконання норм виробітку, то такі проступки становлять більше 50 процентів усіх дрібних провин поселян². Отже більше половини усіх проступків поселян були спрямовані на порушення розпоряджень командирів.

Саботаж розпоряджень поселянських офіцерів і унтер-офіцерів, погана, недоброякісна робота, внаслідок незаінтересованості працювати високопродуктивно і доброякісно, приводило до того, що з кожним днем все більш ставала ясною нерентабельність різних плантацій військових поселень. Про це змушені говорити в своїх доповідних записках навіть командуючі поселеннями. 4 червня 1857 року в доповідній записці про становище Києво-Подільського військового поселення генерал-майор Шмідт визнавав, що тютюнові плантації, пасіки і ферми ніяких прибутків не дають і через це їх треба скасувати³. Але сказати, що поселення невігідні державі, цей служака не наважився. Наскільки були збитковими заведені в 50 роках різні плантації і ферми видно було добре на прикладі тютюнової плантації в Новій Празі. За 4 роки її існування тут було зібрано всього 20 пудів тютюну. Вартість цього тютюну становила 32 крб. 31 коп. Після того, як тютюн продали і виплатили частину боргів, в конторі залишилось 9 крб. 41 коп. Але й ці гроші не можна вважати прибутком, бо, по-перше, не всі борги, які зв'язані з цією плантацією, були виплачені, по-друге, в цю суму входила вартість парників, робочої сили і ін. Коли врахувати всі видатки, то стане ясно, що тютюнова плантація Нової Праги, як усі інші, замість прибутку давала тільки збитки. Цікаво відмітити, що врожайність тютюну на Новопразькій плантації знижувалась з року в рік: в 1854 р. його зібрано 12 пудів, в 1855 р.— 5, в 1856 р.— 1 пуд, в 1857 р.— 1 пуд 30 фунтів⁴.

Не кращими були справи з урожаєм хліба. В 1857 році в 1 кавалерійському округу передбачалось зібрати жита кращих

¹ Лобачевский «Бугское казачество и военные поселения». Киевская старина, 1887, т. 19, стр. 611 — 613.

² КОДА, ф. 632, зв. 9, спр. 119, арк. 1015 — 1275. Підрахунки мої В. Д.

³ Центральний Державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), фонд 445 (київсько-подільські військові поселення частина будівельна) спр. 7, арк. 238 — 247. (копія).

⁴ КОДА, ф. 632, зв. 32, спр. 172, арк. 12. Аналогічна картина була і в київсько-подільських поселеннях. Див. ЦДІА УРСР, ф. 445, спр. 7, арк. 274.

сортів від сам-3 до сам-5, вівса — від сам-2 до сам-4, ячменю — від сам-2 до сам-3, а пшениці не вище сам-1,5. Такий же врожай в цьому окрузі був і в 1859 році, а по інших округах — ще нижчий¹. Внаслідок низької врожайності зернових, і насамперед озимих культур, в округах військових поселень відчувається гостра нестача хліба. Його невивстає для прохарчування поселян. Наприклад, у 1857 році в перших чотирьох округах на 94.727 чоловік населення невивстало для прохарчування 191232 четвертей муки, 37964 четвертей ячменю та 29505 четвертей вівса². Командування поселень намагається вийти з такого скрутного становища, робить все можливе для того, щоб піднести врожайність: поля поселень засіваються кращими сортами жита і пшениці, вводиться нова техніка для обробки землі та ін. Але пасивний опір поселян звів нанівець всі заходи командування. Справа дійшла до того, що, незважаючи на високу якість і велику кількість земель в херсонських поселеннях, не вистачало хліба на те, щоб прохарчувати поселян. У зв'язку з цим поселяни змушені позичати хліб в казенних магазинах, які раніше були ними ж наповнені. При цьому, щоб позичити хліба, поселяни змушені були оббивати пороги різних канцелярій. Командування поселеннями надавало позичку тільки найбіднішим поселянам, які не мали власної худоби і належали до розряду «нехозяев» і не могли собі заробити на прожиття. Більш заможні поселяни змушені були шукати собі заробітків на стороні.

У військових поселеннях був встановлений такий режим, що поселяни не мали права розпоряджатись власним майном, Це привело до того, що поселяни втратили всяку заінтересованість у сільськогосподарському виробництві і не тільки погано працювали на казенних роботах, але й не дбали про власне господарство. Тому траплялися часті випадки продажу поселянами власного майна без дозволу командирів поселень. Це робилось з розрахунком на перехід з розряду «хозяев» в «нехозяева». Переходячи в розряд негосподарів, поселянин виконував менші повинності³.

Командири поселень всіляко перешкоджали переходу поселян в «нехозяева». Винних у навмисному продажу власного, поселянського майна і худоби жорстоко карали. Крім того, офіцери вимагали, щоб поселяни йшли на заробітки за межі поселень і на зароблені гроші купляли худобу і майно. Якщо грошей невивстало, їх позичали з так званого позичкового капіталу. Але й ці заходи командування не допомогли. Поселяни часто продавали куплені ними воли і інше майно. Наприклад,

¹ КОДА, ф. 632, зв. 31, спр. 159, арк. 126—127, ООДА, ф. 7, оп. 1, зв. 14, спр. 58, арк. 145—146. Дані за 1858 рік свідомо не наводимо, тому що в цьому році була засуха.

² КОДА, ф. 632, зв. 31, спр. 159, арк. 11—12.

³ Там же, зв. 9, спр. 119, арк. 1116—1234. Таких фактів багато.

поселянин Тамат з села Жовте (зараз П'ятихатський район Дніпропетровської області) спочатку купив пару бичків двох років, а потім їх продав, щоб залишитись в розряді «нехозяев». За це він був покараний 150 ударами різок¹.

Було немало випадків, коли поселяни не давали своїх волів на казенні роботи. Із 1451 вивченого нами поселянського проступка, понад 180 належали саме до такого типу «злочинів». В окремих випадках поселяни навмисне не доглядали власних волів для того, щоб вони виснажились і ними не можна було виконувати казенні роботи. Так зробили 20 поселян с. Жовте в травні 1848 року. Іноді поселяни, зберігаючи кількість робочої худоби, міняли добрі воли на погані, якими фактично не можна було виконувати казенних нарядів. Так, наприклад, зробив поселянин с. Жовтого Потап Волошин в листопаді 1851 року².

Протест поселян часто проявлявся в тому, що вони самовільно забирали жито, пшеницю і інші сільськогосподарські продукти з полів чи комор поселень. Важливо відмітити, що навіть командування поселень більшість цих проступків поселян не кваліфікувало як крадіжку. Лише 26 випадків з 440 офіцери поселень вважали крадіжкою. В решті випадків при вирішенні справ мова йшла про самовільне забирання казенного хліба поселянами для прохарчування сімей.

Поселяни діяли невеликими групами в 5—10 чоловік, а іноді і більше. Наприклад, поселяни с. Петрово в березні 1851 року везли хліб з поселянських складів до млина і частину казенного хліба забрали для своїх сімей, за що кожен з них одержав по 50 ударів різками³. За подібні проступки було покарано 359 чоловік з 1451. Коли до цього додати 82 випадки групового та індивідуального випасання казенного хліба чи трав, то кількість подібного роду «злочинів» становитиме приблизно 35 проц. загальної кількості поступків поселян. Отже це зайвий раз свідчить, наскільки ця форма поселянського протесту була масовою.

Важка експлуатація поселян і знуцання над ними командирів поселень особливо їх озлоблювали. Про це озлоблення поселян також говорить син чугуївського військового поселянина, знаменитий художник І. Ю. Репін⁴. Це також підтверджується архівними матеріалами. Так, лише по двох округах з 1451 випадку покарання поселян — 155 з них були побиті різками за пияцтво та бійку⁵.

Пасивні форми боротьби поселян проти поселень могли в цей час перерости в активні лише в обстановці загального під-

¹ КОДА, ф. 632, зв. 9, спр. 119, арк. 1111.

² КОДА, ф. 632, зв. 9, спр. 119, арк. 1115.

³ КОДА, ф. 632, зв. 9, спр. 119, арк. 1145.

⁴ І. Е. Репін. «Далекое и близкое». Под ред. К. Жуковского, изд. 3, М., 1949 р., стор. 24.

⁵ КОДА, ф. 632, зв. 9, спр. 119 (різні аркуші).

несення селянського і громадського руху в Росії і на Україні. 50-ті роки XIX ст. саме і характеризуються масовим селянським і громадсько-політичним рухом. В цей час в Росії складається революційна ситуація 1859—1861 років¹. Посилення селянського і громадсько-політичного руху в Росії і на Україні позитивно впливає на активізацію боротьби поселян за ліквідацію військових поселень. Ця боротьба набуває більш активних дійсвих форм, стає складовою частиною антифеодальної боротьби трудящих мас. Селяни-кріпаки і військові поселяни разом виступають проти феодально-кріпосницького гніту. Про ці спільні виступи свідчить ряд фактів. 5 липня 1858 року в селі Миколаївка Зміївського повіту на Харківщині, згідно з рішенням земського суду, карали селян, які брали участь у повстанні. Поселян села Лозовеньки викликали сюди як понятих і вони повинні були сприяти екзекуції. Але поселяни категорично відмовились від виконання обов'язків понятих і заявили, що не будуть виконувати розпоряджень станового пристава Прянішнікова. Вони відкрито висловлювали своє співчуття селянам, яких екзекутори мали карати. Більш того, з точки зору командування, вони поводитися задириливо².

Ще сильніше відчувається вплив селянських рухів на поселян в херсонських поселеннях. В травні—червні 1856 року на Херсонщині починається рух селян-кріпаків за переселення в Таврію. Цей рух виник під прямим впливом селянського руху Росії і України³. Поміщицькі селяни Олександрійського повіту, які жили поблизу військових поселень, розповідали останнім про свої думки і плани. Наприклад, 18 червня 1856 року біля с. Петрово селяни, які йшли в Крим, зустрілись з поселянами, довго з ними говорили, пропонували купити поселянам у них худобу та майно. Аналогічні події відбувались і в інших селах⁴.

Поселяни, які згідно з розпорядженням уряду і командування поселеннями повинні були затримувати селян-втікачів, під впливом розмов з селянами пропускали їх далі і висловлювали своє співчуття їх рухові. Були навіть випадки, коли поселяни приїжджали в поміщицькі села і закликали селян переселитись в Таврію. 13 червня 1856 року відставний унтер-офіцер з села Червоної Кам'янки Романівський приїхав до маєтку поміщика Корбе і закликав його селян їхати в Крим, посилаючись при цьому на «царський указ». Він говорив селянам, що поміщики не мають права затримувати селян, бо їх цар чекає в Криму. В даному випадку поселяни вірили в міфічний «царський указ» так само, як і решта селян. Під впливом загально-

¹ Про революційну ситуацію див. В. І. Ленін, Твори, т. 21, вид. 4, стор. 189—190.

² ООДА, ф. 7, оп. 1, зв. 39, спр. 225, арк. 4—5.

³ Рух селян в Крим детально висвітлений в брошурі І. О. Гуржія «Селянський рух в 1856 році на Україні».

⁴ КОДА, ф. 632, зв. 12, спр. 129, арк. 61—60 та інші.

го руху селян і закликів поселенців, кріпаки поміщика Корбе 14 червня вирішили виїхати в Крим. Поселенці села Зибкая розповідали селянам-кріпакам, що в Криму вони будуть позбавлені кріпацтва, одержать землю, волю і навіть волів і інше майно. Тобто — вони переказували все те, що самі чули від інших селян. Для полегшення переїзду селян поселенці купляли в них частину майна, в тому числі і поміщицького.

Командування військових поселень, виконуючи волю царизму, намагалось використати поселенців для боротьби з селянським рухом. Про це свідчать матеріали допиту старшого вахмістра 1-ої волості 2-го кавалерійського округу І. А. Кедруса. Кедрус розповідав, що він разом з 70 поселенцями придушив повстання селян в с. Михайлівка, яке належало поміщиці Золотницькій¹. Не дивлячись на те, що командування поселенцями намагалось використати поселенців, як душителів селянського руху, останні, як ми це бачили, часто виступають в ролі підбурювачів селянських рухів². Більш того, поселенці іноді самі нападали на маєтки сусідніх поміщиків. Так, наприклад, 29 квітня 1858 року 200 поселенців в Олександрівському повіті Херсонської губернії загрожували поміщику Кудрявцеву розгромити його маєток. Врятували Кудрявцева поселенські офіцери і його селяни. В цей же день до 200 поселенців в с. Лозоватці на річці Інгулі викосили поміщицький луг. Взагалі командування поселеннями весь час в ці роки знаходиться в стані тривоги, бо боїться масового повстання поселенців³. Отже надії царизму на те, що поселенці будуть його опорою на селі, не виправдались.

Казенна військова муштра, палочна дисципліна і жорсткий терор в поселеннях надзвичайно утруднювали виникнення повстань військових поселенців в даний період. Все ж знаходяться люди, які ведуть серед них роботу, спрямовану проти існування військових поселень. В ролі підбурювачів поселенців проти царизму іноді виступають навіть попи. В селі Сирове під Яцкевич сам не хотів виконувати своїх обов'язків і намовляв поселенців проти військового командування, за що Яцкевич разом з 3-ма іншими попами був висланий за межі військових поселень⁴. Але вирішальну роль в розгортанні руху поселенців відіграє зростаючий селянський і громадсько-політичний рух в Росії і на Україні. Під його впливом вони піднімаються на активну боротьбу проти військових поселень. Про один з таких виступів поселенців ми маємо згадку в скарзі ремісників міста Єлисаветграда⁵. Більш повні дані збереглися в архівах про виступ поселенців с. Жовтого. Заворушення в с. Жовте почалось з того, що поселенці, змучені важкими роботами на користь держави і поселенських офіцерів, все частіше відмовляються від виконання казенних нарядів. Вище

¹ КОДА, ф. 632, зв. 12, спр. 129, арк. 61, 123, 124 та інші.

² КОДА, ф. 632, зв. 12, спр. 129, арк. 128 і ін.

³ ООДА, ф. 7, зв. 38, спр. 209, арк. 1.

⁴ ООДА, ф. 7, оп. 1, зв. 9, спр. 33, арк. 3.

⁵ КОДА, ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 8.

вже йшла мова про знущання над поселянами в с. Жовте з боку вахмістра Матвеева та інших командирів. 20 жовтня 1857 року в це село приїхав командуючий першими чотирма округами генерал-майор Косовський. Згідно з правилами, Косовський повинен був розглядати скарги поселян і вершити суд над ними. До генерала з скаргою на вахмістра Матвеева звернувся П. Левенець, про знущання над ним уже говорилося раніше. Коли П. Левенець почав свою розповідь про те, як над ними знущаються офіцери і вахмістр Матвеев, останній, бажаючи відвести від себе обвинувачення, заявив, що в селі є багато таких, що не слухають унтер-офіцерів і не виконують їх розпоряджень. Першим вахмістр назвав П. Кравченка, якого обвинувачували в злодійстві і поганій поведінці. Косовський, очевидно, теж вважав за краще послухати вахмістра раніше, ніж поселянина. Тому він наказав вивести Кравченка на середину кола і дати йому 100 ударів різками.

Розпорядження Косовського обурило поселян. З кола вишикуваних поселян почулися протестуючі вигуки. Косовський запитав, хто кричав і чого хочуть поселяни. Але кожен з присутніх, знаючи, що за порушення порядку в строю він буде жорстко покараний, запевняв, що він не кричав, хоча шум тривав. Косовський помітив, що поселянин Ф. Галаган кричав і розмахував руками. За розпорядженням генерала Галагана негайно вивели в центр кола і почали допитувати. Галаган і інші поселяни висловлювали невдоволення тим, що їх всіх збираються карати. Косовський, бажаючи розрядити напружену обстановку і зберегти свій вплив на поселян, заявив, що каратиме тільки порушників порядку. Сднак ця заява не внесла заспокоєння в ряди поселян. Все ж офіцерам, які скористалися пасивністю поселян, вдалося досить швидко придушити цей своєрідний опір.

Через деякий час, на допиті учасників заворушення поселян в селі Жовтому було встановлено, що вони виступили за ініціативою сільського голови Мартина Люльки і добросовісного¹ Павла Холодного. Під час слідства поселяни, намагаючись виправдатись і тим зменшити покарання, говорили, що вони не порушували тиші, а лише просили, щоб їх не карали. Слідством, однак, було встановлено, що вони енергійно протестували проти незаслужених покарань поселян.

Незважаючи на те, що згідно з новим положенням про військові поселення, яке вступило в силу в червні 1857 року, виборних поселянами осіб без суду не можна було тілесно карати, Косовський все ж звелів побити їх різками. М. Люлька дістав 400, П. Холодний, І. Ф. Галаган — по 300, П. Кравченко — 100, Н. Бакун — 100, І. Перченко — 75 ударів різками. Начальника

¹ Виборна посада з поселян, введена в поселеннях в 1858 р.

волості було знято з посади і посаджено на гауптвахту на 6 днів¹.

Таке жорстоке покарання поселян викликало обурення терпелих і інших поселян, і вони звернулись з скаргою на Косовського до вищого командування. Та на цьому справа була закінчена, бо хоча начальник південних військових поселень і визнав розправу Косовського з поселянами незаконною, але нічого не зробив, щоб не допустити повторення подібних явищ, Косовському навіть догани не оголосили².

Значно сильнішим був виступ військових поселян с. Новоукраїнки (тепер районний центр Кіровоградської області). Це заворушення почалось 15 квітня 1858 року. Самі командири поселень генерали К. Ламберт і Енгельгардт визнавали в листуванні між собою та іншими офіцерами і штабами, що заворушення виникло в результаті поганої поведінки офіцерів. Ми, на жаль, не знаємо, як почалось і розвивалось це заворушення, бо судова справа до цього часу не знайдена, але листування штабів до певної міри дає можливість вяснити його хід.

Виступ поселян Новоукраїнки очолив волосний голова Пилип Ковальов, який ще до цього виявляв невдоволення військовими поселеннями і порядками в них. Обрання П. Ковальова на посаду волосного голови, незважаючи на протидії з боку командування, свідчить про те, що поселяни Новоукраїнки поділяли його погляди. Начальник волості Закржевський нічого не міг зробити для того, щоб відвести кандидатуру П. Ковальова.

Заворушення почалося на площі, де звичайно відбувались паради і робились огляди поселян. З якоюсь метою поселян вишикували в шеренги. Тут все і почалося. Закржевський, який не чекав опору поселян, розгубився і замість того, щоб вивести з площі відставних солдатів, які тут були присутні і висловлювали своє співчуття поселянам, і тим самим ослабити силу заворушення, поставив відставних солдат на правий фланг шеренги. Таким чином відставні солдати і поселяни з'єднались для спільної боротьби проти поселень. В усіх деталях вимоги, які виставили поселяни, невідомі, але з переписки штабів ясно видно, що вони виступили за негайну ліквідацію поселень.

Як під час виступу поселян в с. Жовтому, так і в Новоукраїнці поселян не підтримали інші села, бо і перший і другий виступи були непередбаченими і стихійними. Ці виступи не переросли в масове повстання, бо були ізольовані. Це дало можливість командуванню швидко придушити ці виступи.

Після виступу поселян Новоукраїнки почались розправи. Командування визнало поганими чиновниками ряд офіцерів поселень, в тому числі начальника першої волості 2-го округу,

¹ КОДА, ф. 632, зв. 12, спр. 128, арк. 951 — 966, 877, 885.

² КОДА, ф. 632, зв. 12, спр. 128, арк. 966 — 969.

куди входила Новоукраїнка, майора Закржевського, начальника 2-го округу підполковника Гейлі та інших. Їм була оголошена догана за те, що вони допустили виступ поселян Новоукраїнки. П. Ковальова, як головного винуватця, за підбурення до повстання віддали до суду як карного злочинця¹. Крім того, усім начальникам волостей і округів було наказано звернути особливу увагу на роз'яснення поселянам нових законів про посилення і порядок їх ліквідації. Особливий наголос робився на те, що поселяни повинні як і раніше підкорятись своїм командирам, виконувати всі казенні роботи і виплачувати податки. На випадок порушень правил поселянам загрожували жорстокими покараннями².

Незважаючи на те, що виступи військових поселян сіл Жовтого і Новоукраїнки були швидко придушені, вони свідчать про велике невдоволення поселян своїм становищем і про активний протест останніх.

Про загострення боротьби військових поселян проти поселень свідчить і той факт, що тюрми і гауптвахти поселень в цей час були переповнені. У вересні 1856 року на вознесенській гауптвахті тримали в камерах по 25 чоловік, хоч вони були розраховані лише на 10³. В зв'язку з цим було вирішено дрібні справи розглядати на місці без суду. Про загальне переповнення гауптвахт і тюрем свідчать випадки, коли командування полків і дивізій, не маючи можливості помістити заарештованих поселян в своїх підрозділах, направляло їх в інші. Але й там їх не приймали за браком місця. Так, у Новій Празі стояв полк, була тут своя гауптвахта. Однак через її перевантаженість заарештованих направляли в Аджамку. Та в Аджамці гауптвахта була також переповнена, поселян з Нової Праги не прийняли і заарештовані змушені були повертатися в Нову Прагу³.

Рух поселян був настільки сильний, що заарештованими переповнили всі тюрми і гауптвахти, суди не встигали розглядати справ. Тому поселяни по декілька місяців і навіть більше року чекали розгляду своїх справ у судах.

* * *

Із сказаного вище треба зробити такі висновки: 1. Військові поселення були особливою формою кріпосництва. В 50-х роках ХІХ ст. феодално-кріпосницькі виробничі відносини не відповідали станові продуктивних сил. Вони були основним гальмом у розвитку сільського господарства, розвитку продуктивних сил країни в цілому. Тому всі спроби командування поселень піднести врожайність полів, які належали державі, чи поселянам, розбивались об пасивний опір поселян і не дали і

¹ КОДА, ф. 632, зв. 45, спр. 186, арк. 151.

² КОДА, ф. 632, зв. 45, спр. 186, арк. 488 — 489.

³ КОДА, ф. 632, зв. 45, спр. 186, арк. 537.

⁴ КОДА, ф. 632, зв. 45, спр. 186, арк. 561 — 562, 537.

не могли дати належного ефекту. В зв'язку з цим плантації і ферми, які заводились в військових поселеннях, як і самі поселення, замість прибутків давали тільки збитки, а врожайність зернових була настільки низька, що поселянам не вистачало хліба навіть в звичайні по врожайності роки.

2. Поселяни відрізнялись від селян-кріпаків тим, що вони належали не окремим феодалам, а державі. Крім того, становище їх погіршувалось тим, що вони, крім феодального гніту, терпіли ще від військових регламентацій, страждали від жорстокості, сваволі і розбещеності офіцерів та унтер-офіцерів. Тому становище їх було особливо нестерпним. Тяжке матеріальне становище і юридичне безправ'я поселян в умовах загострення класової боротьби в Росії в 50-х роках ХІХ ст. неминуче приводило їх як до пасивних, так і активних форм боротьби проти військових поселень.

3. Посилення боротьби поселян проти військових поселень в 50-х роках ХІХ ст. збігалось із загостренням класової боротьби селян-кріпаків проти феодально-кріпосницького ладу, який породив військові поселення. Саме тому їх боротьба перепліталась і зливалась в єдину хвилю масових, антифеодальних виступів, де військові поселяни і поміщицькі селяни виступають як союзники в боротьбі проти феодального ладу. Одночасові виступи селян-кріпаків і військових поселян проти феодально-кріпосницького ладу робили цей рух ще більш грізним і це створювало надзвичайно велике напруження в країні в роки революційної ситуації 1859 — 1861 років.

4. Селянські рухи, в тому числі і рух військових поселян, як частини селянства як класу, разом з громадсько-політичним рухом Росії примусив царизм і дворянські кола скасувати кріпосне право, а також військові поселення — одну з найбільш тяжких форм закріпачення селян.

Б. Д. ЛЯХОВИЧ,

викладач кафедри марксизму-ленінізму.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ЗАКОНІВ КАПІТАЛІЗМУ І МЕТОДИКИ ЇХ ВИКЛАДАННЯ

Питання про взаємодію економічних законів розвитку суспільства, зокрема економічних законів капіталізму, має не тільки теоретичне, але й практичне значення у викладанні курсу політичної економії для студентів вищих учбових закладів.

Автор не ставить собі за мету всебічно розглянути це питання. В даній статті ставляться лише деякі питання, зв'язані із взаємодією економічних законів капіталізму, зокрема основного економічного закону капіталізму — закону додаткової вартості з законом вартості. Причому буде розглянута лише одна сторона цього питання, а саме — вплив закону додаткової вартості на закон вартості.

В зв'язку з цим виникає потреба також поставити і деякі питання методики викладання окремих складних теоретичних питань в курсі політичної економії капіталізму, де взаємодія цих законів проявляється найбільш яскраво. Це стосується, насамперед, таких тем курсу, як «Середній прибуток і ціна виробництва» і «Основні економічні ознаки імперіалізму».

Підвищення наукового і методичного рівня викладання суспільних наук, зокрема політичної економії, яким належить величезна роль в справі комуністичного виховання нашої молоді, набуває тепер особливо важливого значення в світлі історичних рішень позачергового ХХІ з'їзду КПРС.

Комуністичне виховання трудящих, особливо підростаючого покоління, як підкреслив ХХІ з'їзд КПРС, має тепер винятково важливе значення в зв'язку з тим, що наша країна вступила в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. «Для переходу до комунізму,— говорив М. С. Хрущов на ХХІ з'їзді КПРС,— потрібна не тільки розвинута матеріально-технічна база, але й високий рівень свідомості всіх громадян суспільства. **Чим вища свідомість мільйонних мас, тим успішніше виконуватимуться плани комуністичного будівництва.** Ось чому винятково важливого значення набувають тепер питання

комуністичного виховання трудящих, особливо підростаючого покоління»¹.

* * *

Великою науковою заслугою Маркса, головним елементом здійсненого ним революційного перевороту в політичній економії, було розкриття ним в його геніальній праці «Капітал» суті капіталізму і відкриття економічного закону його розвитку.

В передмові до першого тому «Капіталу» Маркс писав: «...кінцевою метою мого твору є розкриття економічного закону руху сучасного (тобто буржуазного — Б. Л.) суспільства»².

К. Маркс вперше дослідив капіталізм, як особливу історичну систему суспільно-виробничих відносин. Він показав, що суть капіталізму полягає в експлуатації власниками засобів виробництва — капіталістами — найманих робітників, тобто в привласненні капіталістами додаткової вартості — неоплаченої праці робітничого класу.

«Виробництво додаткової вартості або нажива — ось абсолютний закон цього способу виробництва»³ «...виробництво додаткової вартості, або добування додаткової праці, становить специфічний зміст і мету капіталістичного виробництва...»⁴.

Таким чином, основним економічним законом капіталізму, який виражає суть капіталістичних виробничих відносин, визначає рушійний мотив капіталізму, є виробництво додаткової вартості.

Класики марксизму-ленінізму надавали вирішального значення закону додаткової вартості для розуміння суті капіталістичного способу виробництва і законів його розвитку. Ф. Енгельс на могилі Маркса говорив, що Маркс, відкривши особливий закон руху сучасного капіталістичного способу виробництва — додаткову вартість, вніс ясність в цю область, в той час, як усі попередні дослідження як буржуазних економістів, так і соціалістичних критиків, були блуканням в темряві. В передмові до другого тому «Капіталу» Енгельс писав, що існування тієї частини вартості продукту, яку ми називаємо тепер додатковою вартістю, було встановлено задовго до Маркса. Було також з більшою або меншою ясністю висловлено класиками буржуазної політичної економії те, що ця частина вартості продукту є відрахування з праці робітника. Але далі цього вони не пішли. Соціалісти-утопісти, критикуючи капіталізм, говорили, що відрахування з продукту праці робітника є несправедливим і шукали утопічні засоби для усунення цієї несправедливості.

Крім того, класики буржуазної політичної економії і соціалі-

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки. Доповідь на позачерговому XXI з'їзді КПРС 27 січня 1959 р. Держполітвидав, 1959, стор. 56.

² К. Маркс, Капітал, т. 1, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 8.

³ Там же, стор. 619.

⁴ Там же, стор. 298.

лісти-утопісти некритично сприйняли помилкові положення про те, що робітник продає свою працю, що заробітна плата є оплатою праці робітника і т. д. Вони знали відрахування з праці робітника лише в формі прибутку, проценту і ренти. Загальної основи, тобто додаткової вартості, вони не відкрили і тому не побачили, що прибуток, процент і рента є лише особливі, перетворені форми додаткової вартості. Внаслідок цього вони не змогли розкрити суті капіталізму, суті капіталістичної експлуатації.

Але ось виступив Маркс і там, де класики буржуазної економіки і соціалісти-утопісти бачили рішення, він бачив тільки проблему. Тут, тобто в факті привласнення капіталістами додаткової вартості, Маркс побачив ключ для розуміння всього капіталістичного виробництва, писав Ф. Енгельс. Керуючись цим фактом, Маркс заново дослідив всі встановлені до нього економічні категорії і відкрив нові. Для того, щоб знати, що таке додаткова вартість, необхідно було знати, що таке вартість, дати аналіз праці, яка створює товари. Цей аналіз дав можливість Марксу відкрити двійстий характер праці, втіленої в товарі, що було новим величезним науковим відкриттям Маркса. На основі додаткової вартості Маркс розвинув першу раціональну теорію заробітної плати, дав аналіз нагромадження капіталу і т. д.

Відмічаючи величезне значення теорії додаткової вартості Маркса, В. І. Ленін вказував, що вчення про додаткову вартість є наріжним каменем економічної теорії К. Маркса.

Маркс і Енгельс, відкривши основний економічний закон капіталізму — закон додаткової вартості, розглядали його діяння в умовах домонополістичного капіталізму у взаємодії з законом вартості. Така взаємодія яскраво проявляється, наприклад, в питанні про перетворення прибутку в середній прибуток, а вартості — в ціну виробництва, а також в питанні про історичний шлях перетворення вартості в ціну виробництва.

При викладанні теми «Середній прибуток і ціна виробництва» найбільш складними теоретичними питаннями даної теми як при викладанні, так і особливо при засвоєнні студентами, є питання про утворення середнього прибутку і перетворення вартості в ціну виробництва, а також про історичний шлях перетворення вартості в ціну виробництва. На нашу думку, одним із шляхів подолання цих труднощів є розкриття взаємодії основного економічного закону капіталізму — закону додаткової вартості з законом вартості. Така постановка питання дасть можливість значно краще пояснити студентам ці складні теоретичні питання, а це, в свою чергу, буде сприяти і більш кращому розумінню і засвоєнню їх самими студентами.

В загальних рисах взаємодія закону додаткової вартості з законом вартості на стадії домонополістичного і монополістичного капіталізму зводиться до такого. В умовах капіталізму, як показали Маркс і Енгельс, коли товарне виробництво є па-

нівною формою суспільного виробництва і метою виробництва є одержання додаткової вартості, вирішальним фактором, який впливає на закон вартості і змінює форму його прояву, є закон додаткової вартості. Тільки під впливом закону додаткової вартості, який в період домонополістичного капіталізму діє в формі закону середнього прибутку, закон вартості набирає вигляду закону цін виробництва. На стадії монополістичного капіталізму, як показав В. І. Ленін, закон додаткової вартості діє в формі закону монополно-високого (максимального) прибутку і закон вартості набирає вигляду закону монополних цін.

Для підтвердження даного положення розглянемо, яким чином К. Маркс показує взаємодію закону додаткової вартості з законом вартості в період домонополістичного капіталізму і на основі цього вирішує одну з складних теоретичних проблем політичної економії — перетворення вартості в ціну виробництва.

Однією з найважливіших економічних рис домонополістичного капіталізму була вільна конкуренція. Погоня капіталістів за все зростаючою додатковою вартістю, при пануванні вільної конкуренції в промисловості, веде до вільного переливання капіталу із галузей з високою органічною будовою в галузі з низькою органічною будовою, що вирівнює різні норми прибутку, які існують в різних галузях виробництва, в загальну або середню норму прибутку. Середній прибуток є рівний прибуток на однакові по величині капітали, вкладені в різні галузі виробництва. Утворення середньої норми прибутку веде лише до перерозподілу додаткової вартості між капіталістами різних галузей виробництва. Загальна ж маса додаткової вартості, створена найманими робітниками всіх галузей виробництва, залишається незмінною. Середня норма прибутку дорівнюватиме всій масі додаткової вартості, поділеній на весь сукупний суспільний капітал.

Таким чином, закон додаткової вартості в умовах домонополістичного капіталізму при пануванні вільної конкуренції видозмінюється в закон середньої норми прибутку.

Звичайно, цей закон капіталізму, як і всякий інший економічний закон капіталістичного способу виробництва, діє лише як тенденція.

Каутський, коли він ще стояв на позиціях марксизму, в своїй роботі «Экономическое учение Карла Маркса», підкреслював вплив прибутку на закон вартості. Він писав, що Маркс довів, що при капіталістичному способі виробництва прибуток так впливає на закон вартості, що ціни більшості товарів не тільки можуть, але і повинні постійно стояти вище або нижче їх вартості¹.

Процес утворення середньої норми прибутку в промисловості веде до того, що в галузях з низькою органічною будовою

¹ К. Каутский, Экономическое учение Карла Маркса, М., 1956, ст. 25.

капіталу товари продаються нижче їх вартості, бо тут середній прибуток менший додаткової вартості, створеної найманими робітниками. Навпаки, в галузях з високою органічною будовою капіталу товари продаються вище їх вартості, бо тут середній прибуток більший додаткової вартості, створеної найманими робітниками. По вартості товари продаються лише в тих галузях, де середній прибуток дорівнює додатковій вартості. Це матиме місце в тому випадку, коли органічна будова капіталу даної галузі збігатиметься з середньо-суспільною органічною будовою капіталу. При цих умовах товари різних галузей виробництва продаються по ціні, яка складається з витрат виробництва ($c+V$) плюс середній прибуток (p) на авансовий капітал. Ціна, яка дорівнює витратам виробництва плюс середній прибуток, і є ціна виробництва.

Незважаючи на те, що товари в умовах домонополістичного капіталізму продаються не по вартості, а по ціні виробництва, закон вартості повністю зберігає свою силу. Ціна виробництва, як показав Маркс, являє собою лише видозмінену форму вартості.

Отже закон вартості в умовах домонополістичного капіталізму набирає вигляду закону цін виробництва. Ціна виробництва є тією середньою величиною, навколо якої і коливаються ринкові ціни товарів.

Таким чином, тільки під впливом закону додаткової вартості, який в умовах домонополістичного капіталізму діє в формі закону середньої норми прибутку, закон вартості набирає вигляду закону цін виробництва.

Другим складним питанням при викладанні теми «Середній прибуток і ціна виробництва» є питання про історичний шлях перетворення вартості в ціну виробництва. Це питання в загальних рисах досліджене Ф. Енгельсом в його праці «Закон вартості і норма прибутку».

При уважному вивченні праці Енгельса «Закон вартості і норма прибутку», на нашу думку, в основу дослідження цього питання також покладено взаємодію закону додаткової вартості з законом вартості.

Для підтвердження цього положення розглянемо, яким чином К. Маркс і Ф. Енгельс показали взаємодію закону додаткової вартості з законом вартості, яка в процесі історичного розвитку привела до перетворення вартості в ціну виробництва.

К. Маркс і Ф. Енгельс показали, що процес перетворення вартості в ціну виробництва є історичний процес перетворення простого товарного виробництва в товарно-капіталістичне виробництво, тобто є процес перетворення товару як продукту особистої праці в продукт капіталу. «...Обмін товарів по їх вартостях або приблизно по їх вартостях,— говорить Маркс,— відповідає значно нижчому ступеневі, ніж обмін по цінах вироб-

ництва, для якого необхідна певна висота капіталістичного розвитку»¹.

Отже закон вартості не тільки теоретично, але і історично передеу цінам виробництва.

Виникнення закону вартості і його діяння зв'язане з виникненням обміну, який перетворював продукти праці в товар. Обмін товарів виник ще в надрах первіснообщинного способу виробництва. Закон вартості, як вказував Ф. Енгельс, панував на протязі періоду п'яти — семи тисяч років.

Обмін товарів по вартості буде відбуватися тоді, коли виробнику належать засоби виробництва і коли, відповідно, товари були продуктами особистої праці виробника і його сім'ї. Таке положення ми маємо, як вказував Маркс, в первісному суспільстві, в умовах рабства і кріпацтва, при цеховій організації ремесла, тобто в умовах простого товарного господарства. Такими простими товаровиробниками, господарство яких ґрунтувалося на їх особистій праці, були селяни і ремісники.

Ф. Енгельс показав, що прості товаровиробники — селяни і ремісники — на протязі багатьох тисяч років обмінювали свої продукти між собою пропорціонально витраченій на їх виробництво праці. «...середньовічному селянину — писав Енгельс, — було досить точно відомо, скільки робочого часу треба на виготовлення предметів, одержуваних ним в обмін»².

На виробництво продуктів, які йшли в обмін, була витрачена праця і тільки праця. Люди були досить розумні, щоб при обміні своїх товарів не віддавати їх без відповідного еквіваленту. Чи можна припустити, писав Енгельс, що селяни і ремісники були так нерозумні, щоб обмінювати продукт 10-годинної праці одного на продукт одногодинної праці іншого?

З виникненням грошей, а значить і цін товарів, ціни все більше наближаються до вартості і їх коливання відбувається навколо вартості. Закон вартості, писав Енгельс, має силу для всього періоду простого товарного виробництва, тобто до XIV століття, коли воно починає перетворюватися в капіталістичне товарне виробництво.

Зародження і розвиток капіталізму і, відповідно, виникнення і розвиток закону додаткової вартості неминуче вело до перетворення закону вартості в закон цін виробництва. На відміну від простого товаровиробника, мета якого задовольнити свої потреби шляхом обміну свого товару на товар іншого товаровиробника і одержати еквівалент своєї праці, капіталіст, який експлуатує чужу працю, виробляє товари з метою одержання додаткової вартості, яка повинна відповідати величині його капіталу. «Вся трудність виникає від того, — писав Маркс, — що товари обмінюються не просто як товари (тобто

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, Держполітвидав, 1952 р., стор. 182.

² Ф. Енгельс. Закон вартості і норма прибутку. Додатки до третього тому «Капіталу», 1952, стор. 902.

продукти особистої праці — Б. Л.), а як продукти капіталів (тобто як продукти експлуатації чужої праці — Б. Л.), які претендують на пропорціональну їх величині або — при рівності їх величин — на рівну участь у сукупній масі додаткової вартості¹.

Слід відмітити, що на перших ступенях розвитку капіталізму зберігались ще значні відмінності в нормах прибутку в різних галузях виробництва, бо окремі галузі були ще недостатньо зв'язані між собою, існували цехові і інші обмеження, які перешкоджали вільному переливу капіталу із одних галузей в інші, внаслідок чого не могла утворитися загальна середня норма прибутку. В цей період середній прибуток міг утворитися лише в окремих сферах виробництва і обміну.

Історичним попередником промислового капіталу був купецький і лихварський капітал. Купецький капітал відіграв величезну роль в процесі виникнення капіталістичного виробництва. Купці були організовані в ряд товариств — «монополій», які встановлювали ціни, захищали своїх членів від конкуренції і свідомо ставили своєю метою одержання рівного прибутку всіма членами такого купецького товариства. Тут ми вперше, говорить Енгельс, наштовхуємось на прибуток, норму прибутку і їх вирівнювання. Рівна норма прибутку в рамках окремих купецьких товариств є найпростішою формою норми прибутку і одним із вихідних пунктів історичного розвитку капіталізму. Ця початкова норма прибутку була дуже висока, бо торгівля в той час була надзвичайно небезпечною справою і прибуток включав у себе високу страхову премію і т. д. Енгельс вказував, що торговельні справи являли собою монопольну торгівлю, з монопольним прибутком. Рівна і дуже висока норма прибутку, яка одержувалась завдяки спільній діяльності товариств, мала місце тільки в межах даних товариств, тобто в той час у окремих «націй», які займались, головним чином, торгівлею. До таких торгових «націй» Енгельс відносить венеціанців, генуезців, ганзейців і т. д.

Великі географічні відкриття, які відбулися в кінці XV століття, привели до виникнення світової торгівлі і світового ринку. Центр ваги європейської торгівлі перемістився з Середземного моря на Атлантичний океан. Головна роль в торгівлі перейшла до Англії, Франції, Іспанії, Нідерландів, а також до Росії. За спиною товариств стояли таким чином великі держави. Це давало купцям таку опору, яка робила зовсім непотрібним товариство. Крім того, тепер багатства нагромаджувались в руках окремих осіб значно швидше, ніж раніше. Тому окремі купці могли вкладати в своє підприємство стільки коштів, скільки раніше вкладало ціле товариство. Торгівля товариств все більше відступала на задній план перед торгівлею

¹ К. Маркс. Капітал, т. III, Держполітвидав 1952 р., стор. 180.

окремого купця, а разом з тим вирівняння норм прибутку все більше ставало виключно справою конкуренції.

Виникнення світової торгівлі і світового ринку прискорило перехід від дрібного ремісничого виробництва до великого капіталістичного виробництва, оснований на експлуатації найманих робітників. Цей перехід від феодалізму до капіталізму відбувався двома шляхами: з одного боку — розшарування дрібних товаровиробників породжувало капіталістичних підприємців, з другого боку — купецький капітал починає все більше проникати у виробництво. За певну плату купець роздає сировину для переробки раніш самостійним дрібним виробникам — селянам і ремісникам, тим самим ставлячи їх у все більшу залежність від себе. «Тут ми маємо перед собою, — писав Енгельс, — перші зачатки утворення капіталістичної додаткової вартості»¹.

Виникає перша стадія в розвитку капіталізму в промисловості — проста капіталістична кооперація.

Оскільки норма прибутку торгового капіталу в даній місцевості зведена до своєї середньої норми, купець бере на себе додаткову роль роздатчика, з метою одержати більший прибуток при рівній з іншими продажною ціною товару. Яким же чином він міг одержати більший прибуток?

В даному випадку торговий капіталіст купував уже робочу силу виробника (хоч дрібний виробник володів ще частиною засобів виробництва, тобто знаряддями праці, але, не маючи сировини, він не міг виробляти свій товар і змушений був продавати свою робочу силу). Купуючи робочу силу дрібного виробника, купець сплачував тільки частину його робочого часу, а другу частину привласнював без всякого еквіваленту.

Неоплачена частина робочого дня в той час, при пануванні ручної техніки і низької продуктивності праці, складала невелику величину. Тому капіталіст збільшував її зниженням зарплати дрібного виробника. Таким чином, роздатчик привласнював додаткову вартість зверх одержуваного ним до цього часу торгового прибутку.

Купець-роздатчик, щоб одержати більшу масу прибутку, прискорює оборот свого капіталу шляхом прискорення збуту своїх товарів, що можна здійснити при цих умовах шляхом продажу своїх товарів дешевше його конкурентів. Він, як говорить Енгельс, дарує невелику частину своєї додаткової вартості іскупецві (мається на увазі іноземний покупець, тобто зовнішній ринок).

Таким чином, в даному випадку товари на зовнішньому ринку продаються не по вартості, а по витратах виробництва плюс якась маса прибутку, одержаного в процесі виробництва, плюс торговий прибуток.

¹ Ф. Енгельс, Закон вартості і норма прибутку, Додатки до третього тому «Капіталу», 1952, стор. 910.

Конкуренти купця-роздатчика також поступово починають перетворюватися в роздатчиків і в процесі конкурентної боротьби змушені також уступати частину своєї додаткової вартості покупцям і продавати товари не лише по вартості, а також по витратах виробництва плюс якась маса прибутку, одержаного в процесі виробництва, і плюс торговий прибуток. Внаслідок цього цей додатковий прибуток, тобто прибуток одержаний зверх середнього торгового прибутку, зведеться для них всіх до звичайного прибутку або навіть до меншого, тобто знову до якогось середнього прибутку.

Рівність норми прибутку досягнута внаслідок того, що частина виробленої всередині країни додаткової вартості уступається іноземним покупцям.

Таким чином, починає урівнюватися не тільки торговий, але і промисловий прибуток, і на цій основі на зовнішньому ринку вартість починає перетворюватися в ціну виробництва.

Дальшим кроком по шляху підкорення промисловості капіталом було виникнення мануфактури, тобто великих капіталістичних підприємств, які застосовували працю найманих робітників, що працювали вручну на основі розподілу праці всередині мануфактури. Неминучий процес розорення дрібних товаровиробників приводив до того, що купець-скупщик постачав їм не тільки сировину, але і знаряддя праці. Так дрібні товаровиробники позбавлялися останньої видимості самостійного існування і остаточно перетворювалися в найманих робітників, а скупщики ставали промисловими капіталістами.

Капіталізм у промисловості вступив у свою другу стадію розвитку — в мануфактурний період.

Додаткова вартість, яка привласнюється власником мануфактури — капіталістом, як це мало місце і раніше, коли купець-роздатчик привласнював додаткову вартість, дає йому можливість продавати свої товари ще дешевше своїх конкурентів, тобто кустарів і ремісників (на внутрішньому ринку) і купців-скупщиків і купців-роздатчиків (на зовнішньому ринку), якщо він сам реалізував свої товари. Це зв'язано з тим, що зростає маса додаткової вартості за рахунок збільшення кількості найманих робітників і підвищення їх продуктивності праці, тобто за рахунок підвищення ступеня їх експлуатації. Закон додаткової вартості дістає свій дальший розвиток: додаткова вартість виробляється в формі абсолютної додаткової вартості.

Власник мануфактури — капіталіст, продаючи свої товари дешевше, тобто уступаючи частину додаткової вартості покупцеві, буде продавати свої товари знову не по вартості, а по витратах виробництва плюс якась маса прибутку. Поступово нова форма виробництва (тобто мануфактура) стає панівною в даній галузі виробництва і додатковий прибуток (тобто промисловий прибуток) плюс середній торговий прибуток, якщо ману-

фактурист сам продавав свої товари, поєднуючи виробництво з торгівлею, або вже тільки як форма промислового прибутку, якщо він тільки виробляв, а продавав купець, якому він уступає частину додаткової вартості, в процесі конкурентної боротьби між капіталістами знову вирівнюється і стане якимсь середнім прибутком. Разом з тим знижується і торговий прибуток, який все більше вирівнюється з промисловим прибутком і все більше зводиться до промислового прибутку.

Мануфактура, основана на ручній праці, була неспроможна витіснити дрібне виробництво селян і ремісників. Певна частина товарів вироблялась мануфактурами, але основна маса товарів на ринок вироблялась ремісниками і кустарями, які різною мірою залежали від капіталістів-скупщиків, роздатчиків, мануфактуристів. Мануфактура була своєрідною надбудовою над дрібним виробництвом, бо основою господарства, як і раніше, залишалось дрібне виробництво з його примітивною технікою. Однак мануфактура підготувала необхідні умови для переходу до машинного виробництва, до машинного періоду капіталізму, тобто до третьої стадії в розвитку капіталізму в промисловості.

Велика капіталістична машинна промисловість ще більше ніж мануфактура знижує витрати виробництва товарів і нещадно усуває всі попередні способи виробництва. Дешевизною своїх товарів велика машинна промисловість у великих розмірах розоряє дрібне виробництво, до основи руйнує натуральне господарство, усуває прямий обмін між дрібними виробниками і завойовує капіталові внутрішній ринок. «Вона (тобто капіталістична промисловість — Б. Л.), — говорить Енгельс, — також вирівнює норми прибутку різних галузей торгівлі і промисловості в одну загальну норму прибутку і забезпечує, нарешті, промисловості належну їй пануючу роль при цьому вирівнюванні, усуваючи більшу частину перешкод, що доти стояли на шляху перенесення капіталу з однієї галузі в іншу. Разом з тим для всього процесу обміну відбувається перетворення вартостей в ціни виробництва»¹.

Таким чином, тільки з перемогою капіталістичної машинної промисловості завершується процес утворення середньої норми прибутку і перетворення вартості в ціну виробництва.

Це перетворення, говорить Енгельс, відбувається в силу об'єктивних законів, які діють за спиною виробників, поза їх свідомістю і намірами.

Необхідно відмітити, що утворення середнього прибутку і перетворення вартості в ціну виробництва відбувалося спочатку розвитку капіталізму головним чином на зовнішньому ринку. Це було зв'язано з тим, що товари, вироблені купцями-роз-

¹ Ф. Енгельс, Закон вартості і норма прибутку, Додатки до третього тому «Капіталу», 1952, стор. 912.

датчиками і мануфактуристами, йшли, головним чином, не на внутрішній, а на зовнішній ринок. На внутрішньому ринку, який був розвинений слабо, обмінювались товари дрібних виробників, які в середньому продаються по вартості, бо це продукти особистої праці, а не продукти капіталу.

Лише з розвитком мануфактури все більше товарів йде на внутрішній ринок і вартість на внутрішньому ринку починає перетворюватися в ціну виробництва. Процес утворення середнього прибутку і перетворення вартості в ціну виробництва на внутрішньому ринку завершується лише з перемогою капіталістичної машинної промисловості, коли капіталізм створює національні внутрішні ринки, у величезних масштабах розоряє дрібне виробництво і закріплює своє панування і на внутрішньому ринку. Тепер на внутрішньому ринку панівне становище займають не просто товари, а товари, як продукти капіталу, вироблені капіталістами з метою одержання прибутку.

На зовнішньому ринку перетворення вартості в ціну виробництва також завершується на основі панування великої капіталістичної машинної промисловості, з утворенням світового капіталістичного ринку і внаслідок переходу до політики вільної торгівлі.

Таким чином, історичний процес перетворення вартості в ціну виробництва є процесом виникнення і розвитку закону додаткової вартості і його впливу на закон вартості.

* * *

Важливим і складним питанням при викладанні теми «Основні економічні ознаки імперіалізму» є питання про дію основного економічного закону капіталізму в епоху імперіалізму. Суть теоретичної сторони цього питання полягає у виводі діяння закону додаткової вартості в епоху імперіалізму в закон монополю-високого (максимального) прибутку, в зв'язку з чим відбувається і модифікація закону вартості в закон монополю-високих цін.

Вихідним пунктом для вирішення цього питання є ленінська теорія імперіалізму і її складові частини — ленінська теорія монополю-високого прибутку і монополю-високих цін.

Геніальний марксистський аналіз економічної і політичної суті імперіалізму був даний В. І. Леніним в його класичній праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» і в ряді інших робіт. В. І. Ленін, досліджуючи питання про монополю-високі прибутки і монополю-високі ціни, виходив із дальшого розвитку закону додаткової вартості в епоху імперіалізму і його впливу на закон вартості.

В. І. Ленін показав, що імперіалізм є нова, вища і остання стадія в розвитку капіталізму. Він встановив, що імперіалізм є 1) монополістичний, 2) паразитичний або загниваючий і

3) умираючий капіталізм¹. Цими трьома особливостями визначається історичне місце імперіалізму.

Характеризуючи економічну суть імперіалізму, В. І. Ленін вказав на п'ять його основних ознак:

«1) концентрація виробництва і капіталу, яка дійшла до такого високого ступеня розвитку, що вона створила монополії, які відіграють вирішальну роль в господарському житті; 2) злиття банкового капіталу з промисловим і створення на базі цього «фінансового капіталу», фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів, набуває надто важливого значення; 4) утворюються міжнародні монополістичні союзи капіталістів, що ділять світ, 5) закінчено територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами»².

В. І. Ленін особливо відмічав чотири головних види монополій, або головних проявів монополістичного капіталізму, характерних для епохи імперіалізму: а) монополістичні союзи капіталістів, картелі, синдикати, трести в сфері виробництва найважливіших видів промислової продукції; б) монополістичне володіння важливими джерелами сировинних матеріалів; в) монополістичне володіння фінансовим капіталом, панування фінансової олігархії; г) монополістичне володіння колоніями і найгостріша боротьба за розподіл і перерозподіл світу.

Основний висновок В. І. Леніна з аналізу економічної суті імперіалізму такий: «...найглибша економічна основа імперіалізму є монополія»³. «Заміна вільної конкуренції монополією є корінна економічна риса, суть імперіалізму»⁴.

Досліджуючи імперіалізм, В. І. Ленін показав, що метою капіталістичних монополій є одержання не звичайного середнього прибутку, а «гігантського надзиску», «монополістично-високого зиску»⁵; «...монополія дає надзиск, тобто надлишок зиску зверх нормального звичайного в усьому світі капіталістичного зиску»⁶.

Одержання монополіями монополістично-високих прибутків забезпечує монополізація виробництва і збуту товарів, монополізація сировини, капіталів і всіх грошових засобів країни взагалі, монополістичне володіння колоніями.

В. І. Ленін показав і ті засоби, ті шляхи, якими монополісти користуються для одержання монополістично-високих прибутків.

П'ять ознак імперіалізму, сформульованих В. І. Леніном, розкривають всю багатогранність форм монополістично-високих прибутків. Ці ознаки являють собою не що інше, як методи або шляхи забезпечення монополістично-високих прибутків.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 90.

² В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 246.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 255.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 90.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 177, 279.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 99.

Головне джерело монопольно-високих прибутків — це додаткова вартість, вироблена найманими робітниками.

Для епохи імперіалізму характерні монополістичні методи посилення експлуатації робітничого класу з метою підвищення норми прибутку і маси додаткової вартості.

Одним з основних методів посилення експлуатації робітничого класу, як показав В. І. Ленін, є підвищення інтенсифікації праці. Монополістична інтенсифікація праці, яка досягає величезних розмірів, веде до посилення розриву між розмірами заробітної плати робітників і вартістю їх робочої сили.

Одну з систем (систему американського інженера Тейлора), яка підвищувала інтенсивність праці робітників до надзвичайних розмірів, В. І. Ленін назвав «науковою» системою видавлювання поту.

Меті одержання монопольно-високих прибутків служить вивіз капіталу за кордон, який В. І. Ленін називав паразитизмом в квадраті. «Поки капіталізм лишається капіталізмом, надлишок капіталу обертається не на підвищення рівня життя мас в даній країні, бо це було б зниженням зиску капіталістів, а на підвищення зиску шляхом вивозу капіталу за кордон, у відсталі країни. В цих відсталих країнах зиск звичайно високий, бо капіталів мало, ціна землі порівняно невелика, заробітна плата низька, сирові матеріали дешеві»¹, — писав В. І. Ленін. Вивіз капіталу здійснюється невеликою купкою найбільш розвинутих капіталістичних країн з метою експлуатації і пограбування колоніальних і залежних країн.

Монопольне володіння багатими або добре розташованими колоніями, вказував В. І. Ленін, дає можливість заправилам фінансового капіталу одержувати величезні надприбутки на основі монополізації ринку колоніальних країн, на основі захоплення сировинних джерел цих країн, шляхом особливого прибуткових вкладень капіталу в ці країни.

Мілітаризація і війна також використовуються монополіями для одержання монопольно-високих прибутків. В. І. Ленін вказував, що війна створює рай для капіталістів і військову каторгу для робітників. Під час війни монополії одержують прибутки в десятки разів більші порівняно з тими, які вони одержують в мирний час, бо «капіталістичне господарство «на війну» (тобто господарство, зв'язане прямо чи посередньо з воєнними поставками) є систематичне, узаконене казнокрадство»², є звіряча експлуатація робітників, пограбування і розорення всіх трудящих.

Важливим засобом одержання монопольних прибутків, як вказував В. І. Ленін, є встановлення монополіями монопольних цін, тобто цін, які перевищують (іноді в декілька разів) ціну виробництва (або вартість) товарів.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 223.

² В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 307.

Так, наприклад, з приводу одержання величезних прибутків американським цукровим трестом В. І. Ленін писав: «...цукровий трест установив монопольні ціни і дістав такі прибутки, що міг виплачувати по 10% дивіденду на капітал, в сім разів «розбедений водою», тобто майже 70% на капітал, дійсно внесений при заснуванні тресту»¹. Встановлення монополіями високих монопольних цін на товари масового споживання, на сільськогосподарські машини, добрива і інвентар і монопольно-низьких цін на сировинні матеріали і інші сільськогосподарські товари дає монополіям величезні прибутки.

Монополії, підвищуючи ціни на товари масового споживання, зменшують реальну заробітну плату, підвищують норму експлуатації робітничого класу. Встановлюючи високі монопольні ціни на промислові товари і монопольно-низькі ціни на сільськогосподарські товари, монополії одержують додаткове джерело прибутків за рахунок селянства і фермерів.

Таким чином, В. І. Ленін показав, що в епоху імперіалізму при пануванні монополій рушійним мотивом його розвитку є одержання монопольно-високих прибутків. Отже, основний економічний закон капіталізму — закон додаткової вартості, при імперіалізмі видозмінюється в закон монопольно-високого (максимального) прибутку.

Монопольні ціни, які встановлюють монополії з метою одержання монопольно-високих прибутків, по яких продається основна маса товарів в капіталістичних країнах, є результат впливу закону монопольно-високого прибутку на закон вартості.

Вираз вартості товарів в грошовій формі в період імперіалізму конкретно проявляється в монопольних цінах. Панування монополій у вирішальних галузях капіталістичного виробництва утворює ту економічну основу, на якій діють монопольні ціни і через них відбувається і реалізація монопольно-високих прибутків. Таким чином, в монопольних цінах виражається дія закону вартості в епоху імперіалізму.

Через монопольні ціни практично реалізується монопольно-високий прибуток, посилення експлуатації монополіями робітничого класу, трудящих мас села метрополій і народів залежних і колоніальних країн. В діянні монопольних цін розкривається також боротьба між самими монополіями і між монополізованими і немонополізованими сферами виробництва за частку в сукупній додатковій вартості, створеної в капіталістичному суспільстві.

Кількісна характеристика монопольної ціни полягає в тому, що вона стоїть на рівні вище цін виробництва і, крім витрат виробництва, включає в себе не загальний середній прибуток, а монопольно-високий прибуток.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 215.

Якісна характеристика монопольної ціни полягає в тому, що завдяки пануванню монополій в економіці капіталістичних країн, вона стає ринковою ціною на товари монополій.

Якщо загальний середній прибуток, який реалізується в цінах виробництва, є результатом застосування капіталу в період вільної конкуренції, то монопольно-високий прибуток, який реалізується в монопольних цінах, є результатом застосування капіталу в період панування монополій.

В цьому і полягає якісна відмінність монопольної ціни від ціни виробництва, а монопольно-високого прибутку від загального середнього прибутку.

Продаж монополіями товарів по монопольних цінах, які перевищують ціну виробництва і вартість товарів, не знищує закону вартості, а лише видозмінює його діяння. Закон вартості набуває вигляду закону монопольних цін.

К. Маркс з приводу монопольної ціни писав: «...коли б вирівняння додаткової вартості в середній прибуток зустріло в різних сферах виробництва перешкоду у вигляді штучних або природних монополій... так що стала б можливою монопольна ціна, що перевищує ціну виробництва і вартість товарів, на які поширюється дія монополії, все ж межі, що визначаються вартістю товарів, цим не були б зняті»¹. Далі К. Маркс пояснює, що монопольна ціна певних товарів лише перенесла б частину прибутків виробників інших товарів на товари з монопольною ціною. Якщо б товари з монопольною ціною входили в число предметів, необхідних для споживання робітника, то це привело б до зниження заробітної плати нижче вартості робочої сили. Отже, монопольна ціна виплачувалась би за рахунок відрахування з прибутку інших капіталістів, а також за рахунок відрахування з реальної зарплати робітників.

Закон монопольних цін, таким чином, діє не на основі «насилства» над законом вартості, а являє його модифікацію в умовах панування монополій з їх боротьбою за монопольно-високі прибутки. Монопольні ціни не змінюють загальної суми, виробленої в світовому капіталістичному господарстві вартості і додаткової вартості. Природа монопольних цін, таким чином, може бути розкрита тільки виходячи із закону вартості.

Монопольні ціни і в епоху імперіалізму стихійно спрямовуються і регулюються законом вартості.

Монополії не в силі весь час удержувати високий рівень цін на вироблені ними товари. Великий ріст цін в період піднесення неминуче підготовляє їх різке падіння під час кризи. Отже, діяння закону вартості неминуче веде до краху монопольної політики цін.

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, Держполітвидав, 1952, стор. 867.

Все це говорить про посилення дії закону вартості в епоху імперіалізму і свідчить про своєрідність і катастрофічність форм його дії.

Будучи основою цін, в тому числі і монопольних, закон вартості діє під впливом закону додаткової вартості, який в епоху імперіалізму діє в формі закону монопольно-високого прибутку. Монопольні ціни, в основі яких лежить вартість, виступають, таким чином, могутнім зняряддям монополістичного капіталу в його боротьбі за монопольні прибутки. Таким чином, діяння основного економічного закону капіталізму — закону додаткової вартості — в епоху імперіалізму в формі закону монопольно-високого (максимального) прибутку неминуче веде і до видозміни діяння закону вартості, який набирає вигляду закону монопольних цін.

Однак панування монополій і їх боротьба за монопольно-високі прибутки не виключає діяння закону середнього прибутку і ціни виробництва в епоху імперіалізму. І це зрозуміло. Монополістичний капіталізм не ліквідує і не може ліквідувати основ старого капіталізму. Він, як вказував В. І. Ленін, є в певному розумінні надбудовою над старим, домонополістичним капіталізмом. Подібно до того, як нема і не може бути «чистого капіталізму», неможливе існування і «чистого імперіалізму». Навіть в найбільш розвинених капіталістичних країнах, поряд з монополіями, існує багато дрібних і середніх підприємств, особливо в легкій промисловості, сільському господарстві, торгівлі і в інших галузях.

Істотною особливістю імперіалізму, як показав В. І. Ленін, є те, що монополії існують поряд з ринком, конкуренцією, кризами.

Оскільки імперіалізм є продовженням і розвитком основних властивостей капіталізму, постільки в епоху імперіалізму зберігають свою силу економічні закони капіталізму взагалі. Але в зв'язку із зміною економічних умов вони дістають свій дальший розвиток і діють з більш руйнівною силою.

Таким чином, закон монопольно-високого прибутку і отже закон монопольних цін, як і всякий інший закон капіталізму, діє лише як тенденція, якій протистоїть інша тенденція — тенденція до вирівнювання прибутку в середній прибуток і продажу товарів по цінах виробництва.

Підводячи підсумок, можна сказати, що на розглянутих прикладах яскраво видно взаємодію закону додаткової вартості з законом вартості. Розкриття цієї взаємодії, на думку автора, буде сприяти поліпшенню методики викладання окремих складних теоретичних питань в курсі політичної економії капіталізму.

Б. Г. КРЖИВИЦЬКИЙ,

Старший викладач кафедри марксизму-ленінізму.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕОРЕТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ГЕГЕЛІВСЬКОГО ПРИНЦИПУ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ

Заперечення заперечення є одним з основних законів матеріалістичної діалектики. Як один з найбільш загальних законів об'єктивної дійсності, він займає важливе місце серед об'єктивних зв'язків і відношень, які характеризують діалектичний розвиток. Ф. Енгельс підкреслював, що заперечення заперечення є «надзвичайно загальний і саме тому надзвичайно широко діючий і важливий закон розвитку природи, історії і мислення»¹.

Як відомо, закон заперечення заперечення вперше сформулював Г. Гегель. Але він формулював цей закон на хибній, ідеалістичній основі.

В. І. Ленін, характеризуючи теоретичні джерела марксизму, вказував, що Маркс збагатив матеріалістичну філософію надбаннями німецької класичної філософії. «Головне з цих надбань — **діалектика**, тобто вчення про розвиток в його найбільш певному, глибокому і вільному від односторонності вигляді...»².

У відомій статті «Про значення воєнничого матеріалізму» В. І. Ленін говорив про необхідність організації систематичного вивчення діалектики Гегеля з матеріалістичної точки зору. Він пропонував взяти все раціональне, що є у діалектичному методі Гегеля і розвивати це раціональне з позицій матеріалізму. «Звичайно,—писав В. І. Ленін,—робота такого вивчення, такого тлумачення і такої пропаганди гегелівської діалектики надзвичайно важка, і безперечно перші спроби в цьому відношенні будуть зв'язані з помилками. Але не помиляється тільки той, хто нічого не робить. Спираючись на те, як застосовував Маркс матеріалістично витлумачену діалектику Гегеля, ми можемо і повинні розробити цю діалектику з усіх сторін...»³.

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг. 1953, стор. 120.

² В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 198.

Метою даної статті є висвітлення теоретичних джерел гегелівського вчення про заперечення заперечення як принцип діалектики і, конкретно, поняття про заперечення Б. Спінози і деякі діалектичні ідеї в «трансцендентальній логіці» Канта.

Категорія заперечення давно привертала увагу різних філософів. Ф. Енгельс в роботі «Анти-Дюрінг» відзначає, що відомий матеріаліст 18 ст. Б. Спіноза сформулював думку, що всяке визначення є водночас заперечення¹.

Б. Спіноза стверджував об'єктивний характер заперечення і розглядав заперечення як кінцевість речей в часі і обмеженість їх в просторі. Проте як представник метафізичного матеріалізму він не зміг розвинути цю діалектичну думку. Заперечення у нього не є моментом зв'язку в процесі розвитку, тобто моментом переходу від простого до складного, від нижчого до вищого ступеня.

При всій своїй історичній обмеженості спінозовське розуміння заперечення було значним досягненням філософської думки.

Воно дістало свій дальший розвиток лише в філософії Гегеля. Позитивно оцінюючи думку Спінози про те, що всяке визначення є запереченням, Гегель намагався застосувати її до визначення всіх логічних категорій.

Так під впливом Спінози Гегель давав своє визначення якості. На думку Гегеля, якість як «наявне», тобто визначене буття, має в собі момент заперечення².

Проте безпосередньо теоретичним джерелом гегелівського принципу заперечення заперечення було вчення Канта про категорії. Ще в «докритичний період» своєї діяльності Кант висунув ряд діалектичних ідей. В праці «Всеобщая естественная история и теория неба» (1775) він висунув гіпотезу про походження сонячної системи, в якій містилась діалектична думка про історичний розвиток сонячної системи в цілому і Землі як планети зокрема. Припущення Канта про існування за межами нашої галактики інших галактик пізніше було підтверджене природознавством. Висунута Кантом в другій праці гіпотеза про гальмуючу дію припливів на обертання Землі стала зрозумілою також значно пізніше. Ф. Енгельс дав високу оцінку цим працям Канта. Він підкреслював, що це був перший значний удар по метафізиці, внаслідок якого «питання про перший поштовх було усунене; Земля і вся сонячна система предстали як щось настале в часі»³.

З 70—80 рр. XVIII ст. починається другий, так званий «Критичний період» діяльності Канта. В цей час він створює свою філософську систему, основною рисою якої, за визначенням В. І. Леніна, «є примирення матеріалізму з ідеалізмом.

¹ Див. Ф. Енгельс, «Анти-Дюрінг», 1953 р., стор. 121.

² Див. Гегель, Сочинения, т. 5. стор. 105.

³ Ф. Енгельс, «Діалектика природи», стор. 9.

компромiс мiж тим i другим, поєднання в одній системi рiзно-рiдних, протилежних фiлософських напрямiв»¹.

Систему «критичного iдеалiзму» Кант розробив у своїх працях: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788) та «Критика здiбностi судження». У «Критицi чистого розуму» Кант намагався зробити реформу логiки. За Кантом, логiка подiляється на формальну i трансцендентальну логiку. Остання складається з «трансцендентальної аналітики» та «трансцендентальної дiалектики»².

Трансцендентальна логiка Канта мiстила в собі деякi дiалектичнi думки i справила великий вплив на розвиток iдеалiстичної дiалектики.

Важливе мiсце в «трансцендентальній логiцi» Канта займає вчення про категорiї як форми «апiорного синтезу». Це вчення мало iдеалiстичний характер i базувалось на апiорiзми. Але в ньому мiстився важливий висновок (до якого Кант прийшов стихiйнно) про трiадичну субординацiю основних категорiї. Як вiдомо, в своїй системi «апiорних форм мислення» Кант вказує 4 групи категорiї:

1. Кiлькiсть (єднiсть, множиннiсть, загальнiсть).
2. Якiсть (реальнiсть, заперечення, обмеження).
3. Вiдношення (субстанцiональнiсть, причиннiсть, взаємодiя).
4. Модальнiсть (можливiсть, дiйснiсть, необхіднiсть).

Кожна з цих груп має свої три категорiї, мiж якими iснує певний взаємозв'язок. Він полягає в тому, що «третя категорiя виникає завжди з поєднання другої i першої категорiї однiєї i тiєї ж групи»³.

В групi кiлькостi, за Кантом, загальнiсть є множиннiсть, взята як єднiсть. Iнакше кажучи, категорiя загальностi є дiалектичний синтез єдностi i множинностi. Для того, щоб мислити загальнiсть, на думку Канта, необхідно, перш за все, мати можливість мислити єднiсть. Але само поняття єдностi не веде само по собі до поняття загальностi. Поняття єдностi тiльки передбачає поняття загальностi. Єднiсть є умова мислити загальнiсть. Мислячи єднiсть, не можна, разом з тим, не мислити поняття множинностi. Перше необхідно веде i передбачає друге. Хоча єднiсть i множиннiсть — поняття протилежнi, але думка не зупиняється на цiй протилежностi i необхідно йде до їх синтезу. Синтез множинностi i єдностi i буде, за Кантом, загальнiстю.

В групi вiдношення Кант перелiчує також три категорiї: субстанцiя, причиннiсть та взаємодiя. Але з того, як лише Кант, що поєднуються поняття субстанцiї та причинностi, ще не стає зрозумiлим взаємодiя. Тобто, не стає зрозумiлим, яким чином

¹ В. І. Ленiн, Твори, т. 14, стор. 177.

² Див. И. Кант, Критика чистого розуму, 1876, стор. 64.

³ Там же, стор. 77.

одна субстанція може бути причиною іншої. Інакше кажучи, для утворення категорії взаємодії передбачається, за Кантом, поняття субстанції та причини. Як така, взаємодія може мислитись на основі діалектичного синтезу категорій субстанційності і причини. Далі Кант підкреслює, що не можна думати, нібито третя категорія є похідне, а не основне поняття чистого розуму. В усякому випадку, поєднання першої категорії з другою, щоб виробити третю, на думку Канта, «вимагає з своєї сторони особливої дії мислення, відмінної від тієї, яка проявляється в першій і другій»¹.

Розглядаючи класифікацію категорій, Кант вказує: «Ця таблиця категорій наводить на цікаві міркування, які можуть привести до важливих висновків відносно наукової форми всіх знань розуму»². Далі він підкреслює, що дослідження цього питання буде, на його думку, корисне для теоретичної частини філософії.

Думка Канта про тріадичну субординацію категорій і синтетичну єдність кожної третьої категорії в цій субординації були сприйняті Гегелем і розвинуті в «Науці логіки». Та й сам Гегель вказує, що він у своїй «Науці логіки» часто бере до уваги філософію Канта. «В цьому творі,— пише він,— я тому часто приймаю до уваги філософію Канта (багатьом це може здається зайвим), що вона складає основу (і вихідний пункт новітньої німецької філософії і що ця її заслуга, якій би критиці вона не підлягала, залишається за нею безперечною»³.

Під впливом Канта у Гегеля весь розгляд категорій в «Науці логіки» будується згідно з принципом тріадичності: буття — сутність—поняття; якість—кількість—міра і т. д. Але в Гегеля ці категорії містифіковані. Він відриває їх від природи і мислення людини і твердить, нібито вони існують в якійсь божественній сутності «абсолютної ідеї». Проте історичною заслугою Гегеля є розкриття між категоріями властивих їм діалектичних зв'язків. Так, наприклад, він показує, що якість переходить у кількість, а єдність кількості і якості є міра. Так само стоїть справа і з вченням про сутність, де Гегель розглядає три вузлові категорії: суть, явище і дійсність. Розкриваючи діалектичні зв'язки сутності і явища, Гегель показує, що в своїй єдності вони виступають, як дійсність.

При цьому слід відзначити, що Гегель не тільки наповнює конкретним діалектичним змістом висунутий Кантом принцип тріадичної субординації категорій, але й вводить в свою логіку окремі частини самої системи категорій Канта. Так, у розділі «Дійсність», характеризуючи «абсолютне відношення», він слідом за Кантом визначає його трьома категоріями: субстанція, причина і взаємодія. Звичайно, він не механічно відтворює

¹ И. Кант, Критика чистого разума, 1876, стор. 78.

² Там же, стор. 76.

³ Гегель, Наука логики, кн. 1, стор. 15.

систему категорій Канта, а надає їй нового, діалектичного змісту, показуючи діалектику, взаємопереходи, внутрішні зв'язки між тими поняттями, які Кант вважав застиглими формами «ап'юріорного синтезу». Третя частина логіки Гегеля — вчення про поняття — є завершенням двох попередніх. Поняття, за Гегелем, також має три визначення: суб'єктивне, об'єктивне і абсолютне поняття. В свою чергу суб'єктивність має три моменти: поняття як таке, судження і умовивід.

В своєму вченні про судження Гегель використовує, як вихідний матеріал для класифікації цих форм мислення, кантівський поділ суджень за 4 групами — кількості, якості, відношення і модальності. Судження кількості у нього характеризуються, як судження «рефлексії», судження відношення, як судження «необхідності» і судження модальності, як судження поняття. Але Гегель, виходячи з висунутого ним принципу руху визначень від абстрактного до конкретного, становить на перше місце не судження кількості, а судження якості. У вченні Гегеля про судження знайшов свій дальший розвиток і кантівський принцип тріадичності в субординації суджень. Як і Кант, Гегель дає у кожній групі три види суджень.

Для порівняння наведемо схему класифікації суджень у Канта і Гегеля:

Кант	Гегель
1. Кількість всезагальні, часткові, одиничні.	1. Якість ствердні, заперечні, невизначені.
2. Якість ствердні, заперечні, нескінчені.	2. Рефлексія всезагальні, часткові, одиничні.
3. Відношення категоричні, умовні, розділові.	3. Необхідності категоричні, умовні, розділові.
4. Модальність проблематичні, асерторичні, аподиктичні.	4. Поняття асерторичні, гіпотетичні, аподиктичні.

По суті ці дві системи категорій збігаються, але на відміну від Канта, Гегель показує їх діалектичні взаємозв'язки та взаємопереходи, вгадуючи в цих зв'язках і переходах історичний рух людського пізнання. Якщо для Канта головним було відношення принципу координації суджень, то для Гегеля головне — це принцип субординації. Отже, принцип тріадичності у

Гегеля набрав нового діалектичного змісту і в класифікації суджень.

Категорія об'єктивності виступає у Гегеля в трьох формах: механізм, хімізм, телеологія. І так за схемою тріади Гегель побудував всю «Науку логіки». Скрізь ми бачимо у нього три члени — тезу і разом з цим заперечення цієї тези — антитезу. Далі необхідно йде третій член — заперечення антитези або заперечення заперечення. Третій член завжди виступає як синтез. Цікаво, що сам Гегель досить гостро критикує формалістичний підхід до тріади. В «Науці логіки» він пише, що формалізм теж засвоїв собі тріадичність і додержується її пустої схеми. Хибність його полягає, на думку Гегеля, в тому, що всюди намагаються підсовувати цю формальну схему «без поняття та іманентного визначення». Але завжди підсовувати її, як твердить Гегель, є дурною справою.

В той же час сам Гегель не виводить категорій з дійсності, а нав'язує їх дійсності за принципом тріади з метою обґрунтування своїх консервативних і реакційних ідей. Візьмемо для прикладу одиничне, загальне і особливе. Відповідно до цієї тріади Гегель твердив, що держава повинна відповідати трьом моментам — загальному, особливому і одиничному. Загальне в державі Гегель вбачав у парламенті, особливе — у верховному суді, одиничне — у волі монарха («Я» творить державу). Звідси і випливає його хибне твердження, що ідеальною формою держави є конституційна монархія. Так Гегель намагається обґрунтувати існування пруської монархії і довести нібито парламент може бути тільки з монархією, як загальне може бути тільки через одиничне. Уже з цього прикладу видно, як Гегель намагається весь багатогранний і складний розвиток суспільства і форм життя обмежити тріадою, як він намагається обґрунтувати реакційні інститути. В. І. Ленін з цього приводу вказує, що Гегель намагається всю дійсність втиснути в тріаду. Але В. І. Ленін у «Філософських зошитах» відмічає і раціональні думки Гегеля в цьому питанні.

Він пише: «Не голе заперечення, не нікчемне заперечення, не скептичне заперечення, вагання, сумнів, характерне і істотне в діалектиці..., а заперечення, як момент зв'язку, як момент розвитку, з удержанням позитивного...¹»

Ленін відмічає раціональний зміст тріади, за якою побудована вся логіка Гегеля: «Діалектика взагалі полягає в запереченні першого положення, в зміні його другим, в переході першого в друге, в зазначенні зв'язку першого з другим»².

Таким чином, відкриття Гегелем заперечення заперечення було зроблено не на порожньому місці. Він використав згадані

¹ В. І. Ленін, «Філософские тетради», стор. 197.

² Там же.

положення з філософії Спінози і особливо з філософії Канта*). Трансцендентальна логіка Канта з його тріадичністю понять мала значний вплив на Гегеля.

Це видно з наведеного матеріалу та з тверджень самого Гегеля про філософію Канта. Використовуючи елементи діалектики у філософії Канта, Гегель з позицій ідеалізму розвинув її у всезагальний принцип діалектичного мислення. Він поклав його в основу своєї філософської системи і «Науки логіки». Правда, Гегель містифікував самі категорії та їх діалектичний взаємозв'язок: У Канта категорії хоч і апіорні, але все ж є категоріями людського мислення, а у Гегеля — вони вже суть «визначення абсолютної ідеї». Критику цих ідеалістичних положень, як і наукове розуміння заперечення заперечення, дав тільки марксизм-ленінізм.

*) Крім того, Гегель в багатьох місцях посилається на Фіхте, але висвітлення впливу філософії Фіхте на Гегеля є окремою проблемою і в даній статті ми це питання висвітлювати не будемо.

З М І С Т

Стор.

Г. К. Потоцький. Визволення Станіславщини і возз'єднання її з Радянською Україною	3
І. Н. Побережний. Соціалістичні перетворення на Станіславщині	21
Л. С. Борисюк. Становище селян Тернопільщини під гнітом панської Польщі	53
В. М. Кравець. Високі принципи комуністичної моралі	70
М. В. Шустик. В. І. Ленін і іскрівські організації на Україні	84
І. І. Червінкін-Корольов. Допомога США і Англії Юденичу в поході на Петроград восени 1919 р.	93
Г. В. Січкарь. Перші страйки шахтарів Донбасу (70—90 роки XIX ст.)	116
В. О. Духніч. Боротьба військових поселенців Херсонщини за ліквідацію поселень у 50-х роках XIX ст.	133
Б. Д. Ляхович. Деякі питання взаємодії економічних законів капіталізму і методики їх викладання	148
Б. Г. Крживицький. До питання про теоретичні джерела гегелівського принципу заперечення заперечення	164

НБ ПНУС

142048

Станиславский государственный
педагогический институт
Научные записки, серия общественных наук,
выпуск IV
(на украинском языке)

Технічний редактор *П. А. Білий*
Коректор *К. Г. Курочкіна*.

Здано на виробництво 30.XI-1959 р. Підписано до друку 18.VII-1960 р.
Папір 60x92¹/₁₆ = 5,375 паперового = 10,75 друкованого аркушів. Обліково-видавничих
аркушів—10,8.
Зам. № 2282. Тираж 1200 Ціна 8 крб. 50 коп. З 1 січня 1961 р. — 85 коп. БЧ 02183

Їоломийська міська друкарня Станіславського обласного книжково-газетного видавництва
м. Коломия, вул. Борисенка, 6,